

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1876-1908) OSMANLI BÜROKRASİSİNDE GAYRİMÜSLİMLER

73559

Abdülhamit KIRMIZI

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim - Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Tarih Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
YÜKSEK LISANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır

T 73559

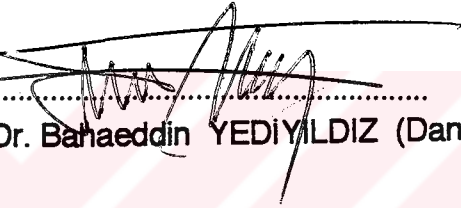
T.C. YÜKSEKÖĞRETİM
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

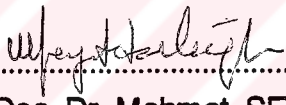
Ankara
Haziran, 1998

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS
TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....
Prof. Dr. Yavuz ERCAN

Üye.....
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (Danışman)

Üye.....
Yrd. Doç. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

14.12.1998

Prof. Dr. Hüsnü ARICI
Enstitü Müdürü

ÖZET

Osmanlı Devleti Tanzimat Hatt-ı Hümayunu ile memuriyeti sadık uyrukların hepsine açtıktan sonra, devletin merkez ve taşra teşkilatında müslüman olmayan tebadan Rum, Katolik, Ermeni ve Musevi yüzlerce kişi görev yapmıştır. Tanzimat'tan sonra sekülerleşmenin yanında geleneksel kozmopolitizmini kurumsallaştırma sürecini de başlatan Devlet-i Aliyye, hem vilayet, liva ve kazalarda teşekkül eden idare ve belediye meclislerinde hem de merkezi kurullarda gayrimüslim üyelerin bulunmasına dikkat etmiştir.

Müesseseseleşmenin daha da arttığı, bürokrasinin ihtisaslaştığı ve artık merkeziyetçi bir görünüm kazandığı II.Abdülhamid Devri'nde personel istihdamı köklü değişikliklere uğramıştır. Mahalli memurların görevlendirilmesi azalırken, karar verme ve uygulama konumundaki memur sınıfının anonim imparatorluk bürokrasisinden olmasına özen gösterilmiştir. Gayrimüslimleri de kapsayan son derece karmaşık ve kozmopolit bir bürokrasi ortaya çıkmıştır. Gayrimüslim tebanın kahir ekseriyetini oluşturan Hristiyan tebanın memuriyete atanmasında II.Abdülhamid adeta yeni bir imparatorluk ideolojisi geliştirmiştir.

Bu yeni politikaların anlaşılmasının önemli bir boyutunu Sicill-i Ahval Defterleri'nin incelenmesi teşkil etmektedir. İlk defa bu devirde düzenli olarak tutulmaya başlanan bu personel kayıtları tedkik edildiğinde, Hamidiye bürokrasisinin zannedildiğinden çok daha renkli olduğu görülür. Devletin her dairesinde çok dil bilen gayrimüslim memurlar görevlendirilmiş ve bu memurlar Osmanlı Devleti'nin her köşesine tayin edilerek gezdirilmiştir.

ABSTRACT

Ottoman statesman who were concerned to check the territorial disintegration and the internal decline of the empire, embarked on a program of reorganization and westernization, which faced them with the question of equality. As being a multinational empire in an age of clamoring nationalisms, one aspect of this problem of the Tanzimat period was the appointment of non-muslims to the Ottoman bureaucracy: Should they be admitted to the highest administrative posts?

There had always been some kind of non-muslim presence in the Ottoman ruling class, but only at the Tanzimat period millet members played an important role in various offices of the central Ottoman government. The Hatt-ı Humayun (Islahat Fermanı) of 1856 promised equal treatment for all creeds in such specific matters as educational opportunity, appointment to government posts, and the administration of justice, as well in taxation and military service.

In 1876, as Abdulhamid II acceded to the throne, there was no civil department of government without non-muslim officials. Non-muslims were also participants in various government bodies as representatives of their millets. The official personal records (sicill-i ahval) system which is the main source of this study, was set up at the beginning of the reign of Abdulhamid II, functioned regularly until 1908 and fitfully thereafter. These records, now in the Primeministerial Ottoman Archives of Istanbul, include also files of non-muslims working in the growing roster of ministries, councils, courts, local administrative agencies, embassies and consulates which comprised the Ottoman civil bureaucracy of the nineteenth century.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	vi-viii
GİRİŞ.....	1-11
İ.BÖLÜM	
SULTAN II.ABDÜLHAMİD DEVRİ BÜROKRASİSİ VE MERKEZ TEŞKİLATINDA GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI.....	12-80
1.1 SARAY HEKİMLERİ.....	14-18
1.1.1 Sertabib-i Hazret-i Şehriyari Mavroyeni Paşa.....	14
1.1.2 Serkimyager-i Hazret-i Şehriyari Bonkofski Paşa.....	18
1.2 HAZİNE-İ HASSA NEZARETİ'NDE ERMENİLER.....	19-24
1.2.1 Mikael Portakalyan Paşa.....	19
1.2.2 Sakız Ohannes Paşa: Mülkiye'de İktisat Hocası.....	20
1.2.3 Agop Paşa: Tahsilsiz Bir Maliye Dehası.....	20
1.3 ŞURA-YI DEVLET.....	23-26
1.4 HARİCİYE NEZARETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER.....	26-39
1.4.1 Gayrimüslim Hariciye Nazırları.....	28
1.4.1.1 Sava Paşa: İslam Hukuku'na Vakıf Mümtaz Bir Rum.....	29
1.4.1.2 Gabriel Noradunkyan: Hukuk Müşavirliği'nden Nazırlığa...31	
1.4.2 Hariciye'de Dadyanlar: Müsteşar Artin Paşa, Kardeşi ve Oğlu.....	32
1.4.3 Londra Sefareti'nde Musuruslar.....	35
1.4.4 Babıali Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde Safer Kardeşler.....	37
1.4.5 Babıali Tercüme Odası'nda Rumlar.....	39
1.4.6 Hariciye Nezareti'ndeki "Diğer" Gayrimüslimler.....	39
1.5 TİCARET VE NAFİA NEZARETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER.....	41-42
1.6 RUSUMAT EMANETİNDE GAYRİMÜSLİMLER.....	43-45
1.6.3 Yabancı Müsteşarlar: Bertram ve Horn Efendiler.....	43
1.6.2 Cemiyet-i Rusumiyye'nin Gayrimüslim Azaları.....	45

1.7 ORMAN, MAADİN VE ZİRAAT NEZ. 'NDE GAYRİMÜSLİMLER.....	46-53
1.7.1 Nazır Selim Melhame ve Diğer Melhameler.....	46
1.7.2 Ziraat Reform Programları ve Gayrimüslim Uzmanlar.....	49
1.8 TELGRAF VE POSTA NEZARETİ'NDE ERMENİ NÜFUZU.....	54-56

II.BÖLÜM

SULTAN II.ABDÜLHAMİD DEVRİ TAŞRA İDARESİNDE GAYRİMÜSLİMLER.....	57-85
--	-------

2.1 VALİ MUAVİNLİĞİ YAPMIŞ OLAN BAZI GAYRİMÜSLİMLER.....	60-65
2.1.1 Van Vali Muavini Ohannes Ferid Efendi.....	61
2.1.2 Mamuretülaziz Vali Muavini İstefan Efendi.....	61
2.1.3 Sivas Vali Muavini Aristi Efendi.....	62
2.1.4 Edirne Vali Muavini Todoraki Efendi.....	62
2.1.5 Kosova Vali Muavini Daniş Efendi	63
2.1.6 İşkodra Vali Muavini Ohannes Abdullah Efendi	63
2.1.7 Selanik Valisi Konstandini Aleksandros Paşa.....	64
2.2 CEBEL-İ LÜBNAN'DA HİRİSTİYAN MUTASARRIFLAR.....	66-75
2.2.1 Rüstem Paşa.....	66
2.2.2 Vasa Paşa.....	67
2.2.3 Naum Paşa.....	70
2.2.4 Muzaffer Paşa.....	72
2.2.5 Yusuf Franko Paşa.....	73
2.2.6 Ohannes Paşa Kuyumcuyan.....	74
2.3 GİRİT ADASI'NIN İDARESİNDE VE SİSAM BEYLİĞİ'NDE RUM YÖNETİCİLER.....	76-78
2.4 ŞARKİ RUMELİ VİLAYETİ'NDE HİRİSTİYAN VALİLER.....	79-80
2.5 MAKEDONYA'DA GAYRİMÜSLİMLERİN YÖNETİME İŞTİRAKI....	81-85

III.BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİK ÇAĞINDA KOZMOPOLİTİZM.....	86-123
3.1 ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ'NİN ERMENİ MEMURLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	87-92
3.2 KÜÇÜK CEMAATLERİN YÜKSELİŞİ.....	92-100
3.2.1 Yükselen Cemaat: Yahudiler.....	92
3.2.2 Polonya Asıllı Bir Osmanlı: Alfred Rüstem Efendi.....	99
3.2.3 Atina'da Hıristiyan Bir Arap: Gazban Efendi	100
3.3 ASKERİYE'DE GAYRİMÜSLİM VARLIĞI.....	101-103
3.4 ŞEHREMANETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER.....	103-104
3.4.1 Şehremaneti Muavini Bohur Efendi.....	103
3.4.2 Şehremaneti Meclisi'nde Gayrimüslimler.....	103
3.5 İMEŞRUTİYET MECLİSİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER.....	105-108
3.6 GAYRİMÜSLİMLERİN BAZI AZLEDİLME NEDENLERİ.....	109-114
3.7 AİLE BOYU DEVLET HİZMETİ VE KARATEODORİLER.....	115-123
3.7.1 Konstantin Karateodori Efendi.....	116-117
3.7.2 Aleksander Karateodori Efendi.....	117-120
3.7.3 Artin Karateodori Efendi.....	120-121
3.7.4 Konstantin İstefenaki Karateodori	121-122
3.7.5 Aleksander Efendi Karateodori.....	122
3.7.6 Karateodori İstefanaki Bey.....	122-123
3.7.7 Pavlo Karateodori Efendi.....	123
3.7.8 Prof. Konstantin Karateodori.....	123
SONSÖZ.....	124-126
KAYNAKÇA.....	127-133
EKLER.....	134-140

ÖNSÖZ

Bu çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde (BOA) bulunan Sicill-i Ahval (SA) Defterleri'ni temel alarak, Sultan II.Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1908) Osmanlı Devleti'nin istihdam ettiği gayrimüslim memurları konu edinmiştir.

İlmiye ve Askeriye dışındaki Mülkiye ve Adliye memurlarının sicil kayıtları hûlasalarının, 1887'de tesbit edilen bir tarifeye göre toplanmasını sağlayan Sicil Usul Komisyonu 1879'da kurulmuş ve 1896'da Memurin-i Mülkiye Komisyonu'na dönüşmüştür (Kütükoğlu 1994:214). Sicill-i Ahval Defterleri'ne, memur tarafından doldurulan tercüme-i hal varakasına ve amirlerin mülahazalarına ve tezkirelerine dayanılarak, isim, mahlas, künye, baba adı ve mesleği, nüfus kağıdına göre hicri-kameri doğum tarihi, diplomasına göre tahsili, bildiği diller, eserleri, maaş miktarıyla beraber memurluklara atanma tarihleri, aldığı nişanlar, azl sebepleri gibi bilgiler kaydedilmiştir. Kariyerde ilk kayıttan sonra meydana gelen gelişmeler sicile sonradan ilave edilirdi. Bu nedenle çoğu memurun sicilinde üslup ve yazı farklılığı göze çarpmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 92.137 Mülkiye ve Adliye memurunun kayıtlarını içeren 200 defter, ve bu defterlere ait 17 defterlik yetersiz bir fihrist vardır. Her memura iki sayfa ayrılmıştır. Sözkonusu kayıtlar, herhangi bir başlık ayrımı ya da yazım farklılığı gözetmeksizin gayrimüslim memurların sicillerini de kapsamaktadır. Yoğunluk dereceleri farklı olmakla beraber, bütün ciltlerde bulunabilecek bu gayrimüslim memur kayıtları müsait bir kategorik düzenlemeden yoksundur. Şahısların gerçek isimlerinin meşhur oldukları isimlerden farklı olması durumunda alfabetik fihristten faydalanmak da kolay değildir. Defterlerden fotokopi çekme imkanının bulunmaması ise arşivdeki sınırlı zaman dilimlerinde çalışmayı gerektirmektedir.

Memurlarla ilgili bu tarz biyografik ve istatistik çalışmalar yok denecek kadar azdır. Carter Findley, bu çalışmada kendisinden sıkça faydalanılan ve “Kalemiyeden Mülkiyeye” adıyla Türkçe olarak da neşredilen “Ottoman Civil Officialdom” adlı değerli kitabı için, mevcut memur dosyalarının yalnızca yüzde birini oluşturan Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval kayıtlarından faydalanmış ve eserinin sonunda yer alan ekte Sicillat-ı Ahval üzerindeki çalışmaların zorluklarını anlatmıştır. İbnülemin M.K.İnal ve M.Z.Pakalın gibi Türk ilim adamları da, devirlerinin bilimsel araştırma anlayışının sınırları çerçevesinde sicillerden faydalanmışlardır. Yüksel Çark’ın “Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler” adlı kitabı, Sicillat-ı Ahval’dan faydalanılmaksızın genel olarak Ermenice gazete, dergi ve kitaplara dayanılarak hazırlanmış bir derlemedir.

Bütün zorlukların aşılması ve kaynaklardan azami verim sağlanması halinde bile, bu sefer verilerin yetersizliği problemi ortaya çıkacaktır. Sicill-i Ahval Defterleri sözkonusu olduğunda, başta memurların meslek hayatında meydana gelen azl, infisal, istifa gibi işten ayrılmayı ifade eden önemli olayların, “ahval-ı gayr-ı marziyyesinden dolayı azli” gibi basmakalıp ifadelerle geçirilmesi ya da 1908 Jön-Türk Devrimi’nden sonra kayıtların nadiren tazelenmiş olması ve benzer sorunlar zikredilebilir. Bu eksikliklerin diğer kaynaklardan elde edilecek bulgularla giderilmesi elzemdir.

Özellikle gayrimüslimler konusu çalışıldığında yaşanan bir diğer zorluk, memurun dini/mezhebi mensubiyetini ya da milliyetini belirleme meselesidir. Bu zorluk en başta müslümanlarla aynı dili konuşup çocuklarına Selim ve Necip gibi adlar veren Hristiyan Araplar konusunda ortaya çıkmaktadır. Sicill-i Ahval kayıtlarında bazılarının, hususen son ciltlerde “teba-yı devlet-i aliyyenin Maruni milletindendir” gibi açıklayıcı ifadeler yer alıyorsa da, sicil kayıtlarında mill(iy)etin genelde zikredilmemesi, devletin böyle bir bilgiyi önemsemediğini düşündürmektedir. Bu da Tanzimat sonrasında ortaya çıkan eşitlikçilik düşüncesinin bir göstergesi sayılmalıdır.

Bu çalışmada padişahın yakın maiyyeti, bürokrasinin merkez ve taşra teşkilatları ile ilk Osmanlı Meclisi'ndeki gayrimüslim varlığı incelenmiş, fakat Dahiliye ve Adliye Nezaretleri için kapsamalarının genişliği nedeniyle ayrı başlıklar açılmamıştır. Buralarda hizmet veren gayrimüslimler yeri geldikçe diğer başlıklar altında incelenmiştir. Bu arada, ulus-devletine yönelen milliyetçiliklerin yedi düveli kasıp kavurduğu bir çağda, Osmanlı'nın uzunca bir müddet daha yaşatabildiği kozmopolit milletler dünyasının çeşitli yönleri ele alınmış ve bu dünyanın anakronistik gerçekleri vurgulanmıştır.

Ermeni “Jamanak” Gazetesi (1987)'nin yayınladığı bir risalede, “Ermeniler’e devlet yönetiminde önemli vazifeler verilmiş ve Osmanlı tarihinin her safhasında muhtelif kademelere yükselmiş Ermeni asıllı bakanların, paşaların, müsteşarların, elçilerin, milletvekillerinin, müdür ve memurların isimlerine rastlanmıştır. Bunlar hakkında munfasıl bilgi vermek için birkaç cilt eser vermek gerekir,” denmektedir. Durum böyle olduğu halde, sadece Ermenileri değil, bütün diğer gayrimüslim millet mensuplarını da konu edinen bu kısa çalışmanın herşeyi munfasılan kapsadığını iddia etmek abes olacaktır.

Çalışmalarım sırasında önerilerini esirgemeyen sayın Prof. Dr. Bahattin Yediyıldız ve engin bilgilerinden her an faydalanmama izin veren sayın Prof. Dr. İlber Ortaylı Hocalarıma şükranlarımı arz ederim. Dikkatimi Sicill-i Ahval Defterleri'ne çeken Doç. Dr. Ali Birinci'ye, Foreign Office'deki araştırmalarından elde ettiği Melhame Kardeşler ile ilgili bir belgeyi kullanmama izin verdiği için Dr. Ş. Tufan Buzpınar'a, Sicill-i Ahval Defterleri'nin gelgit yoğunluğuna tahammül eden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin değerli çalışanlarına, her müşkilatımda yardıma yetişen arkadaşım Kamil Öz'e ve çalışmalarım için bilgisayarını kullandığım sevgili Lokman Ağırman'a teşekkürler.

Abdülhamit KIRMIZI

Istanbul, Mayıs 1998

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim teb'asına yönelik politikalarının temeli, Hristiyanlar'ın ve Yahudiler'in yaşadığı topraklarda yüzyıllar boyu hüküm süren İslam'ın, bir ilişkiler yumağının dinamizminden tecrübeyle süzerek şekillendirdiği *zimmet hukukuna* dayanır.

İslam hukukunda, İslam devleti ile gayrimüslim topluluklar arasındaki ilişkilerin zimmet olarak adlandırılan bir akti esas aldığı düşünülür ki, bu akitten istifade edebilen gayrimüslimlere de *ehl-i zimmet* ya da zımmi denir (Braude 1982b: 5). Müslüman olmayan unsurlar, İslam hakimiyetini kabullenmelerinin karşılığında, İslam Devleti'nde müslümanların konuğu sayılıp hoşgörü ve emanlarına hak kazanırlar (Cahen 1965), müslümanların sahip olduğu bazı haklara sahip olurlar ve onlar gibi bir takım yükümlülükler altına girerler.

Cizye vergisi karşılığında askerlikten muaf tutulup, kamu düzenini ilgilendiren konularda İslam hukukuna tabi kılınan zımmiler, aile, miras ve bir kısım ticaret hukuku hususlarında ise kendi hukuk kurallarıyla başbaşa bırakılmışlardır (Küçük 1985:1008).

Kısacası, “zimmet”, belirli grupların birarada yaşamaları (Cohabitation ya da Coexistence)'nın özel şeklini düzenler. Ancak, İslam hakimiyeti ve müslümanların çoğunlukta olması şarttır (Binswanger 1977:1)¹.

Doğrudan hükümlerle ilgili olan devlet başkanlığı, komutanlık ya da hakimlik gibi üst düzey görevler zımmilere verilmese de, İslam Devleti'ne

¹ Binswanger, sözkonusu doktora tezinde C.Cahen'in “Dhimma” (EI) maddesinde serdettiği düşünceleri öyle bir üslupta eleştirmektedir ki, bütün ilmiliğine rağmen tezini, özellikle Cahen'in İslam'ın tolerans anlayışı hakkındaki olumlu yaklaşımını çürütmek için yazdığı kanısı uyanmaktadır.

düşmanlığı görülmeyen güvenilir gayrimüslimlerin devlet hizmetlerinde istihdam edilmelerinde beis görülmemiştir (Küçük 1985:1008).

İslam'ın kemmiyet olarak güçlenmesi, kurumsallaşarak organizasyona gitmesi ve kültürel olarak derinleşmesi ile giderek gelişen bu zimmet hukuku (Cahen 1965) geleneğine varis olan Osmanlılar, sınırları dahilinde yaşayan zımmi toplulukları “*millet*” adı altında kompartımanlara ayırmışlar ve bu mirası zenginleştirmişlerdir. Bu “millet”in tanımında din esas olmuş, “millet” “*communitas*” anlamında dini topluluğu ifade eden bir terim olarak kullanılagelmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda kullanıldığı gibi (millet-i İbrahim), Kamus-ı Türki gibi sözlüklerde de dini topluluk olarak tanımlandığı görülmektedir (Ursinus 1989:190-191) Cumhuriyet'in ilk yıllarında dahi millet teriminin “*nation*”/ulus'un karşılığı değil, kadim anlamında kullanıldığını Hüseyin Kazım Kadri'nin 1928'de tamamladığı Türk Lugati'nden anlamaktayız: Burada “millet” kelimesinin karşısında “din, mezhep, şariat, bir dine dalik olanların hey'et-i umumiyesi” ifadesi yer almaktadır.²

Toplumsal ve siyasal düzenin sürekliliği, yönetilmeye razı olan diğer milletlere mensup zımmilerin, toplumda kendine biçilen rolleri benimsemelerini gerektirmekteydi. Gayrimüslim teb'anın kendileri için öngörülen statülerin sınırlarını zorlaması, toplumsal dengeyi sarstığı gibi, siyasal düzene yöneltlen bir tehdit olarak da algılanmaktaydı. Hatta toplumda gayrimüslimleri hedef alan bir taşkınlık vuku bulduğunda genellikle, yahudi ve hristiyanların hadlerini aşarak akdi zedeledikleri bahanesine başvurulmaktaydı. (Braude 1982b:7-9).

İslam dünyasının Yahudiler'e Avrupa'dan daha hoşgörülü davrandığını; Batı Hristiyanlığı ile fazla içli dışlı görünmedikleri sürece Hristiyan cemaatlerin tolerans gördüğünü kaydeden Claude Cahen (1965:231), Osmanlılar'ın, kendi

² Bu lugatin ilk iki cildi Osmanlıca olarak neşredilmişken, 1928'de Harf İnkılabı'nın yapılması diğer ciltlerin basımını ertelemiştir. 3. ve 4.ciltler müellifin vefatından çok sonra, 1943'de Latin Alfabesi'yle basılmıştır.

rejimlerinin bekasının kaçınılmaz bir şartı olarak, İslam-Zımmi “symbiosis”ini yeniden tesis ederken, Batı’da mezhep savaşlarının sürdüğünü ve İspanya’dan Hristiyan olmayan unsurların kovulmakta olduklarını hatırlatmaktadır. Yahudiler Osmanlı barınağına sığınmış; 18.yüzyılda Ermeniler ve Rumlar, Hristiyan Avrupa’nın himayesiyle yüksek mevkiler elde edebilmişlerdi. Bu ilişkilerde sonradan meydana gelen bozulmalar, milliyetçi hareketlerin tarihiyle ve zımmi kavramının geleneksel muhtevasını boşaltan devlet anlayışındaki değişimle ilgilidir.

Azınlıkta bulunan dini toplulukların cemaat işlerinde bağımsız olmaları fikri şüphesiz Osmanlılar’ın icadı değildi; fakat cemaatlerin kendi kendilerine yönetilmesi şekillerinin en geniş ve en gelişmiş olanının “millet sistemi” olduğu da teslim edilmelidir (Epstein 1982:101).

Benjamin Braude (1982b:70-75), “millet sistemi”nin sistemik mahiyetinin abartıldığını, muntazaman kabul edilmiş bir sistem yerine, yıllar boyu yapılan bir dizi (ad hoc) düzenlemenin sözkonusu olduğunu yazmıştır. Osmanlı İmparatorluğu birçok tanımlanmış ve işleyen müessesesinin bulunması nedeniyle çok rasyoneldi; devşirme, sürgün, iltizam vb. muayyen ve adlandırılmış kurumlara karşın millet sistemi tanımlanmamış bir müessesedir. Böyle terim-aşına bir bürokrasi içinde, böylesine önemli bir konuda vazıh bir terimin bulunmaması dikkat çekicidir. Sonuçta Braude’a göre, Osmanlı İmparatorluğu’nda “millet” kavramı gayrimüslim Osmanlı tebasından oluşan otonom ve himaye edilen bir topluluk anlamını taşımamaktaydı; bu anlam 19.yüzyıldan sonra ortaya çıkmış ve anakronik bir etkiyle geçmişe ve bütün sisteme teşmil edilmiştir. Oysa “millet” gayrimüslimler için kullanıldığında tebayı değil dışarıdaki hristiyanları ifade etmekteydi ve yalnızca Osmanlı Hariciyesi’nin muhaberatında katipler tarafından kullanılan resmi tabirlerden biriydi. Diğer devlet bürolarında kullanılmamış, idari maksatlar için sadece “taife” ve “cemaat” tabirleri kullanılmıştır. “Millet” terimi bağımsızlık iması taşıdığı gibi, içerdeki hristiyanları dışarıdakilerle aynı tabirle adlandırmak ikisi arasında bir aynılık ilişkisi doğuracağından tehlikeliydi. Sadece diplomatik

yazışmalardan yola çıkan oryantalistler, müslüman idaresi altında olsunlar veya olmasınlar, hristiyanların ve yahudilerin Osmanlılar tarafından “millet” şeklinde algılandıkları sonucuna yanlış olarak varmışlardır (Braude 1982b:70-75).

Michael Ursinus (1989:196-7), Braude’un bu görüşlerini eleştirdiği makalesinde, onun mitleri yıkayım derken yeni mitlere yol açtığını iddia etmektedir. Daha 18.yüzyıl sonlarında mali idarede “millet-i selase” tabirinin kullanıldığını; sadece Ahmet Refik’in yayınladığı “10., 11., 12. ve 13. Asr-ı Hicri’de İstanbul Hayatı” (4 cilt)’ndaki 1689-1839 yılları arasına ait belgelerde bile “millet” teriminin zimmi statüsündeki gayrimüslimleri kasteder biçimde dini topluluk anlamında en az elli defa kullanıldığını ispatlamaktadır: “Bu kullanımlarda Osmanlı merkezi yönetiminin Doğu Hristiyanlığı lehindeki mezhepler politikasının bir sonucu olan müdahaleler sözkonusudur ve idari değil dini-siyasal bir anlamı vardır....17.yüzyıldan sonra imparatorluğun dini düzeninin Batılı misyoner faaliyetlerine maruz kalması nedeniyle, Babıali mevcut düzenin garantörü olarak giderek daha sık, geleneksel -ve ilk planda hristiyan- dini toplulukların muhafazası yönünde kendisini müdahale etmek zorunda hissetmiştir.”

“Millet Sistemi” konusundaki tartışmalar bir yana, imparatorluğun son yüzyılında “millet sistemi”nin geçirdiği evrimden de söz edilmelidir. 19.ve 20.yy Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde, önce hristiyanlar ve ardından da müslümanlar arasında ulusların şekillenmesi sürecinin şartlarını, önemli ölçüde “millet sistemi”nin yol açtığı sosyo-etnik yapı ve dini kimlikler hazırlamıştır (Karpas 1982:141-169). Osmanlı Devleti’nin yaşadığı sosyo-kültürel değişim, “millet” yapısının altını oymuş; daha geniş etnik ve dil gruplarının filizlenmesini hazırlamıştır. Zaman içinde şartların tebdiliyle “*millet sistemi*” de değişiklikler geçirmiş, Millet-i Hakime anlayışı terkedilmiş kozmopolit bir yönetici zümresinin bürokratik aygıt içindeki yerini almasının altyapısı hazırlanmıştır. Bu değişimi daha açık görebilmek için Tanzimat öncesi durumu incelemek faydalı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu gibi çok kavimli geleneksel imparatorluklarda devlet ve toplum hayatına kabul edilme ve yönetime katılma, etnik kökenden çok devletin

kültürünü ve ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür. İslam dinine mensup ve hükümdara sadık olan herkes, ister Arnavud ister Gürcü olsun, isterse Bosna veya Mora'dan gelsin, yöneticiliğe aday ve grup olarak da *millet-i hakimeye* mensuptur (Ortaylı 1978:171).

İmparatorluğun klasik dönemdeki kozmopolit bürokrasisinin renkliliğini göstermek için, sadrazamlık vazifesi gören 215 devlet adamının etnik dağılımına bakmak yetecektir (Davison 1977:25-56, Mehmed 1976: 382-396):

Türk	Arnav.	Boşnak	Gürcü	Abhaz	Rum	Çerkez	Hırvat	Ermeni	İtalyan	Arab	Diğer
78	31	11	11	9	4	3	3	2	2	3	1'er

Rumi Mehmed Paşa'dan Hersekzade Ahmed Paşa'ya, Ermeni Süleyman Paşa'dan Cigalazade Sinan Paşa'ya uzanan renk cümbüşü, Devlet-i Aliyye ve Memalik-i Osmaniyye'nin yönetici zümresindeki çok-etnililiğe işaret eden bir göstergedir.

19.yüzyıldan önce, devletin dinine intisab etmeden yönetici sınıfına girebilmiş olmaları nedeniyle, Ortodoks Rumlar'ın ayrı bir özelliği vardır.

Bizans imparatorluk soyuyla bağlantılı oldukları yönündeki mağrur iddialarında sembolleşen yükselme ihtirasları, patriğin makamının bulunduğu Fener semtinde meskun Rum ailelerinin “aristokrat” bir zümre olarak devlet idaresinde rol oynamalarını sağlamıştır.

Sicill-i Osmani müellifi Mehmed Süreyya Efendi, eserinde yalnızca müslüman adlara yer vermesinin sebebini, ilk devirlerde Eflak-Boğdan beylerinden, Macar hatmanlarından ve Erdel kralından başka gayrimüslim memurların ancak Divan-ı Hümayun Tercümanlığı'nda bulunmuş olmalarını göstermektedir (Süreyya 1996:1817).

16.yüzyılda Divan-ı Hümayun Tercümanlığı görevini genellikle İtalyan, Macar, Alman, Leh asıllı Ahmed, Murad, İbrahim gibi muhtediler ifa ediyorlardı (Mehmed 1976: 407-408). Fakat 17.yüzyıldan itibaren uygulamada önemli bir değişikliğe gidilerek bu göreve dil bilen Osmanlı tebası Rumlar getirilmeye başlanmış ve bu meslekte Sarıbayzadeler, Yanakizadeler, Kalimakizadeler, İpsilantizadeler, Mihal- zadeler, İskerletzadeler gibi Fenerli Rum aileleri meşhur olmuşlardır. 1699'da Köprülü'nün, lisan kabiliyetini takdir ettiği aile hekimi Panayotis Nicusios Efendi için ihdas ettiği Divan-ı Hümayun Baştercümanlığı makamı bu aileler arasında sürekli rekabete yol açmaktaydı (Orhonlu 1979:186). Eflak-Boğdan beyliklerine de çoğunlukla tercümanlıktan yetişme kişiler tayin edilmiştir (Süreyya 1996:1817).

Kitsikis'in (1996:163) hesaplarına göre, 1822'ye kadar baştercümanlık vazifesini üstlenmiş otuzdört kişinin hepsi, Ortodoks Rum olamsının yanısıra, "Osmanlı yönetici sınıfının birkaç büyük ocağından gelmektedir. Karacalar altı, Suçolar beş, Muruzisler beş, Mavrokordatolar dört, Ghikas dört, Kalimakiler üç, İpsilantiler iki baştercüman yetiştirmişlerdir. Diğer beş büyük ocağın üyeleri de birer kez görev yapmışlardır ve toplam oniki büyük ocak sözkonusudur.

1821 Ayaklanması'ndan önce Rumlar tercümanlıktan başka, Eflak ve Boğdan eyaletlerinin yönetiminde ve diplomat olarak çeşitli Avrupa başkentlerinde görev yapmışlardır. 1790'larda Viyana'da Yakovaki; 1804'te Berlin'de Jak Argiropoulou; Paris'te 1807'de Manos Nikolas, 1811'de Panayotakis Angelos Pavlos, 1820'de Theodoros Negrıs; 1811'de Londra'da Romanadi Efendi Maslahatgüzar idi. Hatta Stratford Canning'ın İstanbul'a geldiğinde karşılaştığı ilk Osmanlı yetkilisi Babıali'nin Rum tercümanından başkası değildi (Sonyel 1993:161).

İmparatorluğun dış ilişkilerinin merkezi durumuna gelen bu kurumdaki görevliler, devletin tüm sırlarına vakıf oldukları için, 1821 ayaklanmasından sonra şüpheleri üzerlerine çekmişler ve zan altında kalmışlardır (Akyıldız 1993:72-73, Bozkurt 1989:156). Resmi hizmetlerde bulunan Rumlar hakkında tereddütlerin

doğması, Fenerli seçkinlere karşı umumi bir saldırı havasına yol açmıştır. Bunun bir neticesi, Divan-ı Hümayun'daki son Rum Tercüman'ın görevden alınması ve Babiali Tercüme Odası adı altında yeni bir dairenin açılması olmuştur.

Babiali Tercüme Odası, zamanla yeni bir müslüman kalemiye memuru tipinin oluşumunda ana merkez haline gelmekle beraber, başlangıçta nitelikli müslüman eksikliği nedeniyle, “marjinal kimseler”e bağımlılığın devamı anlamında bir kapalılık dönemi geçirmiştir. Ancak bu dönemde bile, işlerin aksamaması için Rum olduğu halde tercüman olarak istihdam edilen Istavraki Aristarki'den sonra, hiçbir Rum tekrar bu göreve getirilmemiştir (Akyıldız 1993:73, Kitsikis 1996:164).

1821 Ayaklanması'ndan sonra bir müddet Rumlar'ın devlet hizmetine alınmamasına dikkat edilmiş –bu arada Ermeniler çoğalmış- ise de, 1836'da Hariciye Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte Rumlar'a tekrar Osmanlı diplomasisinde görev verilmiştir. Bu önemli bir gelişmeydi; zira Yunan Devrimi diplomatik hizmetin muvakkaten ilgasına neden olmuş, 1830'ların başlarına kadar hiçbir diplomatik atama yapılmamış, konsolosluk tayinleri de bu yılların ortalarına kadar durdurulmuştur (Findley 1980:110), 1830'lardan sonra Mavroyeni, Musurus, Kalimaki, Aristarki, Fotiadi, Karateodori, Aleko, Karaca gibi Paşa ve Beyler, çok önemli sefaret ve maslahatgüzarlık görevlerinde görülmeye başlanmıştır.

Rum İsyanı (1821-30) ve nihayetinde Avrupa'nın yardımıyla bağımsız bir Yunan devletinin kurulması (1832), Osmanlı idaresinin bütün kademelerini telaşa sevketmiştir. Yunan bağımsızlığının başka ayrılıkçı ulusal hareketler için model oluşturmasından, emsal teşkil etmesinden korkulmaktaydı. İmparatorluğun gayrimüslim azınlıklarının Osmanlı dahilinde bir istikbalin, küçük ulusal devletçikler içinde yaşamaktan daha ehven olduğuna ikna edilmesi gerekiyordu. Daha da önemlisi, önce buna Avrupa devletlerinin inandırılması lüzumu vardı.

İmparatorluğun teritoryal parçalanmasını ve iç çözülmesini durdurmak isteyen Osmanlı devlet ricali bir reorganizasyon ve batılılaşma programı başlatmışlardır. Bu politikanın bir uzantısı olarak batılı devlet anlayışının siyasal

modelinden unsurlar benimsemeye ve uyarlamaya yöneldiklerinde da yine eşitlik sorunuyla yüzyüze gelmişlerdir. Hristiyan, müslüman ve yahudi eşitliği bu devlet adamların karşısındaki ana sorun değildi; fakat Osmanlı reformu ve batılılaşması sorunsalının birçok safhasının arasından iplik gibi geçmekteydi. Eşitlik doktrininin resmi bir politikaya dönüşmesi 19.yy'da Osmanlı tarihinin en önemli cephelerinden biridir. (Davison 1954:113-114) Sonuçta Osmanlı siyasasını yeniden biçimlendirme ve tanımlama teşebbüsü başlatılmıştır ki; bu da *Osmanlıcılık* denilen resmi bir teorinin ifade bulmasına yol açmıştır.

Dinin en önemli sadakat şekli olduğu zamanların yadigarı olan imparatorluk, hem eski cemaatler arası sentezin hem de yeni ilan edilen eşitlikçiliğin altını oyan milliyetçilik çağına dek yaşamıştı. Tanzimat döneminin ortasından itibaren Osmanlı devlet adamları, eşitlikçi politikayı cazib kılacak yeni bir Osmanlıcılık kavramı geliştirerek ayrılıkçı-milliyetçi tehdidin bertaraf edilmesine çalıştılar; bu yeni Osmanlıcılık artık yönetici sınıfın seçkin kimliği değil, imparatorluk çapında bir üst-milliyetçilikti. Bu kavram, özellikle Osmanlı seçkinlerinde kavram kargaşasına yol açacak kadar uzun ömürlü olmuştur (Findley 1996:34).

19.yüzyılda milliyetçilik, etnik kimlikten çok dinsel kimliğe öncelik veren geleneksel Osmanlı toplum dokusunu çözüp parçalamaya başlamış, bunun üzerine devlet adamları ve padişahlar eşitlikçiliğe dönük reformlar yapma ve Osmanlıcılığı imparatorluk düzeyinde bir üst milliyetçilik olarak yeniden tanımlama yoluna gitmişler, bunu yaparken idari temsil sorununun önemini kavramışlardı. Fakat Findley (1996:93)'e göre Osmanlılar farklı grupların devlet işlerinde nisbi temsilini hiçbir zaman resmen hedef seçmemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan ulusların ne ıslahat ne de Meşrutiyet'le tatmin olmayacağı; milliyetçilik akımının Avrupa haritasını değiştirdiği bir dönemde Türkiye'deki tüm halkların Osmanlıcılık ülküsü etrafında toplanacaklarını sanmanın oldukça saf ve iyimser bir dilekten öteye gitmeyeceği şeklindeki bir kanıya (Öke 1982:275) II.Meşrutiyet dönemi için varılabilir, ancak Tanzimat döneminde Osmanlıcılık düşüncesi bir umuttu.

Tanzimat çağı, getirdiği reformlarla imparatorluk politikasının mimarlarını Osmanlıcılık ideolojisinden hareketle din ayrımı gözetmeyen bir sadakat bilincini yaymaya yöneltmiştir. Osmanlılık, neredeyse milli bir kimlik olarak imparatorlukta yerini alırken, seküler nitelikte yeni bir bürokratik elitin doğmasına yardım etmiştir. Devletin İslami niteliği temelde değişmediği halde, klasik yöneten-yönetilen ayrımı aşınmaya başlamıştır. Bu değişimin kaynağında imparatorluk teb'ası arasında ortaya çıkan milliyetçi akımlara karşı çare olarak milliyetçilik-üstü bir akım oluşturma gayretlerinin yanısıra, Batılı güçlerin verdikleri desteklerin bir bedeli olarak kurdukları baskının yattığı söylenebilir (Findley 1996:339, Bozkurt 1989:108-110). Ancak, Osmanlı vatanseverliğinde birleşen ve etnik-dini ayrım gözetmeyen, kozmopolit bir strüktüre dayalı bir yönetici elit oluşumuna müsait bir devlet geleneğinin varlığı da gözardı edilmemelidir. Bu geleneğin bir uzantısı olarak devlet, kurduğu laik eğitim kurumlarında saptanan kontenjanlarla gayrimüslim gençlerin okuyup Osmanlı bürokrasisine girmelerinin önünü açmıştır.

Avigdor Levy (1994:103)'nin tartışmaya açık ifadesine göre, devletin geleneksel İslami anlayışına iki yeni unsur aşılanmıştır: çoğulculuk ve kanun önünde eşitlik. Osmanlıcılığın niyeti, yöneten müslüman-yönetilen gayrimüslim şeklindeki geleneksel Osmanlı toplumu anlayışını bulandırmak ve hatta kökünü kazımak idi.

Tanzimat döneminde eşitlik sağlamaya yönelik her hamle, artık gayrimüslimlerin resmi hizmete özgürce girebilmesi anlamına gelen bir boyut içermeliydi. Ancak bu temenniye en yakın değişim, 1840'da kurulan yerel yönetim meclislerine gayrimüslim cemaat temsilcilerinin kabul edilmesi oldu. Bu konuda, 1855'te gayrimüslimlerin mülki memuriyete ve "miralay" rütbesine kadar yükselebilecekleri askerlik hizmetine kabul edileceği, askerliğe karşılık cizyenin kaldırılacağı ilan edilinceye değin önemli bir gelişme olmadı. Osmanlı yönetimi Kırım Savaşı sırasında Tanzimat fikriyatını yeniden gözden geçirme ihtiyacı duymuştu (Findley 1996:32).

Padişah, 1856 Islahat Fermanı'nda, "teb'a-yı Devlet-i Aliyyem'in cümlesi herhangi milletden olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyyetlerine göre umum hakkında meriyy'ül-icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları" gereğini ilan etmiştir. Findley'in de belirttiğine göre (1996:33), gayrimüslimlerin bürokrasideki varlığı bu fermanın sonra ortaya çıkmıştır .

Gayrimüslimlerin devlet kademelerindeki durumu yüzyıllık bir dönem içinde büyük bir değişime uğramıştır. Bir zamanlar kalemiyenin çevresinde tercüman olarak çalışan birkaç Rum'un yerini, Hariciye Nezareti'nin birçok temel birimine giren farklı cemaatlerden çok sayıda gayrimüslim almıştır. 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda gayrimüslim tebaya vadedilenler kısa zamanda uygulamaya konulmuş, birkaç ay içerisinde gayrimüslim teb'adan kimi temsilciler, yasamadan ziyade yürütme yetkilerine sahip Meclis-i Vala'ya atanmıştır.

19.yy ortalarında artık gayrimüslim sadece fertler olarak değil, fakat özellikle "milletler"inin temsilcileri olarak idari kurumlarda yer almışlardır. Taşradaki idare meclislerinde müreffeh tabakadan ve ruhban sınıfından temsilciler yer alırken, merkezi idarede milletlerin en iyi eğitilmiş ve en mümtaz şahsiyetleri görev alırdı. Osmanlı bürokrasisinin bir parçası ve Tanzimat adamlarına sıkı bağları vardı. 1856'da Meclis-i Vala-yı Ahkam-i Adliye kurulduğunda bir Dadyan, bir Düzyan, bir Vogoridi ve bir Yahudi sarraf atanmıştı. Meclis-i Vala yerini 1868'de Şura-yı Devlet'e bıraktığında otuzsekiz azanın onbiri gayrimüslim idi (Davison 1982:328).

Gayrimüslimler yeni kurulan belediye, kaza, vilayet meclislerinden başka, devletin merkezde teşekkül ettiği meclislere de tayin olundular; bürokrasiye ve devletin değişik organlarına katılmaya teşvik edildiler ve onlar da artan oranda görev aldılar (Levy 1994:104).

Davison (1982:327)'a göre bu gayrimüslim bürokratlar, bir yanıyla değişim karşıtı görevlilerdi: Her biri Avrupa müdahalesine ve ayrılıkçı milliyetçi hareketlere karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlam savunucularıydılar; bu bakımdan hepsi muhafazakardı. Fakat, önyak olmasalar da, aynı zamanda batılılaşmanın Tanzimat meşalesinin güçlü destekçileriydiler.

Eraslan (1992:51)'a göre ise, müteakip yıllarda devletin gerek kendi rızasıyla gerek Batılı devletlerin baskılarına maruz kalarak hristiyan teb'asına sağladığı imtiyaz ve ayrıcalıkların müslümanlarla hristiyanları daha da yakınlaştıracığı; aynı memleket üzerinde yaşayan insanların din farkına rağmen devletleri için çalışacakları ümidi gerçekleşmemiştir. Aksine olarak, kendi aralarında hiyerarşik bir temsil düzenine sahip bulunan gayrimüslim unsurlardan imtiyazlı olanlar bile diğerleri ile eşit olmayı hazmedememişlerdi.

Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın gayrimüslimlere sağladığı ayrıcalıkların müslümanların aleyhine giderek büyüyen bir uçuruma yol açması sonucunda müslüman teb'a arasında doğan huzursuzluk, II.Abdülhamid'e isnad edilen İslam Birliği politikasının temellerinden biri olarak düşünülebilir.

İ.BÖLÜM

SULTAN II.ABDÜLHAMİD DEVRİ BÜROKRASİSİ VE MERKEZ TEŞKİLATINDA GAYRİMÜSLİMLERİN İSTİHDAMI

Abdülhamid döneminde, personel politikasında birçok yenilikler olmuştur:

- A) 1877’de “*Sicill-i Ahval Defterleri*” tutulmaya başladı. 1877’den 1908’e ve bir ölçüde imparatorluğun çöküşüne değin oldukça istikrarlı işleyen bir kayıt sistemiyle tutulan bu siciller 92.137 memuru kapsamaktadır. Kaydedilenler birkaç memur kuşağını kapsasa da, büyük çoğunluğunun Abdülhamid döneminde hizmet ettiği açıktır. Findley (1996:22-23) bu durumdan, Abdülhamid’in siyasi eylemlerin önünü alabilmek için, denetim altında tutabileceği düşüncesiyle çok sayıda kimseyi hükümet hizmetine aldirttığı sonucunu çıkarmakta ve onun döneminde istihdam edilmiş mülkiye memurlarının sayısını 35.000 olarak tahmin etmektedir.

- B) 1881’de *Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaiid Nizamnamesi* yayınlandı. Kesintilerle finanse edilen emekli aylığı uygulamasından başka, yolsuzlukla suçlanan memurlarla ilgili soruşturma ve kovuşturmayaya yönelik önlemler getirilmiştir (Findley 1980:273).

- C) 1896’da “*Memurin-i Mülkiye Komisyonu*” kuruldu. Hem personel kayıt sistemi, hem de mülki ve mali memurların atamaları bu komisyon tarafından denetlenecek; nezaretlerce aday gösterilecek memurlar, sicill-i ahval incelemesinden sonra saraya tavsiye edilecek, ardından irade-i seniyye ile atanacaklardı (Findley 1980:266-269).

- D) Çeşitli hükümet organlarında memur alım ve tayinleriyle ilgilenecek *İntihab-i Memurin Komisyonları* kuruldu (Findley 1985:262).

- E) 1847-1918 arası yayınlanan salnameler, ancak Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra, farklı kuruluşların kadroları arasında belirgin bir ayrımı sağlayacak tarzda düzenlenmeye başlandı (Findley 1996:117).

- F) Eğitim ile devlet hizmeti arasında yeni ve daha profesyonelce bir ilişki kurulmuştur. Birçok atama türü için imtihan sistemi getirilmiş, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olanların vilayet memurluklarına, sefaret kitabetlerine, şehbenderlik ve kaza kaymakamlıklarına atanmalarına hususen önem verilmiş; Mekteb-i Hukuk (1878) ve Darulfünun (1900) gibi yüksek tahsil kurumları kurulmuş, böylece personel politikasının bir bütün olarak gelişmesi için eğitimin geliştirilmesine ağırlık verilmiş, bir Nahiye Müdürü'nün bile en az idadi mezunu olması talep edilmeye başlanmıştır (Findley 1980:276-277).

Esad Efendi'nin "Hükümet-i Meşrute" isimli, meşrutiyeti ve imparatorluğun bütün etnik unsurlarının temsil edildiği bir meclisi savunan risalesinde, bu dönemde Hristiyan memur bulunmayan hiçbir devlet dairesinin kalmadığından bahsettiğini, Davison (1982:327) nakletmektedir. Bunların bir kısmı, zaten geleneksel olarak Osmanlı hizmetinde bulunan Düzyan (Darbhane), Dadyan (Baruthane), Vogoridi ve Karateodori gibi değişik idari mevkilerde fertleri bulunmuş olan ailelerdi. Diğerleri ise yeniydi. Midhat Paşa'nın sürgün edilmesinden sonra Şubat 1877'de tayin edilen ilk hükumette, Ohannes Efendi Çamiç Ticaret ve Ziraat Nazırı, Kostaki Adossidi Paşa Dahiliye Müsteşarı, Ohannes Efendi Sakızıyan Maarif Nezareti Müsteşarı olmuştur.

II. Abdülhamid'in yakın hizmetlerinde birçok gayrimüslim bulunmaktaydı. "Sertabib-i hazret-i şehriyari", yani padişahın başhekimi, Mavroyeni Efendi; özel bankeri ve mali danışmanı Zarifis Efendi de Rum idi.

1.1 SARAY HEKİMLERİ

Sultan Abdülhamid'in yakınında birçok gayrimüslim hekim görev yapmıştır. Saray hekimlerinin Osmanlı Devleti'nde her zaman önemli siyasal roller oynadığı bilinmektedir.

İlk Meclis'teki Heyet-i Ayan Azası'ndan *Jak de Kastro* da "etibba-yı hz. şehriyari"ye, daha seçilmeden bir yıl önce, 1875'te dahil olmuş hekimlerdendir. Kastro İshak Efendizade Jak, Tıp tahsilini Paris'te yaptıktan epey sonra Haydarpaşa Hastanesi Sertabibi olmuş ve yirmiüç sene bu hizmette bulunmuştur. 1870'de istifa eden Jak Efendi, 1874'te Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Başkitabeti'ne getirilmiştir. Saray hekimi olduktan sonra İngiliz tabiyetini terk etmiş ve Heyet-i Ayan'a seçilmişti (SA 2/44).

Padişah, Mekteb-i Tıbbiye Hocası ve aynı zamanda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Katibi olan Mirliva Zoeros Paşa'yı Pasteur'un kuduz aşısını öğrenmek üzere Paris'e göndermiş ve dönüşünde ondan ayrıntılı bir rapor almıştır (Y.Mtv.25/1, 29.12.1886).

Sarayda Elias Paşa, Isidore Paşa, Leon Behar, David Hayon ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın dişhekimisi de olan Sami Günsberg gibi yahudi hekimler vardı (Levy 1994:108).

Fakat devrin en meşhur ve etkili hekimi hiç şüphesiz Mavroyeni Paşa idi.

1.1.1 SERTABİB-İ HAZRET-İ ŞEHİRİYARİ MAVROYENİ PAŞA

Mavroyeni Paşa'nın dedesi, 18.yüzyıl'ın ikinci yarısında, Ege'deki Paros Adası'ndan gelerek Fenerli Rumlar'dan bir sarrafın hizmetine girmişti. Açıkgozlülüğüyle ve bazı güçlü paşaların desteğini sağlayıp süratle yükselmiş ve

Eflak Voyvodası olmuş, fakat bir sarraf uşağının hızlı yükselmesinin doğurduğu kıskançlıklar sonunda bir tertiple idam edilmiştir (Timur 1989:277).

On sene Viyana’da Tıp tahsil eden Mavroyeni Efendizade Mavroyeni Efendi, ilk olarak Tophane-i Amire ve ardından Haydarpaşa Hastanelerinde çalışmış, bir ara “ikmal-i malumat etmek ve hastanelerle bazı mektepleri görmek üzere Paris’e gidip gelmiş ve döndüğünde Mekteb-i Tıbbiye’de hocalık yapmaya başlamıştır. Buradaki hizmetinin onuncu senesinde Miralay ünvanına nail olmuş, 1861’de Beyoğlu Temyiz Meclisi Azalığı’na ve ertesi yıl da Saray-i Hümayun Tababeti’ne tayin edilmiştir.

Mavroyeni Efendi, 1875’te, saraydaki hizmetinin ondördüncü yılında 15.000 kuruş maaş, rütbe-i ula sınıf-ı sani ve III. Dereceden Mecidiye Nişanı ile “Ser-Etibba-yı Hz. Şehriyari”, yani padişahın başhekimi olmuştur. Üç yıl sonra ayrıca Meclis-i Ayan Azası olmuş, 1879’da rütbe-i balaya 1881’de I. Dereceden Mecidiye Nişanı’na ve 1883’te 67 yaşındayken Vezaret rütbesine mazhar olmuştur (SA 2/32).

1884 yılında “Metabet-i Tıbbiye-i Şahane ve Umum Hastahaneler Sermüfettişliği” gibi yüksek bir makama tayin edilen Mavroyeni Paşa’nın padişahın nezdinde büyük itibarı vardı. Mesela, İbnülemin’in naklettiğine göre (1969:I/682), daha 1877’de, Sadrazam olan Ahmed Vefik Paşa hakkında, padişahın Sertabibi ‘Deli’ Mavroyeni’nin “zebandrazlık etmekle zihn-i hümayunda tebeddüle istidad” hazırlamış ve Vefik Paşa’nın bir yıl sonra azline yol açmıştır.

Mavroyeni Paşa’nın padişah üzerindeki etkisini sadece Rum tabibler için değil³, ilgisiz devlet dairelerinde çalışan Rumlar lehine de kullandığı sunduğu tezkirelerden anlaşılmaktadır⁴.

³ Dr.Mirliva Nikolaki Paşa ile Nazım Şeref Bey’in Saray Eczahanesi’ne tayinleri hakkında Başhekim Mavroyeni Paşa’nın istizanı. 8.9.1311,. Y.Mtv 93/42. ³

⁴ Telgraf ve Posta Nezareti Ecnebi Muhaberatı memurlaından Papazyan Efendi’nin maaşının artırılması talebini havi Sertabib Mavroyeni Paşa’nın tezkiresi. 13.4.1312, Y.Mtv 106/58.

Padişaha yakınlığıyla bilinen Mavroyeni Paşa'nın tavırları saray dışında dikkatle takip ve hatta taklid edilmektydi. Zabtiye Nezareti'nin "Tüccar-ı ecnebiyye mağazalarında ve bankalarda müstahdem olup hadise-i malumeden (Banka Baskını) dolayı memleketlerine def' edilmekde olan Ermeni hamal ve bekçilerin yerine Karadağlılar alınmakda olduğu"ndan şikayet eden bir arızasında (25 Ağustos 1312 tarihli arıza), "Mavroyeni Paşa kullarında görüldüğü günden itibaren binek arabalarının üstüne birer Hırvat oturtmak da moda hükmünü almış; hadiseden sonra da Hırvat istihdamı tezayüd ediyor," denilmekte ve Hırvatlar'ın istihdamındaki mahzur ve memleketimizde bunların yapacağı hizmeti görececek pek çok İslam ve Rumlar'ın bulunduğu belirtilmektedir (Hüseyin Nazım Paşa 1994:II/385).

Sultan Abdülhamid'in yalnız olarak görüşmek üzere saraya davet ettiği İngiliz Elçisi Layard, padişahla aralarında tercümanlık yapan Mavroyeni Paşa'nın Sultan hakkındaki, sadakatının derecesini gösteren samimi düşüncelerinden şöyle söz etmiştir: "Yıllardır sağlık hizmetinde bulunan Dr.Mavroyeni'nin görüşüne göre, Sultan birçok mükemmel özelliğe sahiptir. Halkının saadeti için hayran olunacak niyetlerle doludur. O kadar iyi düşüncelere sahiptir ki, hastalığının kendisini ülkeyi idare edemeyecek halde bırakması Türkiye için bir talihsizlik olacaktır" (Çelik 1992 :98).

Mavroyeni Paşa'nın, Sultan Abdülhamid'in gözünden düşmesiyle ilgili bir olayı, padişahın mahdumesi Ayşe Sultan (1986:44) nakletmiştir. Buna göre, 1885'te padişahın vücudunda çıkan bir çıbanın yanlış tedavi edilmesi nedeniyle daha da azmasına neden olan Mavroyeni Paşa, padişah iyileştikten sonra huzura çağrılarak azarlanmış. Bunun üzerine Mavroyeni ağlayarak yeminle teminat vermiş, "sarhoştum, anlayamadım," demiş. Sultan Abdülhamid kendisini emektarlığından dolayı affetmişse de bir daha hususi doktorluğunda kullanmamış, hata sarayda dahi hekimlik vazifesini gördürtmemiştir.

Son zamanlarında Yıldız'ın gizli tarihini kaleme aldığı rapor edildiği için Mavroyeni Paşa'nın padişahın gözünden düştüğü de iddia edilmiştir (Pears 1917: 334). Bu iddia Timur (1989:271-288) tarafından biraz daha ileriye götürülmüş;

Mavroyeni Paşa'nın, 1891'de imzasız olarak, Osmanlı Devleti'ndeki gizli polisin nasıl kurulduğunu anlatan 55 sayfalık bir risalesinin Fransa'da yayınlandığı iddia edilmiştir. Yine Timur (1989:285)'un, İstanbul'a yerleşen bir Fransız hekim olan Desjardin'den naklettiğine göre, Paşa'nın yakın dostu olan bu zat, "Doğu'da Abdülhamit'in özel doktorunun parmağı olmayan hiçbir siyasal olay, hatta hiçbir özel nitelikte mesele yoktur. Kendisi kısa süren V.Murat dönemi ile Abdülhamid idaresinin gizli tarihi hakkında fevkalade çok şey bilmektedir. Eğer hatıralarını yazabilseydi, tarihçilerimize ve diplomatlarımıza ne kadar çok şey öğretecekti!", demiştir.

Paşa'nın oğlu *Aleksander Mavroyeni*, Beyoğlu Rum Mektebi'ni bitirdikten sonra devlet tarafından Paris'e tahsile gönderilmiş, oradaki Mekteb-i Osmaniye'de bir yıl okuduktan sonra St.Barbe ve Ecol de Droit'te toplam beş sene talebelik yapmıştır. 1875'te döndüğünde mütemayiz sınıfı, IV.Mecidiye ve 3750 kuruş maaşla, yirmiyedi yaşında olduğu halde "Mabeyn-i Hümayun-ı Cenab-ı Mülukane Ketebsi silkine iltihak" edilmiştir. Dört yıl sonra önce kısa bir süre Belgrad, ardından Madrid Sefareti Başkatibi; bir müddet sonra da Müsteşar tayin edilmiştir. Madrid'deki toplam sekiz yıllık hizmetinden sonra 1886'da 10.000 kuruş maaş ve bir o kadar da tahsisatla Washington Sefareti'ne gönderilmiştir.⁵ Yaklaşık on yıl orada görev yaptıktan sonra geri çağırılmış ve ancak 1900 yılında Şura-yı Devlet'e, bir yıl sonra da Sisam Beyliği'ne atanan Aleksander Efendi, 1904'te istifa ederek Şura-yı Devlet'e geri dönmüştür. (SA 10/345) Aleksander Efendi Jön-Türk Devrimi'nden sonra Viyana Sefareti'nde bulunmuştur (Mavroyeni Bey 1911).

Mavroyeni Paşa'nın diğer oğlu *Dimitri* ağabeyi kadar kariyer yapamamıştır. Beyoğlu Rum Mektebi'nden sonra İngiltere'ye gidip Edebiyat ve Felsefe okuyan Dimitri Efendi, otuz dört yaşındayken 1884'te Fiyume⁶ Şehbenderliği'ne, iki yıl

5 Ser-Etubba-yı Hazret-i Şehriyari Mavroyeni Paşa'nın büyük mahdumu Washington Sefir-i Esbaki Aleksander Mavroyeni Bey'in Şura-yı Devlet Azalığı'na ve küçük mahdumu Mavroyeni Bey'in münasib bir Şehbenderliğe ta'yinine dair" 16 Safer 1316 tarihli İrade-i Seniyye. (Hus.İra.60-172-39)

⁶ Fiume (İtal.)=Rieka, Rijeka (Eski-Yugoslavya), St. Veit am Flaum (Alm.). Adriya kıyısında, eskiden İtalya'ya aitti.1947'den beri Hırvat (Öngün 1961).

sonra Malta ve 1886'da Marsilya Başşehbenderliği'ne atanmış ve 1894'te hala bu görevdeyken ula rütbesinin sani sınıfına terfi etmiştir. Dimitri Efendi'nin "edebiyat-ı ecnebiyyeye müteallık bazı asarı" basılmıştır (SA 18/237).

1.1.2 SERKİMYAGER-İ HAZRET-İ ŞEHİRİYARİ BONKOFSKİ PAŞA

Polonya kökenli bir Osmanlı ailesine mensup olan kimyacı ve farmakolog "Charles Bonkowski" (1841-1905) tahsilini Paris'te tamamlamıştır. 1879'da Cemiyet-i Eczacıyan der Asitane-i Aliyye'nin kurucu azası ve ilk İdare Heyeti Reisi, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane Azası olan Bonkowski, başarılı çalışmalarından dolayı Serkimyager-i Hazret-i Şehriyari, Hıfzıssıhha Sermüfettişi gibi yüksek sıfatlara ve nihayet 1893'te Paşa ünvanına mazhar olmuş, tababet ile ilgili düzenlenen uluslararası ilmi toplantılara Osmanlı temsilcisi olarak katılmıştır (Günergun 1992).

1.2 HAZİNE-İ HASSA NEZARETİ'NDE ERMENİLER

Abdülhamid döneminde Ermeni yöneticiler Hazine-i Hassa'da anahtar rol oynadılar. Bu dönemde üç Ermeni devlet adamı Hazine-i Hassa Nazırı olmuştur.

1.2.1 MİKAIL PORTAKALYAN PAŞA

Portakaloğlu Osep mahdumu Mikail (1842-1897) Ortaköy Ermeni Sıbyan Mektebi'nden sonra Paris'te tahsil görmüş; Türkçe ve Ermenice'den başka İngilizce ve Fransızca biliyordu. Babıali Tercüme Odası'nda 7-8 yıl çalıştıktan sonra, 1869'da 6660 kr maaş ile Şura-yı Devlet Nafia Dairesi Mülazımlığı'na, ardından Galata Gümrüğü Nezareti'ne ve üç yıl sonra da 8000 kr maaş ile Beyrut Rusumat Nezareti'ne gönderilmiştir. Bir müddet Meclis-i Rusumat Azalığı'ndan sonra 1874'te Evrak-ı Sahiha Müdürlüğü yapmış ve 1877'de bu müdüriyetin lağvedilmesiyle açıkta kalmıştır. Mekteb-i Mülkiye Muallimliğinin yanısıra Şura-yı Devlet Nafia Dairesi Azalığı ve 10000 kr maaş ile Cemiyet-i Rusumiyye İdaresi riyasetiyle görevlendirilen Portakaloğlu 20 yıllık devlet hizmetinden sonra 1881'de rütbe-i ula sınıf-ı ula derecesine terfi etmiştir.

1887'de Hazine-i Celile-i Maliye Müsteşarlığı'na atandıktan sonra da rütbe-i balaya ulaşan Portakaloğlu birkaç ay sonra azledilmiş, fakat az zaman sonra Menafi Sandıkları'ndan teşkil olunan Ziraat Bankası Müdür-i Umumiliği'ne tayin olunmuş, hatta Rusumat Emmini Edib Efendi hastayken yerine vekalet etmiştir. Mikail Efendi son olarak 1891 yılında 24000 kr maaş ile, aşağıda zikredilecek olan Agop Paşa'nın vefatından sonra Hazine-i Hassa-i Şahane Nezareti'ne naklolmuştur (SA 4/250).

Bugün, II.Abdülhamit tarafından Mikail Portakal'a verilen arazi üzerinde yer alan ve Ortaköy'ü içeri bağlayan cadde hala Portakal Paşa Yokuşu adını taşımaktadır. Oğlu Yervant Bey ilk müzayedesini 1921'de Yeniköy'deki bir yalıda düzenlemiş olan bir antikacıydı. Onun oğlu Aret Bey de antika alım-satım işiyle

uğraşmış ve baba mesleğini kendi oğluna, bugün “Portakal Kültür ve Sanat Evi”nin sahibi olan Raffi Portakal’a devretmiştir (Çandar:1997).

1.2.2 SAKIZ OHANNES PAŞA: MÜLKİYE’DE İKTİSAT HOCASI

1897’de Portakal Paşa’nın vefatından sonra Hazine-i Hassa Nazırı olan Ohannes Paşa (1836-1912), tahsilini Paris’te tamamladıktan sonra 1856’da Babıali Tercüme Odası’nda göreve başlamış, Matbuat Müdürü olarak Maarif Nezareti’nde hizmet vermiş ve Şura-yı Devlet kurulunca oraya atanmıştır. 1877’de Mekteb-i Mülkiye’de Servet-i Mîlel (İktisat) ve Usul-i İdare dersleri vermeye başlamış, nihayet 1879’da onyedî sene sürdürmek üzere Muhasebat Dairesi Müddei-i Umumu olmuştur. On yıl Hazine-i Hassa Nazırlığı’ndan sonra affını isteyen Ohannes Paşa 1908’de kendisini ilme vermek üzere bu görevden ayrılmıştır. “İlm-i Servet-i Mîlel”, “Hukuk-ı İdare” ve Güzel Sanatlar Okulu’nda verdiği Estetik derslerinin hûlasasını içeren “Sanayi-i Nefise Tarihi” gibi eserler neşretmiş ve Cemiyet-i İlmiye’nin organı olan “Mecmua-yı Fünun”da çalışmıştır (Çark 1953:161-164).

1.2.3 AGOP PAŞA: TAHSİLSİZ BİR MALİYE DEHASI

Onbir seneden fazla Müdür ve Nazır sıfatlarıyla Hazine-i Hassa’da hizmet etmiş, iki defa tayin edildiği Maliye Nezareti sırasında, asıl memuriyeti olan Hazine-i Hassa Nazırlığı’nı muhafaza etmiş olan Agop Paşa Kazazyan (1833-1891), 1832’de doğmuş ve okuduğu Ermeni Mektebi’nden başka ilim tahsil etmemiştir. Dairesine intisap ettiği Server Paşa Şehremaneti’ne getirilince Ebniye Meclisi Azalığı’na tayin edilen Agop Efendi, daha sonra Galata Voyvoda Kaymakamlığı’na tayin edilmiş, ardından Osmanlı Bankası’na girmiş ve burada Muhaberat-ı Türkiye Kalemi Müdürlüğü yapmıştır. Bu sırada Şehzade Abdülhamid Efendi’nin işlerini de görmüş ve onunla bir ünsiyet oluşturmuştur.

II.Abdülhamid padişah olunca Hazine-i Hassa’dan istediği gibi muntazam bir hesap alamamış, yeni usul tesisiyle kayıt ve hesap işlerini tanzim için bankadan

birini istemiştir. Banka Direktörü de zaten tanıdığı Agop Efendi'yi tavsiye etmiştir. Böylece 1879'da Hazine-i Hassa Müdürü olan hizmetleriyle padişahın takdirini kazanmış, ula ve bala rütbelerinden sonra 1884'te vezaret rütbesini elde etmiştir.

Hazine-i Hassa'yı muntazam bir idare şekline kavuşturan ve yeni usuller getiren Agop Paşa, varidatı otuz misli artırmayı başarmıştır (Pakalın 1977:45).

Agop Paşa'nın yükselişinin bazı çevrelerde rahatsızlık yarattığı, Şair Eşref'in bir dördlüğünden bellidir (İnal 1965:2/1454):

“Agop Paşa'yı lutfet Padişahım, Sadrazam yap,
Deninin üstüne varsın gelen de bir deni olsun.
Sadaret mühürü memnu' ise vermek müsülmana
Yahudi'den usandık, bir zaman da Ermeni olsun.”⁷

Aynı Şair Eşref daha sonra şöyle demiştir (Pakalın 1977:52):

“Kalmadı Maliye'de eski fenalık, pislik
Yaladı yuttu ne yapıysa yapup kaldırdı”

Önce 1886/87'de ikibuçuk ay, ardından 1888-1891 arasında olmak üzere toplam üç sene Maliye Nazırlığı yapan Agop Paşa, Agop Paşa Türkçe, Ermenice, Fransızca, İtalyanca ve Slavca konuşabilirdi (Pakalın 1977:58).

Süleyman Nazif Bey'in ifadesiyle, “Müfredat-i umura kadar her işe bizzat yetişen... muamelatın en hurda tafsilatına vakıf... tecrübe ve zeka-yı fitrisine rağmen sahib-i ilm ve irfan olamamış” bir zat idi. Maliye Nazırlığı da yapmış olan Ziya Paşa'ya göre, Agop Paşa “şımarık, cehle müstenid cesur ve bilmem nasılsa padişahın itimadını kazandığından dolayı sözü nafiz ve bu nüfuz ile faal bir adam idi.” (Pakalın 47-49).

Agop Paşa'nın kardeşi Nişan Kazazyan, 1880'de kırkbeş yaşındayken tayin edildiği Senne⁸ Gümrük Müfettişliği'nden altı ay sonra istifa etmiş ve 1882'de

7 Yahudi'den kasıt, rakibi Mahmud Celaleddin Paşa tarafından bu iftiraya maruz kalan Sadrazam Kamil Paşa'dır (İnal 1965:1450-1455).

Şehremaneti Meclisi Azalığı'na tayin edilmiştir. Üç sene sonra Cemiyet-i Rusumiyye Azalığı'na atanan Nişan Efendi 1908'de vefat etmiştir (SA 4/240).

Hazine'de bir başka Agop, *Agop Cinciyan*, Ortaköy Ermeni Katolik Mektebi'ni bitirdikten sonra on yıl Altıncı Daire-i Belediye'nin Muhasebe Kalemi'nde çalışmış ve 1885'te Hazine-i Hassa Nezareti Muhasebe Kalemi'ne geçiş yapmıştır. Kısa bir müdet sonra Emlak-ı Hümayun Kalemi'ne geçen Cinciyan, 1887'de bu kaleme Mümeyyiz, 1901'de Müdür olmuş; 1907'de rütbe-i ula ve sınıf-ı ula'ya ulaşmış, “tebeddül-i saltanat”tan dolayı icra kılınan tensikatta bir kitabete nakledilmiş, fakat bir sene sonra yine terfi ederek Emlak-ı Hakani Muhasebe Müdürlüğü'ne getirilmiştir (SA 47/407).

8) “Senne” Romanya'dadır (Girgin 1992).

1.3 ŞURA-YI DEVLET’TE GAYRİMÜSLİMLER

Gayrimüslimlerin temsil düzeyi bakımından Hariciye Nezareti’ne ulaşan ya da onu geçen kuruluşlar yalnız Şura-yı Devlet ile Meclis-i Ayan idi. Bunların ikisi de kısmen bile olsa temsili organlardı.

İlk olarak Midhat Paşa’nın riyasetinde 1868’te açılışı yapılan Şura-yı Devlet’e bir yıl içinde atanan kırkbir üyenin yirmisekizi müslüman, onüçü gayrimüslim; bunların da sekizi Ermeni, dördü Rum ve biri de Bulgar’dı (Arslan 1991:251).

Şura-yı Devlet ilk kurulduğunda dört daireden oluşmaktaydı: I.Daire Mülkiye, Zabıta ve Harbiye, II.Daire Maliye ve Evkaf, III.Daire Adliye, IV.Daire Nafia, Ticaret ve Ziraat, V.Daire Maarif, ile ilgili işlere bakmaktaydı. Her bir daire hem idari danışma meclisi, hem de yargılama işlevini görürdü. Şura-yı Devlet bir Reis, bir genel sekreter, beş daire başkanı ve üyelerden oluşurdu. Her dairede 5-10 arası, tüm Şura’da en fazla toplam 50 üye bulunurdu. Ayrıca her dairede beşer yardımcı, beşer raportör ve birer kalem bulunurdu. (Arslan 1991:252) Fakat daha sonra bu yapı değişime uğramış, 1880’de Şura daireleri Dahiliye, Tanzimat ve Muhakemat olmak üzere üçe düşürülmüştür (Findley 1980:248).

Sultan Mahmud’un sarraflarından Nuryan Garabet’in oğlu olan *Ohannes Nuryan Efendi* 1876’dan itibaren belki yirmibeş yıl kadar Şura-yı Devlet Azalığı’nda bulunmuş olan saygın bir şahsiyet idi. Ondört sene Babıali Tahrirat-i Hariciye Kalemi’nde hizmet vermiş olan Nuryan Efendi, Şura-yı Devlet’e atanmadan önce Napoli Başşehbenderliği, Madrid ve Brüksel Fevkalade Sefaret Müsteşarlığı ile Divan-ı İstinaf Azalığı’nda bulunmuştur. Paris’te Hukuk ve Edebiyat tahsil etmiş olan Nuryan Efendi hakkında sicilinde yer alan, Şura-yı Devlet Reisi Arifi Paşa’nın mülâhazası, “kudema-yı bendegan-ı saltanat-ı seniyyeden olarak malumat-i kafiyesi cihetiyle memuriyetince re’yelerinden istifade olunmaktadır”, şeklindedir (SA 25/11). “Ermeni Tarih-i Vukuatı”nda yer alan, Sadaret’e yazılmış

26 Ağustos 1312 tarihli bir tezkirede, “muhbirlerinden aldığı malumata göre...Nuryan Efendi hazretlerinin erbab-ı fesad tarafından katl ve idamı mukarrer olduğu (Patrikhane) kaymakam-ı müşarünileyhin beyan ve hikaye ettiğini ifade eylemiş”tir (H.Nazım Paşa 1994: II/372).

1900 yılında Sisam Beyliği tevcih buyurulan Mahkeme-i Temyiz Azası *Mihail Efendi*, bir yıl sonra da Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azalığı’na, 1908’de de Maliye Dairesi Azalığı’na tayin buyurulmuştur (SA 3/316).

Şura-yı Devlet hulefasından *Nevres Sason* 1903’te “etfal-ı Museviyye’nin lisan-ı Osmaniye’yi suhuletle tahsil edebilmeleri”ne yardımcı olmak amacıyla “Museviler’e Mahsus Elifba-i Osmani” adlı Türkçe-Yahudice bir alfabe kitabı yayınlamıştır (Yetkin 1996:140).

Millet-i Yahud’dan *Bohur Efendi*’nin kaydı, 1879’dan itibaren Şehremaneti Muavinliği’nde gözüktüğü halde, buradan sadece maaş alır ve aslen Şura-yı Devlet’te vazife görürdü. Önce 1869-1874 arasında Şura-yı Devlet Muavinliği’nde bulunup 1874’te Şura-yı Devlet Azalığı’na tayin kılınan Bohur Efendi, ”ecnebilerle muhtelit olarak teşkili tasavvur olunan Mahkeme-i İstinaf-ı Ticaret’e memuriyeti vuku’ bulmuş ve tasavvur-ı mezkur hin-i fiile isal edilmediği cihetle 4000 kr maaşla mahkeme-i mezkure Azalığı’nda kalmışlar” (SA 3/116). 1876’da ikinci defa Şura-yı Devlet Azalığı’na atanan Bohur Efendi, en az 25 yıl bu vazifesini sürdürmüş olmalıdır; zira Osman Nuri Ergin (1996:176), Şehremaneti’ne girdiğinde Bohur Efendi’ye buradan maaş verildiği halde, bu zatın aynı maaşla Şura-yı Devlet’te görev yaptığını yazmıştır. Bohur Efendi’nin Şura-yı Devlet’in Mülki Dairesi’nden gelip geçen bütün işlerin “Cemaziyelevvel”ini bildiği Tahsin Paşa’dan nakledilmektedir. (Ergin 1996:230).

Fener Mektebi’nden sonra Atina ve Viyana’da tahsil gören Bergama doğumlu *Yanko Ekyadis Efendi* 20 yıla yakın Şura-yı Devlet’te hizmet vermiştir. Dersaadet Demirhanesi Tercümanlığı, Viyana Sefareti Ataşeliği, Ticaret Nezareti Mütercimliği ve Azalığı, Tuna Vilayeti Ticaret İstinaf Meclisi riyasetinden sonra Avrupa’ya tedavi

için giden *Yanko Ekyadis Efendi* bu sırada Trabzon Vali Muavinliği'ne atanmış, İstanbul'a döndükten sonra istifa etmiş, tevcih edilen Selanik Vali Muavinliği'ni kabul etmemiştir. 1868'de Şura-yı Devlet I.Sınıf Muavinliği'ne, birkaç ay sonra da Tanzimat dairesi Azalığı'na atanan Ekyadis, 1887'de vefat edinceye dek birçok komisyonda görev alarak Şura-yı Devlet'teki varlığını sürdürmüştür. Kanun-i Esasi'yi hazırlayan komisyonda, Komisyon-u Ali'de, "Şura-yı Devlet'ten bi't-tanzim Meclis-i Meb'usan'a arz olunan kavaninin müdafaası hizmet-i mahsusunda" da bulunan *Ekyadis Efendi* 'nin "bir kilise maddesinden dolayı Rumlarla Bulgarlar beyninde tahaddüs eden münazaa üzerine müellef ve münteşer birkaç risalesi" bulunduğunu sicilinden öğrenmekteyiz (SA 3/242).

Şura-yı Devlet Azalığı'nın, herkesin peşinden koştuğu bir arpalık şeklinde algılandığı ve burada bazılarının iş yapmadan para kazandırıldığı anlaşılmaktadır. San Remo'ya giden *Ohan Efendi*, maaşına zam yapılması ve Şura-yı Devlet Azalığı talebini havi 1312.Ş.16(1895) tarihli mektubunda (Y.Mtv.114/125) hastalığı nedeniyle, doktorların kendisine gözlerini yoracak her türlü meşguliyetten bir-iki sene uzak kalmasını öğütlediğini ve tedavi için çok masraflarda bulunduğunu yazar; "tezyidine daima intizar eylediği üç bin kuruş maaş o kadar cüz'idir ki" geçimini sağlamaya şimdiye kadar ancak zevcesinin serveti sayesinde muvaffak olabilmıştır ve padişah'tan "altı-yedi bin kuruş maaş tahsisıyla *Şura-yı Devlet Azalığı* gibi meşguliyeti kalil bir memuriyete tayini"ni istid'a etmektedir.

1.4 HARİCİYE NEZARETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

Gayrimüslim varlığı en çok, başta Hariciye Nezareti olmak üzere mülkiye memuriyetinde kendisini göstermiştir. Bu durum özellikle Kırım Savaşı sonrası için geçerlidir (Davison 1982:326).

Davison (1982:327)'un ifadesine göre, Osmanlı diplomasisinin bu çoğulcu görünümüne, Türkler sık sık tepki göstermişlerdir. Kurtuluş Savaşı sırasında bir Türk, eski Osmanlılarla karşılaştırdığı yeni Türk diplomatlarıyla övünerek, 'babam ilk önemli mevkiine atandığında konsolosu Pangiris Bey, bir Rum; ve I.Katibi Ohannes Bey bir Ermeni idi' diye yazdığını nakletmektedir.

Sicill-i Ahval dosyalarına işlenmiş memuriyet kayıtlarını çözümleyen Findley'in bulgularına göre, gayrimüslim Hariciye memurları diğerlerine oranla taşra görevlerinde ve özel misyonlarda daha çok bulunurlardı. Vilayetlerdeki Hariciye müdürlüklerinde, çoğu yabancı uyruğuna girmiş gayrimüslimlerle ilgili çıkan sorunlarla uğraşmak üzere azınlık mensubları görevlendirilirdi (1996:296).

Ancak gayrimüslimlerin merkez teşkilatındaki varlıklarını da küçümsemek lazımdır. Çark (1953:143-147), eski bir Hariciyeciden naklen, Abdülhamid dönemi Hariciye Nezareti'ndeki Ermeni nüfuzunu şöyle tasvir etmektedir:

"Tedricen siyasi sahada pişen Ermeni vatandaşları kemale erişerek 1892 tarihinden sonra...Hariciyemizin en mühim erkanını teşkil etmişlerdir. Müsteşar Muavini İlyas Çayan Efendi idi. Bu zat evrakın havalesiyle meşgul olurdu. Hariciye Hukuku Müşavirliği'nde evvela Alman Gesar efendi ile Gabriyel Noradunkyan Efendi vardı. Divan-i Hümayun Mütercim-i Evveli Davud Efendi ve sanisi Nişan Seferyan Efendi, gayet selis Türkçe yazar ve tercüme yapar çalışkan ricalden olup her ikisi de çok zaman bu makamlarda kalarak (1900-1907) 'bala' rütbesine çıkmış 'tipik' yani vazifelerine bağlı Babıali memuru idiler. Nişan Efendi'nin biraderi Hımayak Seferyan efendi de Tahrirat-ı Hariciye Kalemi Müdürü olup geçen Harb-i Umumi'ye kadar devlet hizmetinde bulunmuş çalışkan, fakat adam yetiştirmeye

pek hevesli bir şef değildi. Şifre Kalemi Müdürü Haçik Efendi , o zamanki şifreleri ezberine almış kadar meleke sahibi, fakat çok kumar mübtelası babacan bir adamdı. Evrak müdürlüğü'nde sabahdan akşama kadar mahzene pire gibi inip çıkan, yine ermeni Mihridat Babayan Efendi vardı. Bunun mahiyetinde katip Levon Bey Sürenyan isminde aynı cevvaliyet ve faaliyetle koşan genç bir memur bulunmaktaydı.

Hariciye muhasebecisi Haçik Papazyan Efendi, sarraflar kethüdası müteveffa Keğork Efendi'nin oğlu olmakla hesap işinden anlayan bir memur olup Meşrutiyet'te Köstence Başkonsolosluğu'na tayin edilmiştir. Matbuat-i Hariciye Müdüriyeti'nde Keçecizade İzzet Molla torunu erbab-i kaleminden Macit Paşa'ya halef Simon Papazyan bulunuyordu.

Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde belli başlı hulefadan...Rupen Karakaş Efendi, Krikor Efendi, hattat Dikran Demirciyan Efendi, muahedeleri temyiz ederdi ve bunlar arasında kibarane tavrı ve ciddiyetiyle kendisini sevdirmiş, sonradan Ferid Paşa devrinde Tahrirat-ı Hariciye kitabetine kadar çıkmış, Ermeni katolik patriklerinden Hasun efendi'nin yeğeni Antreas Hasun (1878-1932) Efendi ile Çıracı Efendi bulunduğu gibi birçok Ermeni memurumuz vardı.”

Konsolosluk ve diplomatlık yapan gayrimüslimlerin oranı müslümanlara göre yüksekti; fakat Findley (1996:302)'e göre bunların çoğu önemsiz konsolosluk makamlarıydı. Gayrimüslimlerin oranı bu mevkilerde yaşlı kuşaktan genç kuşağa doğru artarken, diğer konsolosluk ve diplomatlık görevlerinde düşmekteydi. Kimileri önemli sefaretlerdeki görevlere de gelebiliyorlardı ve hatta misyon başı bile olabiliyorlardı; ama bunların çoğu en küçük ve en “güvenilir” cemaatlere mensub idi ve Abdülhamid devrinde kazandıkları ağırlık göstermelik bir hareketlilikten ibaretti. Yüzyıl içinde gayrimüslimlerin durumu değişime uğradı. Eskiden kalemiyenin çevresinde tercüman olarak çalışan birkaç mevcutken, artık farklı cemaatlerden çok sayıda gayrimüslim nezaretin birçok temel dairesine girmişti. Modernist müslümanlarla aynı özel becerilere sahip ve aynı görevleri ifaya muktedir olan bu azınlık mensublarının, memuriyete kendilerine özgü başlama noktaları vardı. Bunların bu şekilde idari aygıtı girmesiyle Müslümanlar -özellikle de nezaretteki memurlar arasında doğan hoşnutsuzluk, Tanzimat eşitlikçiliğinin aşınmasına yolaçan nedenlerden biridir.

Gayrimüslimlerin, özellikle de Ermeniler'in Hariciye Nezareti'ndeki ilk görev yeri Tahrirat-ı Hariciye Kalemi idi. Rumlar memuriyete daha çok Tercüme Odası'nda başlarken, diğer gayrimüslimlerin önemsiz konsolosluk görevlerinde işe başladıkları görülmektedir (Findley 1996:282).

Avrupa üniversitelerinde okuyan Hariciye memurlarının çoğu Avrupa'da görevliken öğrenim görmüştür. Findley (1996:170)'in hesaplarına göre Avrupa'daki yüksek öğretim kurumlarında okuyanların en az yarısının gittiği şehir Paris idi. İkinci sırada yeralan Alman üniversitelerinden sonra, Roma ve Brüksel'de yükseköğrenim görülmekteydi.

Yine Findley (1996:287-291)'in bulgularına göre, otuzuncu yıldan sonra kıdemli memurlar arasında dışarıya yönelik bir hareketlilik ortaya çıkmaktaydı. Hariciye Nezareti'nde çalışan diğer yüksek rütbeli memurlar gibi, gayrimüslimler de memuriyetlerinin son dönemlerinde artan bir hareketlilikle Şura-yı Devlet (*Istefenaki Fotiadi*, *Sahak Abro*, *Hımayak Safer*) ve Heyet-i Ayan (*Manuk Azaryan*) gibi organlara, valilik, mutasarrıflık (1877'de memuriyete başlayan *Ohannes Paşa Kuyumcuyan*'ın son görevi 1912-15 arası Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı idi) gibi yerel idarenin yüksek makamlarına atanabiliyorlardı.

1.4.1 GAYRİMÜSLİM HARİCİYE NAZIRLARI

Fakat 1835-1922 arasında varlığını sürdüren Hariciye Nezareti'nin tarihinde zikredilmesi gereken en ilginç husus, bu dönemde Hariciye Nazırı postuna oturan 71 kişi arasında iki Rum, bir Ermeni ve bir Levanten'in bulunmasıdır: Aleksander Karateodori Paşa 1879'da, Dr. Sava Paşa 1880'da, Gabriel Noradunkyan 1913'da ve Yusuf Franko Paşa 1919'da Hariciye'nin zirve noktasına ulaşmışlardır. (Girgin 1992:77-78).

Aleksander Karateodori Paşa hakkında bu çalışmanın sonlarında “Karateodoriler” başlığı altında, Yusuf Franko Paşa hakkında ise Cebel-i Lübnan Mutasarrıfları arasında bilgi verilecektir.

1.4.1.1 SAVA PAŞA: İSLAM HUKUKU’NA VAKIF MÜMTAZ BİR RUM

Yanyalı Dr.Sava Efendi’nin oğlu olan Sava Paşa’nın ismi Sicill-i Ahval Defterleri’nde bulunamamıştır. Ancak, Türkçe basılan bir eserinin (Sava Paşa 1955) önsözünde onun hakkında biyografik bilgiler bulunmaktadır.

Buna göre, Yanyalı Dr.Sava Efendi’nin oğlu olan Sava’nın ismine ilk olarak 1870 tarihli devlet salnamesinde Rumeli Beylerbeyi payesine sahip İsfakya Mutasarrıfı olarak rastlanmaktadır. Bu rütbe kolay elde edilmediğinden, çok daha önce devlet hizmetine girmiş olması gereken Sava Efendi 1875-1878 arasında Mekteb-i Sultani Müdürlüğü yapmış ve son yıl vezaret rütbesine nail olmuştur. Sonra sırasıyla Cezair-i Bahr-i Sefid Valisi, 1878’de Nafia Nazırı, 1879’da Hariciye Nazırı, 1885’te Nafia Komisyonu Azası, 1887’de Girit Valisi tayin edilen Sava Paşa, 1889’dan sonra Paris’e çekilmiş ve orada 1901’de vefat etmiştir (1955:I/IV-X).

İbnülemin İnal (1965:I/791)’ın naklettiğine göre, 1878’de “Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetine Sadık Paşa’nın, ve elyevm vali bulunan Sava Paşa’nın Hariciye Müsteşarlığı’na memuriyeti tezkire-i maruza ile (10.C 1295)” arzedilmesi üzerine, Sadık Paşa hakkında irade buyrulmuş, fakat “Sava Paşa’nın Müsteşarlığı’na gelince, Aleksander Paşa’nın kongreden bilutfihi teala muvaffaken avdetinde Hariciye Nezareti uhdesine ihale olunduğu halde, Hariciye Dairesi gib mühim bir dairede nazır ve müsteşarın hristiyan olması iktiza edeceğine ve bu ise beynelhalk çirkin görüneceğinden maada, muvafık-i maslahat dahi olmayacağına binaen, müşarünileyh Sava Paşa’nın, mesela Aleksander Paşa’nın Hariciye Nezareti’ne naklinde Nafia Nezareti’ne, yahud da...Aydın Valiliği’ne nakli” uygun görülmüştür.

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadaretinde Nafia Nazırı olan Sava Paşa 1879'da Ahmed Arifi Paşa'nın Sadrazam olmasıyla uhdesine Hariciye Müsteşarlığı tevcih edilmiştir (İnal I/967). Üç ay sonra kabine değişip Mehmed Said Paşa Sadrazam olunca Hariciye Nezareti Sava Paşa'ya verilmiştir (İnal II/1006).

Mekteb-i Tıbbiye'de okumuş ve hiç evlenmemiş olan Sava Paşa İslami İlimler'e pek meraklıdır. Dağıstanlı Ahmed Efendi ve Kütahyalı Nuri Efendi gibi mütebahhir fakihlerden Fıkıh ilmi okuyan Sava Paşa, "Methode de Droit Musulman" adını taşıyan iki ciltlik bir İslam Hukuku kitabı telif etmiştir. Bu ciddi eser, "İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd" ismiyle Baha Arıkan tarafından tercüme edilmiş ve ilk defa Diyanet İşleri Reisliği'nce 1955 yılında yayınlanmıştır. Hakkında, "garbta bir benzerinin yazılmadığı" ifadesi kullanılan bu kitapta Sava Paşa, Batı'da İslam Hukuku hakkında varolan yanlış zanları hedef almakta, bu arada İslam fukahasının Roma Hukuku'ndan asla iktibasta bulunmadığını iddia ve isbat etmektedir (Sava Paşa 1955: I/IV-X).

Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, dört ciltlik bir eserinde (Mevkifü'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Alim) "Sultan Abdülhamid-i Sani devri ricalinden ve Rum milletinden Sava Paşa'nın İslam Hukuku'nun kıymetine şahadet etmesini şöyle aktarmaktadır:

"Hukukçu geçinen bazı asrilerin öteden beri ağızlarında geveledikleri gibi, ben de İslam fikhının muamelata dair kısmının Roma Hukuku'ndan alındığını zannederdim. Fakat sonra İslam fikhının kaynakları üzerinde uzun müddet yaptığım tahkikat ve derin tedkikat neticesinde gördüm ki, bu muazzam fikhın Roma Hukuku'ndan intikal ettiği mütalaası çok zayıf bir esasa dayanmakta ve hakikat olmaktan ziyade hayal bulunmaktadır...İmam-ı Azam'ın fikhı Allah'ın kitabı ve Resul'ün sünnetine dayanmaktadır. Bu sebeple İslam Hukuku'nda şuna buna istinad etmiş tek bir hüküm asla görülemez." (Sava Paşa 1955: I/IV-X)

Ünlü İslam alimi Emir Şekib Arslan da Sava Paşa'nın eseri için, "şimdiye kadar emsali mevzuda yazılmış Avrupa kitaplarının en güzeli" denmektedir. Mustafa Sabri Efendi, "ne yazık ki, bizdeki necdet-i fikriye ve cidayet-i kalemiye sahibi, adetleri sayılı bir kaç Hanefi Türk uleması istisna edilirse, İslam şeriatı ve İslam

Hukuku kimse tarafından Sava Paşa kadar tedkik edilmemiştir,” diye yazmıştır (Sava Paşa 1955:I/IV-X).

1.4.1.2 GABRİEL NORADUNKYAN: HUKUK MÜŞAVİRLİĞİ’NDEN NAZIRLIĞA

İstanbullu Ekmekçi başı Krikor Ağa’nın oğlu olan Gabriel Efendi (1852-1941) yüksek tahsilini Paris’te Sorbonne, College de France ve Ecolé Polytechnique gibi şöhretli ilim müesseselerinde okuduktan sonra, Paris Sefiri Ali Paşa ile memlekete dönmüş ve derhal Tahrirat Kalemi Fevkalade Muharrirliği’ne tayin edilerek mütemayiz rütbesi verilmiştir. Böylece 1878-1881 arasında diplomasinin gayet nazik vazifelerinde bulunmuş, 1881’de Çetine Sefareti Başkatibi ve iki sene sonra da Hakkı Bey’le beraber Hariciye Hukuk Müşavirliği’ne tayin edilmiş, Meşrutiyet’e kadar her ikisi de iktidar ve ehliyetleriyle önemli hizmetlerde bulunarak bu mevkillerde kalmışlardır. Gabriel Efendi bir ara Hukuk Mektebi’nde Beynelmilel Hukuk dersi vermiştir (Çark 1953:153-155).

Aykut Kansu (1995:172), “1908 Devrimi’nden sonra kurulan kabinede Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Noradunghian gibi kimi monarşistler de vardı”, derken herhalde Gabriel Efendi’nin saltanata sadakatini vurgulamak istemiştir. Ona göre, Nezaret’in diğer Hukuk Müşaviri’ne nazaran daha dar görüşlü olmasına rağmen, zeki bir hukukçu olan Noradunkyan, Türkiye’deki imtiyazlı şirketlerle de iyi ilişkilere sahipti. Osmanlı Umum Sigorta Şirketi’nin başkanlığı ve ayrıcalıklı konumda olan tekellerden en başarılı ve en iyi yönetileni olan Şirket-i Hayriye’nin İdare Heyeti Azalığı görevlerini de yürütüyordu (Kansu 1995:173).

“Recueil D’actes Internationaux de L’empire Ottoman” adını taşıyan dört ciltlik eseriyle Osmanlı İmparatorluğu’nun imzaladığı anlaşmaları, konvansiyonları, deklarasyon, protokol, ferman, berat gibi belgeleri Fransızca olarak yayımlayan

(Noradunkyan 1903) Gabriel Noradunkyan Efendi 1912’de Hariciye Nazırı olmuştur.

Sir Edwin Pears (1917:216), Gabriel Efendi’nin “belki Rum Karateodori hariç tutulacak olursa, Abdülhamid idaresinde hizmet eden en ehil hukukçu” olduğunu söylemektedir.

Gabriel Efendi’nin kardeşi Hrant Noradunkyan, Hariciye’de Hukuk Müşavir Muavinliği ve 1907’de Romanya’da Galaç Konsolos Muavini olmuştur (Çark 1953:147-151).

1.4.2 HARİCİYE’DE DADYANLAR: ARTİN PAŞA, KARDEŞİ VE OĞLU

Barutçubaşı Ohannes Bey’in oğlu olan *Artin Dadyan Paşa*, Paris Sefareti Başkıtabeti, Şura-yı Devlet ve Islahat Komisyonu Azalıklarından sonra Maliye Nezareti Müsteşarlığı, Orman ve Meadin Umumi Müdürlüğü, Altıncı Daire-i Belediye Riyaseti gibi yüksek makamlarda bulunmuş ve memuriyetinin son demlerinde hem Hariciye Müsteşarlığı hem de Şura-yı Devlet Azalığı’nı uhdesinde bulundurmıştır.

1881’de İngiltere Goschen’in yerine Lord Dufferin’i İstanbul Elçiliği’ne atadıktan sonra, yeni elçi Doğu vilayetleri’ne Genel Vali atanmasını öneren bir ıslahat projesi hazırlar ve bunun için Hariciye Müsteşarı Artin Efendi ile de görüşür. Artin Efendi, Almanlar’ın ısrarı olmadan padişahın Ermeniler konusunda hiç birşey yapmayacağını söyler. Halbuki, Osmanlı yönetiminde önemli mevkilerde bulunmuş Dadian ailesine mensub olan Artin Efendi, II.Abdülhamid’e sunduğu layihalarda, Osmanlı Devleti’nin yaşamasının dünya sulhu için önemini belirtir ve büyük devletlerin Osmanlı tebası azınlıklar konusundaki faaliyetlerini son derece tehlikeli bulduğunu yazar (Küçük 1984:90-91).

“Osmanlı Devleti’nde Meskun Hıristiyanlar Hakkında Osmanlılar’ın Toleransı” ve “Şarkta Osmanlı Hakimiyeti’nin Devamı Lüzumu” konularında Haziran 1900’de II.Abdülhamid’e iki layiha sunmuş (Küçük 1980) olan Artin Paşa, III.Selim devrinde dedelerinin barutçubaşı olmasından beri Osmanlı padişahlarının devlet hizmetinde istihdam ettiği, Gregoryen Ermeni milletine mensup meşhur Dadian ailesinden idi.

Artin Paşa’nın diğer devlet ricaliyle araları iyi değildi. Devrin ileri gelenleri, padişahların pek güvendiği ve çeşitli rütbelerle taltif ettiği Artin Paşa’yı çekemiyor ve padişahın gözünden düşürmeye çalışıyorlardı; bu yüzden 1876’da bütün görevlerinden azl edilmişti. Dört sene sonra tekrar iş başına getirilince, düşmanları onu yıpratmak için onun ağzından, “Berlin Muahedesi’yle 4 Haziran 1878 tarihli İngiltere ve Devlet-i Aliyye Mukavelenamesi’nin Akdini Müteakiben Devlet-i Osmaniyye’nin Hali” adında, devletin bağımsızlığı ile bağdaşmayan hususların teklif edildiği bir layiha yazarak İngiliz elçisine vermişlerdir. İddiaya göre Artin Paşa bu layihayı Mahmud Nedim Paşa’nın muvafakatıyla yazmış ve onun izni dahilinde İngiliz Elçisi’ne vermiştir. Layihanın bir sureti, umumi müfettiş Safvet Paşa, Teşrifat Nazırı Münir Bey ve Tahrirat-ı Hariciye Müdürü Serkis Efendi tarafından padişaha verilmişti. Böyle bir yazı yazmadığını ısrarla belirten Artin Paşa, üç muhbirle padişah huzurunda yüzleşmek ister ve bu ihbarcı paşalardan başka Ermeni Patriği’nin de kendi aleyhinde entrikalar çevirdiğini söyler. Sonuçta bütün iftiralara rağmen Artin Paşa Abdülhamid’in itimadını kaybetmemeyi başarmıştır (Küçük 1980 245-246).

Sultan Abdülhamid’e sunduğunu belirttiğimiz birinci layihada Artin Paşa, padişahın hıristiyan memurlara gösterdiği iltifattan şöyle bahsetmektedir: “...Sultan Abdülhamid Han-ı Gazi Hazretleri müsaadatına zerre kadar iras-i halel buyurmadıktan maada, iğtişâş hengamında Hıristiyan memurların devlet memuriyetlerinden ihracları gibi tasavvurata mümaneat buyurarak, cümlesini açıktan açığa himaye-i himavaye-i cenab-ı zıllullahi’leriyle setr buyuruyorlar. Hatta Gayrimüslim lerden birçok zevatı sunuf-ı rüteb-i devletin en alilerine terfi’ ve menasib-i aliyye is’ad buyurub, hatırat-ı müellimeyi yad ettirecek ve ağrazı zuhura

getirecek nev'den olacak herşeyi hal-i feramuşıye teb'id ile ecdad-ı meali-nejad-i cenab-i hilafetpenahilerine tekaddüm buyurmuşlardır” (Küçük 1980:261).

“Son Sadrazamlar”da zikredildiğine göre, Mahmud Nedim Paşa’nın ikinci sadaretinde bir gün “sera perde-i esrar mahremlerinden” Hariciye Müsteşarı Dadyan Artin Efendi odaya girmiş ve “Ali Paşa, sarayı Avrupa politikasıyla teskin ve mesnedini temin eylerdi. Süfera taraflarından saraya nüfuz yürüdülmalıdır” görüşünde ısrar etmiş. İbnülemin, “Mahmud Nedim Paşa, Ali Paşa’yı taklid etmesini ihtiyar eyleyen müsteşarı emin Dadyan Artin Efendi dostuna cevap makamında ‘taklid-i zağ kebk-i hıramanı güldürür’ mısraını okusaydı munsifane ve ecnebler tarafından nüfuz yürüdülmesini tavsiye ettiği için de Artin’i Müsteşarlık’tan yürüdseydi hamıyyetkarane hareket etmiş olurdu”, diye eklemektedir (İnal 1965:I/47).

Artin Paşa’nın kardeşi *Arakil Sebak Dadyan Bey*’in Hariciye Nezareti’ndeki hikayesi çok kısadır ve Paris Sefareti’nde Tercümanlık’tan ibarettir. Arakil Bey, daha onbeş yaşındayken “İngiltere ve Fransa baruthanelerinde cereyan eden a’mali fenni tahsil için”, hükümet tarafından 250 kr maaşla memur olup devlet hizmetine dahil olmuş, bu arada Paris Sefareti’nde Tercümanlık yapmış ve yirmi yaşındayken Baştercüman olmuştur. Bir buçuk sene sonra, pederi Ohannes Bey’in isteğiyle İstanbul’a dönen Arakil Bey, Barutçubaşılık Mülazım-i Evveliği’ne getirilmiş, beş yıl sonra uzun yıllar kalmak üzere, babasının Müdür olduğu Fabrika-yı Hümayunlar İdaresi’nin Muavinliği’ne getirilmiş ve bu görevden ancak babasının ayrılmasından sonra alınmıştır. Barut alet ve edevatı satınalmak üzere Paris ve Londra’ya gönderilen Arakil Bey, 1870’te Barutçubaşı tayin edilmiş, 1872’deki umumi tensikatta azledilmiştir. Beş seneden fazla maaşsız olarak mazul kalan Arakil Bey, Abdülhamid Dönemi’nin başında 1877’de Ticaret ve Ziraat Meclisi Azalığı’na, 1889’da Ticaret Nezareti Sanayi Müdürlüğü’ne atanmış ve 1885’te emekli edilmiştir (SA 2/10).

Artin Paşa’nın oğlu *Diran Dadyan* Mekteb-i Sultani’yi bitirdikten sonra ikişer sene Şura-yı Devlet’in Fihrist Odası’nda ve Hariciye Nezareti’nin Evrak-ı

Ecnebiyye Odası'nda staj görmüş, ardından altı yıl çalışacağı Tahrirat-i Hariciye Kalemi'ne girmiştir. 1880'de Nezaret'in Telgraf Odası Mümeyyizliği'ne naklolan Diran Efendi, beş yıl sonra Babıali İstişare Odası Mümeyyizliği'ne geçiş yapmışsa da, birkaç ay sonra, 1886'da Umur-ı Şehbenderi Kalemi Serhalifeliği'ne getirilmiştir. Tam onbir yıl burada görev yapan ve çeşitli devletlerin nişanlarına mazhar olan Diran Efendi, 1897'nin ilk günlerinde Memurin-i Mülkiye Komisyonu Azalığı'na ve sekiz yıl hizmetten sonra 1904'te, becayişle Şura-yı Devlet'in Tanzimat Dairesi Azalığı'na tayin olmuştur. Diran Efendi, 1908 Devrimi'nden sonra, çoğu Abdülhamid Devri bürokrati gibi kadro harici bırakılmıştır (SA 10/207).

1.4.3 LONDRA SEFARETİ'NDE MUSURUSLAR

1851-1885 arasında otuzbeş yıl gibi çok uzun bir süre Londra Sefareti'ni deruhde etmiş olan Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)'nın ailesi Girit menşelidir. Babası Pavlos, 18.yüzyılsonlarında İstanbul'a göçmüş ve Eflak beylerinin hizmetine girmişti.

1832'de, ünlü Sisam Prensi İstefenaki Bogoridi'nin refakatine giren Kostaki, Sisam'ı onun adına beş yıl idare etmiştir. Reşid Paşa'nın yakın çevresinden olan İstfanaki Bey'in kızıyla da evlenmiş, 1840'da Yunan Devleti'yle diplomatik münasebetler kurulduğunda Atina'ya sefir tayin edilmiş, Rum olduğu halde orada ölümle tehdit edilip bir suikast teşebbüsünü sağ kolunun sakat kalmasıyla ucuz atlatmıştır. 1848'de Viyana'ya, 1851'de Londra sefareti'ne atandı. Aynı zamanda Hollanda ve Belçika nezdinde de elçi tayin edildiğinden, senede birer defa Lahey ve Brüksel'e giden Kostaki Musurus Efendi'ye Sultan Abdülaziz, Londra seyahati sırasında vezaret rütbesi vermiştir; ancak padişah onuruna verilen baloda karısının vefat etmesi hem sevincini gölgeler hem de Sultan Abdülaziz'in onun matemine hürmeten ziyaretini yarıda kesmesine neden olur. Amcasına refakat eden Şehzade Abdülhamid, Madam Musurus'un ölümüne çok üzülür ve sefire Fransızca bir teselli mektubu yazar ki, bilindiği kadarıyla bu onun kendi eliyle yazdığı tek Fransızca

mektuptur. Dokuz yıl sonra Abdülhamid tahta çıktığında Musurus Paşa da ona içten bir sadakat mektubu yazacaktır (Kuneralp 1970).

Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Hint Adaları ile münasebetlerinde Londra Sefareti'nin etkisi daha 1881 senesinde görülmeye başlanmıştır. Sefir Musurus Paşa İngiliz sömürsü altındaki Müslüman bölgelerdeki gelişmeleri merkeze iletip, merkezin direktiflerini bölgeye ve Osmanlı temsilciliklerine aktarmada bir köprü vazifesi görüyordu. Bu arada Musurus Paşa'nın kendi istediği şeyleri yaptırmak için hükumeti etkilediğini belirten Eraslan (1992:347), bunun örneklerini vermektedir.

Londra'da bulunan Polonyalı mültecilerle temas kurarak Rusya aleyhinde gösteriler tertipleyen Musurus Paşa İngiltere'deki Türk aleyhtarlığını azaltacak basın faaliyetlerinde bulunmuştur. Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca ve Latince bilen Musurus Paşa'nın lisan hakimiyeti, Dante'nin İlahi Komedya'sını, İtalyanca'dan 6.yüzyıl'ın temiz ve güç Yunancası'na tercüme edecek derecededir. Raporlarında ve konuşmalarında Latince sözler ve tarihi atıflarda bulunmaktan hoşlanan Musurus Paşa, boş vaktini edebi çalışmalara ayırmaktaydı (Kuneralp 1970).

Londra Sefareti, 1874'te askeri ataşe tayin edilinceye kadar, bir aile havasında olmuştur. Sefaret bir müsteşar ve iki katipten müteşekkildi ki, bu vazifeler uzun seneler Musurus'un kardeşi, kayınbiraderi ve iki oğlu tarafından deruhde edilmiştir. Musurus Paşa'nın büyük oğlu İstefanaki Musurus, 1861'den itibaren uzun yıllar katip ve müsteşar olarak babasının yanında kaldıktan sonra 1881'de Roma Sefareti'ne, üç yıl sonra da İstanbul'a çağrılarak Nafia Komisyonu Azalığı'na tayin edilmiştir. 1888'de bu komisyonun lağvedilmesi üzerine mazul kalan İstefanaki, 1902'de nadir rastlanır bir şekilde babasının otuzbeş yıl işgal ettiği Londra Sefareti'ne atanmış ve 1907'ye kadar bu görevini sürdürmüştür (SA 1/684).

Kostaki Musurus Paşa'nın ağabeyi Musurus Yanko Bey Meclis-i Vala Azalığı yapmıştır (A.Rıza 1977:II/37).

Viyana Sefareti ve Şarki Rumeli Valiliği yapmış olan Aleko Paşa Bogoridi ve 1856'da Boğdan Beyi olan Nikola Bogoridi Musurus Paşa'nın kayınbiraderleriydi.

Uzun yıllar Atina Sefirliği'nden sonra, kısa bir müddet Floransa Sefareti, ardından Şura-yı Devlet Azalığı yapmış olan ve 1878'de vezaret rütbesiyle Girit Valiliği'ne atanan Yanko Fotyadi Paşa, Musurus Paşa'nın bacanağıydı. Yanko Fotyadi Paşa 1885-1891 arasında Roma Sefirliği'nde bulunmuş ve 1892'de vefat etmiştir (Salahi 1967:35).

1.4.4 BABIALİ TAHRİRAT-I HARİCİYE KALEMİ'NDE ERMENİ SAFER KARDEŞLER

Kırım Savaşı sonunda Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nin başına getirilen *Sahak Abro* adlı maharetli bir Ermeni, bu daireye başka dindaşlarının da girmesini sağladı. Ermeniler Abdülhamid devrinin sonlarına doğru gözde azınlık statülerini kaybedince Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ndeki Ermeni damgası silinmeye başladıysa da (Findley 1996:282), aşağıdaki örnekler bu damganın ağırlığı hakkında bir fikir verecektir.

Tüccar Agop Canik Ağa'nın oğulları Neşan ve Hamayak Safer uzun yıllar Tahrirat-i Hariciye Odası 'nı nüfuzları altında bulundurmuş iki kardeşi.

1847 doğumlu *Neşan Safer*, özel hocalardan Arabça ve Farsça'dan sonra Rum, Fransız ve İngiliz Mektepleri'nde Rumca, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca lisanlarını öğrenmiş, tarih ve iktisat (ilm-i tedbir-i servet) alanlarında ve Mecmua-yı Fünun'da tercümeleri bulunan bir aydın. Daha 16 yaşındayken mülazemeten Tahrirat-ı Hariciye Odası'na dahil olan Neşan Efendi, on yıl sonra 1873'te 2500 kr maaşla bu odaya Mümeyyiz tayin olmuş ve 1875'te kısa bir süre kalacağı Umur-ı Şehbenderi Müdüriyeti'ne geçmiştir. 1876 ortalarında Tahrirat-ı Hariciye'ye dönerek 4000 kr maaşla Muhasebe Müdüriyeti'ne getirilen Neşan Efendi, 1879'da Memuriyet-i Fevkalade ile Mısır'a gönderilen Ali Fuad Bey'in özel

katipliğini yapıp döndükten sonra, 5000 kr maaşla yeni teşekkül eden Kalem-i Mahsus Müdürlüğü'ne tayin olmuş ve birkaç ay sonra Tahrirat-ı Hariciye Kitabeti de ilaveten uhdesine verilmiş, 1881'de bu kitabete 7500 kr maaşla Asalet Memuru olmuştur. İki yıl sonra bu görevden ayrılan Neşan Efendi., dört sene açıkta kaldıktan sonra 1887'de Şura-yı Devlet Azalığı'na atanmıştır. Neşan Efendi., sicilindeki ifadeyle, "hizmet-i saltanat-ı seniyyeye bidayet-i duhulünden beri zabt-ı kitabetiyle yirmiye mütecaviz muhtelif komisyonda bulunmuştur" (SA 18/47).

Mekteb-i Sultani mezunu *Hımayak Safer*, ağabeyi Neşan Tahrirat-ı Hariciye Mümeyyizi iken 1872'de bu kaleme girmiş ve 1880'inde Tahrirat-ı Hariciye Odası Mümeyyiz-i Saniliği'ne yükselmiş, bir sene sonra da Mümeyyizliğe tayin olmuştur. Fevkalade memuriyetle Mısır'a gönderilen Ali Nizami Paşa ve müteakiben ağabeyi gibi Ali Fuad Bey'in maiyyetinde katiplik yapmıştır. Türkçe ve Ermenice'den başka Fransızca, Rumca ve İngilizce bilen Hımayak Safer birçok komisyonda görev almış, ödül ve madalyalara nail olmuş ve nihayet 1907 yılında "Mabeyn-i Hümayun-Cenab-ı Mülukane Mütercim-i Saniliği" ünvanıyla Matbuat-i Ecnebiyye Müdüriyeti'ne tayin buyurulmuştur (SA 1/586).⁹

Bu kardeşlerin döneminde birçok Ermeni bu odada çalışmaya başlamıştır. İşte birkaç örnek : Orta tahsilini Venedik'te ve yüksek tahsilini Padova'da gören *Grigor Efendi* 1871'de mülazemetle girdiği Tahrirat-ı Hariciye Odası'ndan beş yıl sonra Manastır Vilayeti Tercümanlığı'na atanarak ayrılmıştır (SA 1/620). Uzun yıllar Bulgaristan Komiserliği'nde katiplik yapacak olan Onnik Efendi, 1875'te bu odada hizmete başlamıştır (SA 18/259) Tahran Sefaret Katibi ve daha sonra birkaç yerde Şehbender olan Serkiz Balyan Efendi 1877'de başlamıştı (SA 10/263).

Başka birimlerde göreve başlayanların da kadim Ermeni ağırlığına uygun olarak bu kaleme geçiş yaptığı görülebilmektedir. Örneğin, Abdülhamid döneminde Matbuat Müdürlüğü'nün yanında Ticaret ve Ziraat Meclisi Azalığı ve 1880'de vefat

⁹ Findley, yanlış olarak, memuriyetinin son döneminde Hariciye Matbuat Kalem-i Müdürü iken aynı zamanda Nezaret dışında Mabeyn Tercümanlığı'nı da yürüten kişinin Hımayak'ın ağabeyi Neşan Safer olduğunu yazmıştır (1996:291).

edinceye kadar yapmış olan *Arzuman İstefan Efendi* 1843'te Babialı Tercüme Odası'nda mülazemetle devlet hizmetine başlamış ve yirmi sene sonra, 1863'te uzun süre görev yapacağı Tahrirat-ı Hariciye Müdürlüğü'ne atanmıştır (SA 1/52).

1.4.5. BABIALİ TERCÜME ODASI'NDA RUMLAR

Tercüme Odası'ndaki Rumlar'ın Batı'dan Türklere bilgi aktarımındaki rolleri, yalnızca Babialı'ye belgeler çevirmek değildi; Batılı gazetelerde çıkan makalelerin terceme edilmesi de sözkonusuydu. Aynı zamanda Tercüme Odası'nda yetiştirilen ve sayıları giderek kabaran Türkler'in Fransızca öğrenmelerine de yardımcı olmaktaydılar. Krikor Efendi aynı zamanda Tıbbiye'de Fransızca hocası, Harbiye Nezareti'nde mütercim ve Türkler için Fransızca bir gramer kitabının da yazarıydı (Findley 1982:324).

Karateodoriler'den Aleksander Paşa ve Artin Efendi Devlet-i Aliyye hizmetine genç yaşlarda burada başlamışlar (SA 18/257 ve 1/930); 1898'de Rumeli Beylerbeyi payesine nail olan Selanik Vilayeti Vali Muavini Konstandini *Aleksandros Paşa* da 27 yaşındayken 1866'da bu Odaya mülazemetle dahil olmuştur (SA 4/30).

Sultan Abdülhamid tahta çıktığında Sisam Emiri olup 1887'de bir yıl sürecek Umur-i Nafia Komisyonu Azalığı'na atanan *Fotyadi Fotadi*, ki Mecelle'yi Rumca'ya tercüme etmiştir, 1850'da 20 yaşındayken Tercüme Odası'na mülazemetle devama başlamıştır (SA 3/66) .

1.4.6. HARİCİYE NEZARETİ'NDEKİ DİĞER GAYRİMÜSLİMLER

Gayrimüslimler arasında Hariciye Nezareti dışında memuriyete başlama, en çok "diğer gayrimüslimler"e özgü bir durumdu; özellikle de yaşlı kuşaktan Hristiyan Araplar ile Avrupa asıllılar için (Findley 1996:290).

Diğer gayrimüslimler, memuriyetlerinin son aşamalarında yüksek diplomatik makamlara getirilme hususunda Rumlar'a ve Ermeniler'e yeğlenirdi. Örneğin, memuriyetlerinin otuzuncu yılında Fransız asıllı Osmanlı uyruğu olan *Morel Bey* 1892'de Londra, Hristiyan Arap olan *Nasri Bey Franko*¹⁰ 1894'te Viyana Sefaret Müsteşarı idi (Findley 1996:283).

Liman Odası'nda tercümanlıkla devlet hizmetine başlayan Fransız asıllı *Edouard Blaque Bey* kırkiki yaşındayken ve memuriyetinin yirmibeşinci yılında, 1867'de ilk Washington Sefiri ve 1890'da Bükreş Sefiri olmuştur (SA 1/1016).

Hristiyan Araplardan Gazban Efendi, vilayet tercümanlıkları ve Bulgaristan Komiserliği'nden sonra 1892'de önce Sefir-i muvakkat olarak, sonra da asalet memuru ünvanıyla Atina Sefareti'ne atanmıştır (SA 4/262).

¹⁰ Findley burada yanılmış; Cebel-i Lübnan eski Mutasarrıfı Franko Paşa'nın oğlu Nasri Bey Franko 1884'te, memuriyetinin otuzuncu değil yirminci yılında Viyana Sefaret Müsteşarı oldu (SA 1/624).

1.5 TİCARET VE NAFİA NEZARETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

Heyet-i Ayan ve Sicill-i Ahval Komisyonu azasından Dr.Serviçen Efendi'nin oğlu olan *Gavril Serviçen*, Almanya'nın Bonn kentinde Lise tahsilini ikmal ettikten sonra, Paris'te mühendislik eğitimi almış ve birkaç yıl orada bir demiryolu şirketinde çalışmıştır. 1886'da İstanbul'a gelip, otuz yaşında Nafia Nezareti Turuk ve Meabir Mühendisliği'ne başlamış, 1889 sonlarında Turuk ve Meabir İdaresi Sermüfettişliği'ne nakl olunmuştur. Kendisini kabul ettiren Gavril Efendi 1897 başında Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Müşavirliği'ne getirilmiş, 1908'de I.dereceden Mecidiye Nişanı'na sahip olmuş ve Osmanlı Devleti'ni İsviçre'deki Demiryolu ve Brüksel'deki Şimendifer ve Tramvay Kongreleri'nde temsil etmiştir. Abdülhamid'den sonra da gözden düşmemeyi başaran Gavril Efendi 1911'de Müsteşarlığa atanmıştır (SA 10/405).

Maarif, Nafia ve Adliye Nezaretleri'nde müsteşarlık yapmış çok yönlü bir zat olan *Ohannes Vahan* Efendi Paris'te yüksek tahsil gördükten sonra, üç yıl Ticaret Mahkemesi Aza Mülazımlığı yapmış ve 1861'de Aza olmuştur. Ticaret Mahkemeleri'nde reislik yaptıktan sonra 1867'de Ticaret Nezareti Muavinliği'ne tayin kılınan Ohannes Vahan Efendi, Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Şura-yı Devlet Azalığı'nda bulunmuş, 1873'te Nafia Nezareti Müsteşarı olmadan önce bir müddet Maarif Nezareti Müsteşarlığı ve Mekteb-i Sultani Müdürlüğü'nde de bulunmuştur. 1874'te Mahkeme-i İstinaf, iki sene dolmadan kısa bir zaman içinde Demiryolu Komisyonu, Islahat Komisyonu ve tekrar Şura-yı Devlet Azalıkları gibi çeşitli görevlere getirilen Ohannes Vahan Efendi, nihayet Adliye Nezareti Müsteşarı olmuştur. Değişik tarihlerde fahri olarak bazı komisyonlarda bulunmuş ve Selanik vakasında fevkalade komiser tayin edilen bu zat, olgunluk yaşlarını Abdülhamid devrinde geçirdikten sonra 1891'de vefat etmiştir. Ohannes Vahan Efendi'nin "Şerh-i Kanun-ı Ticaret" adıyla Türkçe, Kimya ile ilgili Ermenice, Hikmet (Felsefe) ve başka konularla ilgili Fransızca bazı eserleri basılmıştır (SA 4/470).

II.Abdülhamid Döneminde yoğun bir şekilde, Avrupalı uzmanların, mühendis ve teknokratların ülkede adeta mekik dokuyarak ve büyük bir kalkınma hamlesinin parçası olarak Osmanlı Devleti hizmetinde görev yaptığı gözlenmektedir. Sicill-i Ahval Defterleri genelde Alman, Fransız ve İtalyan asıllı olan bu görevlileri de içermektedir. .

Mesela, Mösyö *August Rey*, Toulouse'de dünyaya gelmiş bir Fransız'dır. Trabzon'da onbir, Sivas'da altı, Aydın'da beş ve Edirne'de bir yıl olmak üzere 1892'ye kadar toplam yirmiüç sene mühendislik ve başmühendislik yaptıktan sonra Gebze (Gekbuze) Köprüsü'nün inşaatına nezaret etmekle görevlendirilen bu zat, 1893'te Heyet-i Fenniyye'ye dahil olmuş; Gümüş Liyakat Madalyası aldığı gibi 1897'de Heyet-i Fenniyye'nin Sermüfettişliği'ne terfi etmiştir (SA 10/411).

Brüksel Sefareti'nde ve Posta ve Telgraf Nezareti Divan-ı Muhasebat Azalığı'nda bulunmuş olan Diran Bey'in oğlu *Eduvar Bey*, orta ve yüksel tahsilini Paris'te tamamladıktan sonra 1870'den itibaren Nafia Nezareti Turuk ve Meabir İdaresi'nde, Meclis-i Nafia Katip Muavinliği'nde, Viyana ve Philadelphia'daki sergiler'de Devlet-i Aliyye Komisyon Katipliği ve Azalığı'nda bulunmuştur. 1878'de Nafia Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiyye Odası Müdürü tayin edilen Eduvar Bey iki yıl sonra memuriyetinin ilgasıyla açıkta kalmış ve ancak 1882'de Tiflis ve 1885'te Cenova Şehbenderliği'ne atanmış, 1887'de de "sınıf-ı samiyesiyle kabil-i telif olmayacak hareket-ı gayrı münasibede bulunduğu" azledilmiştir (SA 1/792).

1.6 RUSUMAT EMANETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

1.6.1 YABANCI MÜSTEŞARLAR: EMİL BERTRAM VE PAUL HORN

Devlet-i Aliyye'de uzun yıllar Rusumat Emaneti Müsteşarlığı yapmış olan Emil *Bertram Efendi*, aslen Prusya bürokrasisinde Maliye Müşavirliği'ne kadar yükselmiş olan bir Alman'dır. Sicilinde Fransızca, İngilizce, Hollandaca (Flamanca), Latince ve tabii ki Almanca konuşup yazabildiği, Alman ordusunda asker olarak muharebelere katılıp çeşitli madalya ve nişanlar aldığı kaydedilmiştir. Emil Bertram Efendi, 41 yaşındayken 1881'de iki devlet arsında imzalanan kontrato ile Rusumat Emaneti Müsteşarı olarak Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir. 1884-1886 arasında birbuçuk yıl Reji İdaresi Direktörlüğü ile görevlendirilen Emil Bertram Efendi, 1889'da yenilediği kontratoyla daha uzun yıllar hizmet vermiş ve 1897 başında Maliye Nezareti Müsteşarlığı Vekaleti'ne nakledilmiştir (SA 10/541). Ancak bu arada kaydı hala Rusumat Emaneti'nde olmalıdır, zira icra-yı tekaüdüne dair iradede Rusumat Emaneti Müsteşarı olarak vasıflandırılmaktadır (İra. Rusumat (574/4, 8 B.1317).

Alman Dışişleri Bakanlığı Müşaviri Guillaume Horn'un oğlu ve Berlin Kraliyet Okulu mezunu olan *Paul Horn Efendi* Berlin Gümrük Nezaretlerinden birini ifa etmiş, 1866'da Avusturya ve 1870'de Fransa ile yapılan muharebelerde Has-yüzbaşılığı'na kadar terfi edip nişanlar almış başka bir Alman'dır. 1885'te 46 yaşındayken, "Almanya Hükümeti'nden istihsal-i ruhsatla ba-kontrato üç sene müddet ve senevi 30 bin Frank maaş ve rübe-i ula sınıf-i ula, ve Rusumat Emaneti Müsteşarlığı ile hizmet-i devlet-i aliyye ve müteakiben liva rütbe-i askeriyyesi ile fahri Yaveran-i Hazret-i Şehryari silkine dahil" olmuştur. Ancak Horn Efendi üç yıl dolmadan, daha bir yıl sonra (ki bu bir yıl Emil Bertram Efendi'nin Reji İdaresi'nde görevlendirildiği zaman denk düşmektedir) Ticaret Nezareti Müsteşarlığı'na, yine bir yıl sonra Ticaret Nezareti'nin Nafia Nezareti ile birleştirilmesinden dolayı kontrato müddetinin bitmesine kadar Nafia Nez.Ticaret Kısmı Müsteşarlığı'na nakledilmiştir (SA 1/876).

Rusumat Emaneti Müsteşarı Paul Horn'un Muavini *Naşid Efendi* adlı bir Ermeni idi. Naşid Efendi, otuzdört yaşındayken Şam Sertahsildarlığı ve ardından Beyrut Tahsilat Müdürlüğü'nde bulunmuş ve toplam onbir ay görevden sonra ve, Paul Horn Müsteşarlığa getirilmeden on ay önce, 1884'te Rusumat Emaneti Müsteşar Muavini olarak atanmıştır. Sekiz yıl sonra görevden alınma nedeni olarak "devamsızlığı ve istihdamına lüzum olmadığı" gösterilecektir. Naşid Efendi, sicilinden bu "devamsızlık" ibaresinin çıkarılmasını talep etmiştir; araştırmalar onun işine devamsızlığını doğrulamış olsa da, "zaten bunun memuriyetine lüzum olmayarak azledildiğinden, kaydının tashihinde beis olmadığı beyanıyla, sicilinin tashihine dair Cemiyet-i Rusumiyye'den bir mazbata tanzim kılınmıştır" (SA 10/11).

Adalı Serkez oğlu *İsador Efendi* iltizam altında bulunan Aynaroz Gümrük Müdürlüğü'nde yedi yıl bulunduktan sonra 1861'de Rusumat Emaneti'nin teşkili sırasında Selanik Gümrüğü İnar memuriyetine gönderilmiş, bir sene sonra aynı vilayetin Gümrük Muhasebesi Kitabeti'ne naklolunmuştur. 1867'de istifa ederek İstanbul'a gelen İsador Efendi Hazine'nin Esham-i Umumiye Dairesi'nde Muhasebe memuru olmuş, 1873'te Divan-i Muhasebat Azalığı'na atanmıştır. 1878'de Divan'ın lağvolmasından sonra, 4000 kr maaşla Dava Vekaleti ve Dersaadet Müfettişliği inzimamiyle Cemiyet-i Rusumiyye Azalığı'na tayin olmuştur. Oniki yıl sonra, 1888'de becayişle Meyve Gümrüğü Nezaretine nakledilmiş, "Arıza-yı vucudiyesinden dolayı ifa-yı vazifeye kudretiyab olamayacağına ve emekdarlığından bahisle Cemiyet-i Rusumiyye Azalığı I.Memuriyetini istida eylemesine mebni" bir sene nihayetinde 2000 kr maaş ve becayişle tekrar Aza olmuştur (SA 1/344).

Filibeli *Yanko Vaçidi*, Fener Büyük Rum Mektebi'ni bitirdikten başka, özel derslerle Arapça, Farsça, İtalyanca, Fransızca ve İngilizce öğrenmiş, onyediy yaşındayken İstanbul'daki Meyve Gümrüğü'nde mütercim olarak yedi sene çalıştıktan sonra Rusumat Emaneti'nin Tercüme Kalemi'ne naklolmuş ve dört yıl nihayetinde 1875'te buraya Müdür olmuştur. 1890 başlarında şuur bozukluğuna uğrayıp altı ay tedavi görmesine rağmen "iade-i afiyet edememesinden naşi"

azledilmiştir. Yanko Vaçidi Efendi, herhalde bu rahatsızlığından önce, Fransa-Prusya Muharebesi'ne dair 13 ciltlik bir tarih kitabı telif etmiştir (SA 1/518).

1.6.2. CEMİYET-İ RUSUMİYYE'NİN GAYRİMÜSLİM AZALARI

Rusumat Emaneti İradeleri'nde yer aldığı kadarıyla Cemiyet-i Rusumiyye Azalığı'na gayrimüslimlerden,

-Hazine-i Hassa Emlak-ı Hümayun Kalemi Müdürü Artin Zeki Efendi (789/6, 5N 1312)

-“Londra Sefiri'nin biraderi” Sotopraki Efendi (551/1, 13R 1317),

-“Londra Sefiri'nin biraderzadesi” Dimitraki Efendi (571/1, 18L 1317),

-Bitlis Vali Muavini Sempat Efendi (962/6, 8Ş 1321),

-Köçeoğlu Andon Bey (785/16, 27Ş 1319),

-Van Vali Muavini Ohannes Efendi (1541/18, 3Z 1325)

tayin buyurulmuştur.

1.7 ORMAN VE MADEN VE ZİRAAT NEZARETİ

1.7.1 NAZIR SELİM PAŞA MELHAME VE DİĞER MELHAMELER

Değişimin öncüsü olacak iyi eğitilmiş bir tarımsal bürokrasi oluşturmaya yönelik hükümet, uzun vadeli tarım reform programları planlamıştır. Yarım yüzyıllık bir evrim ve gelişme sonucu, Şubat 1893'te Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nin kurulmasıyla tarımsal bürokrasi nihai yapısına kavuşmuştur. Nezarete, bu görevi Hamid devri boyunca sürdürecektir olan, Selim Melhame getirilmiştir. Tarımla ilgili daha önce herhangi bir deneyimi olmayan Selim Melhame, Orman ve Maadin Genel Müdürlüğü yapmış, ardından 1892'ye kadar Duyun-ı Umumiye'de Varidat Umum Müdürlüğü yapmış (Quatert 1973:72).

Bir İngiliz belgesine göre, Selim Melhame Beyrutlu Maruni veya Melkit bir tefecinin kurnaz, hırslı ve insafsız oğludur. Genç yaşta İstanbul'a gelmiş, birçok devlet kurumunun alt kademelerinde çalıştıktan sonra; yükselmenin en emin yolunun yolunun saraydan geçtiğini farketmekte gecikmemiş ve saray jurnalcisi olmuş. 1879'da Şarki Rumeli Hudud Komisyonu Katipliği yapmıştır (FO 371/548).

Selim Melhame üstün zekasıyla onbeş yıl nazırlık görevinde kalmayı başarmış ve bu sürede Osmanlı Devleti'nin maden zenginliğinin neredeyse tamamını kontrolü altına almıştır. Ülkenin doğal kaynaklarını korumak bahanesiyle, madeni zenginliklerin gelişmesini durdurmuş, bu arada önemli bir serveti, kendisinin ve çıkar birliği içinde olduğu birkaç kişinin hesabına aktarmıştır. Yabancı şirketlere verilmesine yardımcı olduğu imtiyazlar karşılığında aldığı komisyonların, toplam 30 milyon Frank'tan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Kansu 1995:180).

Sarayın gözde paşalarından biri olarak padişahın şahsi iradesiyle atanan Selim Melhame, Sadrazam'ı atlayarak genelde doğrudan Sultan Abdülhamid ile görüşmeyi tercih ettiğinden Said Paşa'nın amansız düşmanlığını kazanmış. Alman İmparatoru II. Willhelm'in İstanbul ziyareti için 1898'de teşekkül eden hazırlık

komitesinde yer almıştır. Selim Paşa gücünün doruğuna, 1902/1903'te kamu borçlarının konsolidasyonu ile ilgili Rouvier Projesi karşısındaki muhalefetin lideri olmakla ulaştı. Padişahın hususi murahhası olarak Selim, konsolidasyonun şartlarını güçlü Alman Elçisi Marschall von Bieberstein ile görüştü. Elçinin, Sadrazam Said Paşa'nın ve Rusya dışındaki Avrupa Devletleri'nin desteğine rağmen, Selim başkanlığındaki saray hizbinin başarılı engellemesiyle proje yedi ay bloke edildi. Selim aleyhinde ileri sürülen savlar, onun bu muhalefetinin maddi düşüncelerden kaynaklandığını söylemektedir; rüşvet verildiğinde öneriyi destekleyecek ve padişahın onayını alacaktı (Quatert 1973:73). En azından Alman Elçisi ve Selim'i küçük gören, Batılı devletlerce reformcu bir liberal olarak tanınan Said Paşa böyle düşünmekteydi. Marschall 9 Ocak 1903 tarihli raporunda Selim'in projenin gerçekleşmesi için yalvardığından ve padişahın önceki muhalefetinin ortadan kalktığından bahsetmektedir (Quatert 1973:427). Selim'in entrikaları, tarım reformunu başarıya ulaştırma yolunda işbirliği büyük önem taşıyan Sadrazam'ı, Ziraat Bankası Genel Müdürü'nü, Nafia ve Ticaret Nazırı'nı soğutmuştu. Selim tarımın gelişmesinden ziyade, şahsi gücünün ve prestijinin gelişmesiyle alakadardı (Quatert 1973:75).

1908 Devrimi'nden sonra Selim Melhame, İtalyan Sefareti'nin yardımıyla, haksızlıklarla elde ettiği bütün servetini de yanına alarak bir gemiye binmiş ve yurtdışına kaçmıştır.¹¹ (Kansu 1995:179).

Selim'in kötü şöhreti, Abdülhamid'in gizli polis şefi olan kardeşininkine mütenasipti. *Necip Melhame* Paris'te Jön-Türkler'le mücadele etmiş, orada Osmanlı Elçisi olan Münir Bey'le çatışmış, ayrıca gizli ajan olarak Tunus, Belgrad ve Yıldız Sarayı'nda çalışmıştı (Quatert 1973:74).

Tüccar olarak bulunduğu Tunus'ta defalarca yargılanan, üç kez fiili tecavüzle suçlanıp ticarete hile karıştırma suçunun sabit bulunmasıyla hapse düşmekten

¹¹ İstanbul'daki İtalyan cemaati Melhame'nin kaçışından üç gün sonra toplanarak, İtalyan Elçiliği'nin onun kaçışına yardım etmiş olmasını protesto etti (Kansu 1995:179).

zorlukla kurtulan Necib Melhame, Tunus'dan sınırdışı edilmiş¹² ve 1897'de İstanbul'a, kardeşinin yanına gelmiştir. Fransa'daki Jön-Türk muhalefetiyle Paris Sefiri Salih Münir Paşa'dan daha iyi başa çıkabileceğini padişaha kabul ettiren Necib Efendi, kendisinin Paris'e Müsteşar olarak atanmasını sağlamıştır (Kansu 1995:186). Beyhude yere Jön-Türkler'i satınalmakla görevlendirilen Necib Melhame, İbrahim Temo'ya bu maksatla yaklaşmıştır. Temo'nun onu duelloya davet etmesi üzerine vuku bulan karşılaşmaları, Temo'nun itibarının Balkanlar'daki Jön-Türkler arasında artmasına neden olmuştur (Hanioglu 1995-117-123). Bu bilginin Jön-Türkler'in "Osmanlı" adlı dergide "Avane-i Hüvvane-i Şehriyariden Melhameler" adlı bir yazıda yayınlanmış olması, Jön-Türkler'in Melhameler'den bihaber olmadıklarını göstermektedir.

Ancak Fransa'dan hakkında rüşvet, makamı kötüye kullanma ve dolandırıcılık gibi birçok şikayetler (ör.Y.Mtv.168/42, 13CA 1315) vukubulan Necib Melhame, atanması üzerinden daha bir yıl bile geçmemişken Fransız makamlarınca 'persona non grata' ilan edilerek sınırdışı edilmiştir. Bunun üzerine Sofya'ya Komiser olarak atanmışsa da, bir süre sonra burada Bulgar Hükümeti'nce yine persona non grata ilan edilmiş ve Ocak 1902'de ülkeyi terk etmeğe zorlanmıştır (Kansu 1995:186).

Kendisine karşı yapılan suikastın araştırılması için Sultan Abdülhamid'in görevlendirmesiyle hususi bir şöhrete kavuşan Necib Bey bu soruşturmada çok başarılı olmuştu. Resmi olarak yalnızca Nafia Nezareti Müsteşarı olduğu halde, asıl ünü gizli polis teşkilatının başı olmasından ve padişahın hususi politika elçisi olmasından kaynaklanmaktaydı. İngiliz raporları onu aşırı bir İngiliz aleyhtarı olarak nitelemektedir. Jurnalcilerin abartılı raporlarının saçmalıklarını teşhir ederek, masum şahısların üzerinden şüpheleri kaldırmak ve padişaha, bu raporları hazırlayanların büyük kısmının güvenilir olmadığını göstermekle nihayetinde iyi bir hizmet verdiği de belirtilmektedir. Necib Melhame gayret ve başarılarının karşılığını vezaret rütbesinin tevcihiyle görmüştür. Raporlarda bulunduğu makamları suistimal etmediği belirtilen

¹² Annesi Tunus'ta yaşamaya devam etmiştir (Y.Mtv.161/162).

Necip Paşa'nın Avrupalılarla ilişkileri, kardeşi Selim Paşa ile olan ilişkisinden daha iyiydi (F/O 371/548).

Necib Melhame 1908 Devrimi'nden sonra, üzerinde nakit 63.000 Altın Lira ve birçok gizli evrak olduğu halde, trenle yurtdışına kaçmak üzereyken Edirne'de bir tren istasyonunda yakalanarak İstanbul'a getirilmiş ve ev hapsine alınmıştı. O sıralarda Tanin gazetesinde çıkan bir haberde, Necib Melhame Bulgaristan'da Komiser olarak bulunduğu süre içinde, İstanbul'daki Bulgar Kilisesi'nin açılması için rüşvet aldığı, her yıl oranın Müslüman halkından kişi başına toplanan ikişer-üçer Frank tutarındaki paraları zimmetine geçirdiği iddia edilmiştir (Kansu 1995:186).

Ayrıca Edwin Pears (1917:308), Abdülhamid devrildikten sonra Necib Melhame'nin, Engizisyon'a rahmet okutacak işkence iddialarıyla sansasyonel bir şekilde yargılanmasının aylarca sürdüğünden bahsetmektedir.

Selim Melhame Paşa'nın oğlu da, büyük ihtimalle babasının nüfuzuyla, devlette görev almıştır. 1885 doğumlu *Nihad Melhame* İdadi Mektebi'ni Fransa'da bitirmiş ve 1904'te 2000 kuruş maaşla Kalem-i Mahsus Müdür Muavini olarak Hariciye Nezareti'nde işe başlamıştır. 1907'de Lahey Sulh Konferansı'na gönderilen heyete katip olarak katılmış, sonra memuriyet-i mahsusa ile bir ay sürecek bir görev için Romanya'ya gönderilmiştir. Bu görevin baba ve amcasının ilişkili olduğu hafiye teşkilatıyla bağlantısı düşünülebilir. Zira sicilinde ilk görevi yukarıda belirtildiği şekilde kaydedilmişse de, aynı sicilin sonunda Nihad Efendi'nin daha o göreve getirilmeden iki sene önce, 1902'de rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayize, 1903'te de ula sınıf-ı saniye nail olduğu kaydedilmiştir. Nihad Efendi, Kalem-i Mahsus'un lağvedilmesi üzerine 1907 yılında tabii olarak infisal etmiştir (SA 145/439).

1.7.2 ZIRAAT REFORM PROGRAMLARI VE GAYRİMÜSLİM UZMANLAR

Ticaret Nezareti'nin salahiyeti altında eyaletlerde komisyonları bulunan Ticaret ve Ziraat Meclisi'nde Ziraat Memuru kadrolu tek kişi, daha önce Tercüman

olan *Krikor* Efendi idi. *Krikor* Efendi'nin ünvanı 1878'de Ziraat Müdürü'ne tahvil edildi (Quatert 1973:78).

Krikor'un mesai arkadaşı ve sonraki birçok tarım reform programının mimarı olan *Amasyan* Efendi, Grignan'da ziraat eğitimi veren bir Fransız okulundan mezun olmuş; Türkçe basılan dört risalesinden başka, ziraatle ilgili olarak hükumete ve Ticaret Nezareti'ne sunduğu layihaları da tab'ettirilmiştir. Türkiye'ye döndükten sonra bursa İpek Fabrikası Müdürlüğü'ne tayin olmuş, fakat bir yıl içinde, memleketi Amasya'da ipek fabrikası kurmak ve ticaretiyle uğraşmak amacıyla istifa etmiş ve on seneden fazla devlet hizmetinden uzak kalmıştır. 1865'te Erzurum Vilayeti Ziraat Müdürlüğü'ne atanmış, onaltı ay sonra istifa edip açıkta kalmış; 1868'de Hüdavendigâr Vilayeti'nde aynı göreve getirilmiş, 1866'da "Ticaret Nezareti'nde bir taraftan ziraata müteallik işlere bakmak ve diğer taraftan bir Ziraat İdare-i Umumiyyesi teşkiliyle Ziraat Mektebi Nizamnamesi kaleme almak hizmetlerinde bir sene-i kamile bila-maaş bulunmuş"tur. Daha sonra Selanik ve Rusçuk Ticaret Mahkemeleri'nde riyaset, İstanbul Divan-ı İstinâf Ticaret Azalığı yapmıştır (SA 2/6) 1873'ten beri Ticaret Dairesi Azası bulunan *Amasyan* Efendi, 1877'de Ticaret ve Ziraat Meclisi'ne transfer olmuş. Daha sonra Ahmed Cevdet Paşa Ticaret ve Ziraat Nazırı olunca, *Amasyan* Efendi.1888'a kadar kalmak üzere, *Krikor* Efendi'nin yerine Ziraat Müdürü olmuştur (SA 2/6,Quatert 1973:78). *Amasyan* Efendi'nin sicilindeki son kayıt 1891 yılı başında emekliye ayrılincaya kadar üç yıl sürdürdüğü Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Kalemi Müdürlüğü'dür (SA 2/6).

Tarım bürokrasisinin en önemli genişleme devresi ve daha sonra reformların temelini hazırladığı dönem, 1880-1888 yılları arasında *Amasyan* Efendi'nin Ziraat Müdürlüğü'ne rastlamaktadır. Kendisi de yurtdışı eğitilmiş olan *Amasyan* Efendi göreve gelir gelmez, sekiz Osmanlı ziraat uzmanının daha ileri aşamada teori ve pratik eğitimi almak üzere Fransa'ya gönderilmesinin yollarını aramıştır. Fakat dört ay boyunca teşebbüsünün akim kalmasından sonra, *Amasyan* bunun yerine, sekiz adet Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye mezunu seçmiş ve 17 Haziran 1880'de Montpellier ve Grignan'daki ziraat okullarına gönderilmeleri için tahsisat elde etmeyi başarmıştır.

Üç yıllık bir eğitimden sonra, beş talebe mezun olup geri dönmüş ve vilayet ziraat müfettişliklerine atanmıştır; üçü Anadolu, biri Suriye ve biri de Rumeli'ne. Başka bir mezun da, Emlak-ı Hümayun Müfettişi atanan ve daha sonra ipekböceği ve üzüm üretiminin gelişmesinde önemli bir rol oynayacak olan Torkomyan Efendi idi.

1884'te yedinci öğrenci dönmüş ve özellikle peynir ve zeytinyağı üretimini geliştirmek üzere Trabzon'a müfettiş olarak gönderilmiştir. Sekizinci ve son öğrenci de 1891'den önce dönüp müfettişliğe atanmıştır. 1883'te altı öğrenci daha, bu sefer Almanya'ya gönderilmiştir (Quatert 1973:87-88).

1889'da Amasyan'dan sonra Ziraat müdürü olan Nuri Efendi Fransa'ya 1880'te gönderilen sekiz talebeden biriydi ve üstadının yurtdışına seçilmiş öğrenci gönderme politikasını sürdürmüştür. 1880-1895 arasında böylece toplam 25 talebe Avrupa'daki ziraat okullarında eğitime gönderilmiştir (Quatert 1973:88-90).

Paris'te tahsil görenlerden *Kostaki* Efendi Manastır doğumlu. Türkçe ve Rumca'dan başka Fransızca ve İtalyanca okur yazar olup; Arnavutça, Ulahça ve Bulgarca konuşabilen Kostaki Efendi, döndükten sonra 36 yaşındayken 1892'de Manastır Vilayeti Nohut Tarlası Müdürlüğü inzımamıyla Ziraat Müfettişliği'ne atanmıştır (SA 42/87).

Musevi talebelerden *İsak Levi* Saksonya'da bir sene, Berlin ve Halle'de toplam dört sene okuduktan sonra yirmiüç yaşında iken, 1888'de Manastır Vilayeti, iki yıl sonra Adana Vilayeti Ziraat Müfettişliği'ne tayin olunmuştur (SA 42/5).

Yine Almanya'ya gönderilenlerden Tokatlı *Arslanyan Dikran*, İsak Levi gibi 1888 yılında, Erzurum Vilayeti Ziraat Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. İki yıl sonra Hüdavendigar Ziraat Mektebi Müdür Muaviniği'ne nakl olunmuş ve birkaç ay sonra Türkçe tedrise muktedir olmadığından azledilmiştir. Azlinden dört ay sonra, 1892'de Ankara Vilayeti Ziraat Müfettişi tayin edilmiştir (SA 42/167).

Tüfenkhane Fabrikası'na onsekiz yaşındayken Tercüman olarak girmişken Avrupa'ya tahsile gönderilen *Keğork İstimarcıyan* Paris'te Ziraat tahsilini daha 1846'da tamamlamış olan, devletin ilk eğitilmiş ziraat uzmanlarından. İstanbul'a döndükten sonra Ayamama Çiftliği (Ziraat Mektebi)'nde istihdam edilmiş, kısa bir müddet Tuna Vilayeti Ziraat Müfettişliği'nden sonra Ticaret ve Ziraat Meclisi Azası olmuştur. 1879'da I.Sınıf Ziraat Müfettişi yapılan Keğork Efendi altı yıl sonra azledilmiş ve 1895'te vefat etmiştir (SA 1/26).

Adana Vilayeti Ziraat Müfettişliği ile Nümune Çiftliği Müdürlüğü'ne tayin edilen *Simon* adlı “şahsın Yunan gayretkeşlerinden olup Devlet-i Aliyye aleyhinde evrak-i muzırna neşriyle maznunun aleyh olduğu, hatta fesad-amiz neşrettiği evrakın yazısı kendi hatt u deseni olduğu” anlaşılmış, bu kişinin “zikrolunan memuriyete ne suretle tayin edilmiş olduğunun arz-ı atabe-i ulya kılınması hakkında şerefsudur ve senuh buyurulan irade-i seniyye...üzerine derhal kuyud ve muamelata müracaat ve tahkik-i keyfiyyet olun”muştur. Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Selim Paşa'nın bu maruzatına göre (Y.Mtv. 89/137, 1311B.23), Belçika'da Ziraat tahsili gören Simon, Hey'et-i Fenniye'de staj yapmak için Ziraatbank Umum Müdürü Cemal Bey'e istidaname vermiş, Ziraat Hey'et-i Fenniyesi Reisi Aram Efendi derkenarda diplomayı uygun bulmuş, is'af-i istid'ası Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi Reisi Hacı Akif Efendi tarafından tavsiye edilmiş ve Cemal Bey tarafından sözkonusu şahsın mülazemeti kabul edilmiş. Ziraat İdaresi'nin Ziraatbank Genel Müdürlüğü'nden ayrılıp Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bağlanmasından sonra inhilal eden Ziraat Müfettişliği Vekaleti'ne, Adana'nın yerlisi olması ve babasının İdare-i Vilayet Azası'ndan bulunmasının vazifesinde kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle Simon'un atanması uygun görülmüştür.

Ziraat Hey'et-i Fenniyesi'nin 1892'de kurulmasıyla İstanbul'da tarım uzmanlarının sayısında artış yaşanmıştır. Heyet üyeleri genellikle ya tarım bürokrasisinde deneyim sahibi ya da Avrupa'daki ziraat mekteplerinde eğitim görmüş kişilerdi. 1881'den beri, önce İstanbul ve sonra Selanik'te Ziraat Müfettişi olarak bürokraside hizmet vermiş olan *Aram Efendi*, kuruluşundan Hamid Devri'nin sonuna kadar Heyet'in riyasetinde bulunmuş. Edirne Vilayeti Ziraat Müfettişliği'nde

dört sene hizmet veren *Agaton Efendi*, 1896'ya kadar filoksera biriminin başında bulunmuş; fakat bu tarihten sonra ne zirai nede ticari herhangi bir devlet hizmetinde bulunmamıştır. 1892'de Halep Vil. Ziraat Müfettişi olan *Vahan Efendi* , 1897'den sonra heyetin değişik birim müfettişliklerine getirilmiştir (Quatert 1973:80-81).

Merkezi tarım bürokrasisinin geçici bir işten, tarım reformlarının kalıcı bir vasıtasına dönüşmesi, millet ayrımı gözetmeksizin işi bilen uzmanların işbaşına getirilmesiyle sağlanmıştır. 1843'te her vilayetten biri müslüman diğeri Hristiyan ziraat vekilleri seçilmesi, aynı yıllarda iki Avrupalı ziraat uzmanının imparatorluğu dolaşarak bölgelerin zirai, ticari, ve sınai şartlarıyla ilgili veriler toplamakla görevlendirilmesi gibi zaman zaman yapılan uygulamalardan başka 1864'te yayımlanan, Avrupa'da Amerikan İç Savaşı nedeniyle ortaya çıkan pamuk sıkıntısını karşılamaya yönelik talimatname gibi münferit önlemler alınmışsa da, 1876 öncesi çalışmalar beklenen sonuçları getirmemiştir (Quatert 1973:82-83).

1880'lerde İstanbul'da ziraat müfettişleri tayin edilmesi, kısa zamanda bölgesel ölçeğe sıçramıştır. İstanbul dışında teftiş turlarıyla görevli olan vasıflı ve maaşlı tarım uzmanları, devamlı surette vilayetlere yerleştirildi. Abdülhamid devrinin sonuna kadar olmak üzere önce Aydın ve 1893'e kadar Adana'ya 1883'te müfettişler tayin edildi. 1889'dan sonra Ankara, Sivas ve Trabzon'a, 1892-1899 arası Erzurum'a, 1885-1888 ile 1906-1908 arasında Bursa'ya ve ancak 1908'de Konya'ya müfettişler atanmıştır (Quatert 1973:83-84, bkz.Ek:Tablo 1).

1898'de Heyet-i Fenniye'ye üç Umumi Ziraat Müfettişi tayin edilmiştir. Bunlardan birisi daha önce Almanya'da bahçıvanlık müfettişi olup, dört yıllığına Anadolu Demiryolları'nın hat boyunca şartlarını incelemiş ve meyve-sebze dikimi için önerilerde bulunmuş olan R.Herrmann'dır ki, padişahın hususi ricasıyla Osmanlı hizmetine dahil olmuş ve seyyar müfettiş olarak ziraat mekteblerini, numune çiftliklerini/tarlalarını denetleyerek 1908'de ölünceye kadar çalışmıştır (Quatert 1973:86-87). Ziraat ve Nafia Müsteşarlığı 1889-1904 arası varlığını sürdürmüştür (Quatert 1973:84).

1.8 TELGRAF VE POSTA NEZARETİ'NDE ERMENİ NÜFUZU

Sicill-i Ahval Defterleri incelendiğinde II.Abdülhamid devri boyunca Telgraf ve Posta Nezareti'nde Ermeni memurların kesafet oluşturduğu dikkat çekmektedir. Mesela, 7 numaralı Sicill-i Ahval Defteri'nde yer alan Ermeni memurların kısmı azamının bu nezarette çalışması ilginçtir. Bu Ermeniler (bkz.Tablo 2) göreve ya Posta ve Telgraf Nezareti'nin Muhasebat-ı Ecnebiyye Kalemi'nde başlamışlar, ya da daha sonra bu kaleme naklolanmışlardır. Bu durum, Tahrirat-ı Hariciye Odası'ndaki vaziyeti hatırlatırcasına, Muhasebat-ı Ecnebiyye Kalemi'ne daha önce girmiş bir Ermeni'nin soydaşlarına bu kalemin yolunu açmış olabileceğini düşündürmektedir.

Malkon Efendi 16 yaşındayken mülazemetle dahil olduğu Beyoğlu Telgrafhanesi'ne bir yıl devamdan sonra Rusçuk'a tayin olmuş ve 23 yıl sonra, 1886'da burada Tahrirat-ı Ecnebiyye Müdürü olabilmıştır. 15 yıl sonra, yani 1901 yılında Posta Komisyonu Azalığı'na atanmış, Jön-Türk Devrimi'nden sonra 5000 kr maaşla Posta-Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Telgraf Müdürü olması, Rusçuk'taki yıllarını boş geçirmediğini göstermektedir (SA 1/106).

1878'den 1905'te ölünceye kadar yirmiyedi yıl süreyle Beyoğlu Merkez Telgraf ve Posta Müdürlüğü yapan *Yanko Antoniyadi Efendi* hizmetlerinden dolayı Gümüş Liyakat Madalyası'na nail olmuş. Bu göreve getirilmeden önce Avlonya, Mostar, Fave ve Diyarbekir'de Telgraf Başmemuru, sonra Bağdad ve Diyarbekir Müfettiş Muavini olmuş, ardından Diyarbekir'de toplam beş sene Telgraf Müfettişliği ve Telgraf Başmüdürlüğü'nde bulunmuştur (SA 2/350).

Kayserili David Efendi, memleketinde Ermeni Mekteb-i İbtidaiyyesi'ni bitirdikten sonra İstanbul'daki Fener Mekteb-i Kebir'inden mezun olmuş ve 22 yaşındayken Telgraf ve Posta Nezareti Muhasebat-i Ecnebiyye Kalemi'ne girmiş ve siciline 1905'te yazılan son kayıttan anlaşıldığına göre en az kırk senesini bu kaleimde geçirmiş, hiç başka bir yere naklolmamıştır (SA 7/249).

1901’de “Posta Mesalihi Kalemi” adı altında ayrı bir daire teşkil olunmuş ve Müdürlüğüne Kontrol Kalemi Mümeyyizi Petaci Efendi tayin edilmiş; refakatine bir muavin ve lüzumu kadar memur verilmesi, mevcut memurlardan bazılarının becayişle bu kaleme alınması kararlaştırılmıştır (Telgraf ve Posta Nez. İra. 593/3, 10ZA 1319)

Sisam Telgraf Müdürü *Kazazyan Efendi* hakkında “mahalli memurin-i askeriyesinden ba-mazbata adem-i emniyet beyan olunmasıyla azl olunarak yerine Mersin’den lisan-aşına bir müslim memur tayin kılınmış”tır (Telgraf Nazırı Hasib imzalı Telgraf: Y.Mtv.157/130, 10 Mayıs1313).

Diğer milletlerden Nezaret’te çalışanlar da yok değildir.

Musevi milletinden Edirneli *Nesim Efendi*, Telgraf Mektebi’ni bitirdikten sonra üç yıl Tırhala ve Kal’a-yı Sultaniye Telgraf Merkezleri’nde Muhabere Memurluğu yapmış ve 1866-1878 arasında Erkirı, Rodos ve Demirtaş’ta Telgraf ve Posta Müdürlüğü’nde bulunduktan sonra Sisam ve daha sonra Yanya’ya naklolunduğu halde buralara gitmemiştir. 1879’da Beyoğlu Telgraf Merkezi’nde Muhabere ve Nezaret’in Muhasebe Kalemi’nde Cedvel Tedkik Memuru olan Nesim Efendi, ertesi yıl Hazine-i Hassa Nezareti’nin Muhasebe Kalemi’ne naklolunmuş, 1885’te Mümeyyiz olmuş ve uzun yıllar sonra 1905’te Kuyudat Kalemi Müdürlüğü’ne getirilmiştir (SA 42/2).

“Saltanat-ı Seniyye ile Dersaadet’te bulunan Düvel-i Ecnebiyye postaları muamelatının usul-i hazırasıyla suret-i cereyanına dair 1881’de neşredilmiş bir eseri bulunan *Nikola Vinyalis* Efendi 37 yaşındayken 1000 kr maaşla Postahane-i Amire Sermüfettişliği’ne atanmasıyla devlet hizmetine dahil olmuştur. 20 yıl sonra, 1879’da yedi ay deruhde edeceği Rumeli Posta Komiserliği’ne tayin olunan Nikola Efendi son olarak 4000 kr maaşla İttihad ve Sevahil ve Şehir ve Mülhakat Postaları Müdürlüğü’nde uzun yıllar bulunmuş ve 1890’da vefat etmiştir (SA 3/432).

1854 Kırım Muharebesi sırasında Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmak üzere Fransız askerleriyle beraber gelen bazı Fransız Telgraf memurları geri dönmemiş ve Devlet-i Aliye hizmetine girmiştir. Jules Lafaye (3/410) ile Odi Efendi (3/420) bunlardandır. Ancak bunların genelde fazla yükselememişlerdir. Odi Efendi neredeyse 30 yıl sonra, önce Adana ve ardından Beyrut Telgraf ve Posta Müfettişlikleri'ne tayin edilmiştir.

Telgraf Mektebi Muallimliği, Fenn Kalemi Müdürlüğü, Fenn-i Telgrafi ve Müşavirliği, Elektrik Müşavirliği gibi daha yüksek makamlarda bulunmuş olan *Emil Efendi Lakvan* da bu Fransızlar'dan olabilir. 1899'da vefat edinceye kadar Telgraf ve Elektrik konularındaki çeşitli uluslararası kongrelerde Osmanlı Devleti'ni temsil etmiş olan Emil Efendi Fransa Hikmet-i Tabiiye, Londra Elektrik ve Marsilya Fenniyye ve Sınaiyye Cemiyetleri'ne üye idi, bu konulardaki meslek dergilerinde makaleleri yayınlanmaktaydı (SA 3/430). 1899'da vefat eden Emil Efendi'nin yerine, Fransa'da Posta ve Telgraf Mektebi'nden beratlı başka bir Fransız olan Müfettiş Mösyö Ladik Fen Müşavirliği'ne tayin edilmiştir (Telgraf ve Posta Nez. İra. 357/8, 6RA 1310).

II.BÖLÜM

SULTAN ABDÜLHAMİD DEVRİ TAŞRA İDARESİNDE GAYRİMÜSLİMLER

Ortaylı (1994:166-167)'ya göre Abdülhamid dönemi taşra bürokrasisinin iki ana özelliği vardır; memur sayısında artış ve taşra bürokrasisinde artan sayıda gayrimüslim istihdamı. Tanzimat'ın başından beri Osmanlı yüksek eğitim kurumlarına üçte bir oranında bir kontenjanla gayrimüslim gençler alınmaktaydı.

Taşra vilayetlerinde 18.yy'dan beri belli bürolarda, özellikle de mali görevlerde gayrimüslimlerin etkinliği artmaktaydı. Musevi *Farhi* ailesi Suriye'de sarraflık yaparken mali işleri deruhde etmekteydi. *Bahri* ailesi bunların devlet nezdindeki rakibleriydi. 1840'a değin süren Mısırlı İbrahim Paşa'nın idaresi sırasında yerel hristiyanlar müslümanlarla ittifak edip Farhiler'in nüfuzunu kırdılarsa da, Osmanlı otoritesinin tesisinden sonra durum yine değişmiştir. Rumeli eyaletlerinde gayrimüslimlerin bu şekilde bazı idari görevler edindiği bilinmektedir (Ortaylı 1994:167).

Tanzimat'tan sonra Meclis-i İdareler'den başka, Nafia ve Ziraat Komisyonları, Menafi-i Umumiye Sandıkları gibi komisyonlarda, Vilayet Temyiz Divanı ve Karma Ticaret Mahkemeleri'nde gayrimüslim üyeler bulunmaktaydı. Giderek merkezi idarenin taşra şubelerinde, mahkemelerde gayrimüslim memur, hakim ve zabıta sayısı artmıştır. Bunların hepsi mahalli memurlar değildi, gittikçe merkezden tayin edilen gayrimüslim memurlar da görülmekteydi. Bunlar merkezi idarenin temsilcileri olarak teknik ve fen dallarının dışında silk-i adliyeye, dahiliyeye ve zabıtaya intisab ederlerdi (Ortaylı 1994:168).

Bu gelişmeleri dış hristiyan devletlerin baskısına bağlayarak açıklamak pek doğru değildir. Devlet hayatındaki kozmopolitizmin 18.yüzyıldan beri şekillenmesi ve 19.yüzyılda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin

tıpkı müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi sözkonusudur. Böylelikle, Tanzimat döneminde bu alanda geleneksel bürokrasinin bir kalıbı değişmekte, yeni bir gelişme görülmektedir (Ortaylı 1994:168).

Özellikle Mekteb-i Mülkiye'ye düşkünlüğü bilinen II.Abdülhamid'in din/mezheb ayrımı gözetmeden, bu okula ayrılan millet kontenjanlarıyla okuyan gayrimüslimleri müslüman gençlerle eşit koşullarda vilayet memuriyetlerine göndermekteydi. Atamalardan önce personel dosyalarını inceleyen padişah, adayların Mekteb-i Mülkiye mezunu olup olmadıklarına özellikle dikkat ederdi. Findley (1980:276, 1982:347)'e göre, bu okul Sultan Abdülhamid'in özel bir ilgi gösterdiği gözde eğitim kurumuydu.

Somut bir örnekle ilk, orta ve Mülkiye tahsilini Abdülhamid döneminde gören birinin kariyeri incelendiğinde vaziyet daha iyi anlaşılacaktır. Aydınli bir tüccarın oğlu olan *Dimitri*, 1870 yılında bu vilayetin Karaburun kazasının Saib Köyü'nde doğmuştur. Köyünde Rum İbtidai Mektebi'ni bitirdikten sonra İzmir'de bir Ticaret Mektebi'nden mezun olur ve İstanbul'a giderek Mülkiye Mektebi'ne girmeyi başarır. Bu okulların "cümlesini aliyy'ül-a'la" dereceyle bitiren Dimitri Türkçe, Fransızca ve Rumca konuşup yazabilmektedir ve İngilizce'ye de aşinadır. Bir memuriyete atanmadan önce belki bir müddet babasının yanında ticaret yapmayı düşünmüştür; ilk görevine 1898'de Aydın Vilayeti Maiyyet Memuru olarak tayin olduğuna göre, tayinini memleketine yaptıracak kadar torpil bağlantılarını İstanbul'daki öğrencilik hayatında kurmuştur. Atandıktan üç ay sonra Gümüş Liyakat Madalyası'nı nasıl alabildiği bilinemez. Aynı yıl ilaveten İzmir Sanayi Mektebi'nde Hendese ve Usul Defteri dersleri de vermeye başlayan Dimitri Efendi, birbuçuk yıl sonra Umur-ı Ecnebiyye Kalemi Başkitabeti'ne atanır ve yine ilaveten İzmir İdadisi'nde Fransızca Muallimi olur. Bütün bunların, Kamil Paşa'nın Aydın Valiliği zamanında olduğunu, sicilindeki mülahazadan anlaşılmaktadır. 1902'den itibaren ayrıca Göztepe Tramvay Komiserliği de yapan Dimitri Efendi, 1906'da Sivas'ın Hafik kazasına kaymakam olarak atansa da bir yıl sonra, memleketinden uzak kalmak zor geldiği için olsa gerek, "kaza-yı mezkure ab u havasıyla imtizac edemeyerek mazeret-i sıhhiyyesine mebni" istifa eder. "Hafik'te bulunduğu

müddetçe sa'y ve gayreti görüldüğünden bahisle bir Mutasarrıf Muavinliği'ne tayini Sivas Vilayeti'nden ba-tahrirat bildirilmiş olmasına mebni", daha dört ay geçmeden Sakız Sancağı Mutasarrıf Muavinliği'ne atanan Dimitri Efendi, bir yıl burada görev yaptıktan sonra 1908'de Midilli'ye naklolur ve dokuz ay sonra, büyük ihtimal Jön-Türkler'in idareyi ele geçirmesi hengamında memuriyetinin lağviyle açıkta kalır. Dimitri Efendi birbuçuk yıl sonra 1910'da Konya Vilayeti Tahrirat Müdürlüğü'ne ve dört yıl sonra Mülkiye Müfettişliği'ne atanmıştır (SA 112/73).

2.1 VALİ MUAVİNLİĞİ YAPMIŞ OLAN BAZI GAYRİMÜSLİMLER

Ne kadar yetkin olursa olsun, gerek daha önce gerekse II.Abdülhamid devrinde hiçbir vilayete gayrimüslim Vali atanmamıştır. Bu durum müslüman halkın buna hoş bakmamasından kaynaklanıyor olmalıdır. Zira Eraslan (1992:216)'ın belirttiğine göre, Sultan Abdülhamid devlet dairelerinde Hristiyan memurların varlığının artık müslüman ahaliye ağır gelmeye başladığını teşhis etmiştir.”Adliyede Hristiyan memurların vücudu İslam’a ağır geliyor, şikayetler vuku’ buluyor. Herhalde hakim-i evvel ve sani ve müfettişlerin Hristiyan olmaması kaidesinin icra’sı ve muhafazası” gerekmektedir. Hukuk ve Mülkiye mektebelerindeki gayrimüslim hocaların İslamiyet aleyhinde ders verdiklerini üzümlere öğrenen padişah, bu okulların programlarının düzenlenmesinin gereğine işaret etmekteydi.

Hüseyin Nazım Paşa (II/325)'nın eserinde yer alan bir belgeye göre de, bir dağda itlaf edilen Taşnaksağan Komitesi Reisi Bedros'un üzerinde İstanbul'daki Hınçak Komitesi'nden gönderilmiş bir mektup bulunmuştur. Bu mektupta, *Van Vali Muavini İsteyan Efendi*'nin İstanbul'da bulunduğu müddetçe Hınçak Komitesi'ne muavenet ettiği gibi, Van'da bulunan Hınçak Komitesi heyetinin de müracat etmesi durumunda onlara da yardım edeceği belirtilmektedir (Van Vilayeti Polis Serkomiserliği'nden Varid Olan 30 Temmuz Sene 1312 Tarih ve Şifreli Telgrafname) .

Böyle bir havada bir padişahın, taşra vilayetlerinin başına gayrimüslimleri getirerek halkı kışkırtabilecek riskli hareketlerde bulunması düşünülemezdi. Gayrimüslimlerin, gerek birikim ve eğitimlerinin gerekse şartların gereği olarak, elzem oldukları konumlarda istihdam edilmelerine dikkat edilmekteydi.

Gayrimüslimlerin Vali Muavini olarak tayin edilmesinde, uzun soluklu hizmetlerde sadakatle görev yapmış olan kişilerin ödüllendirilmesi ya da Mekteb-i Mülkiye gibi imparatorluğa “Osmanlı” ideolojisini benimsemiş okullardan mezun olanların fırsat eşitliğinden faydalandırılmaları sözkonusu olmalıdır. Aşağıda

gelecek Aristi Ekyadis örneğinde olduğu gibi, devlet hizmetinde bulunmakla maruf ailelerden gelmek de bu makama daha çabuk getirilme nedeni olabiliyordu.

Bu gayrimüslimlerin tayin edildikleri vilayetlerin genelde belirli yerler olduğu dikkati çekmektedir. Selanik, Kosova, İşkodra ve Edirne gibi Rumeli vilayetlerinden başka Van, Sivas ve Mamuretülaziz gibi gayrimüslim nüfusun nisbeten kesif olduğu Anadolu vilayetlerinde Rum ve Ermeni Vali Muavinleri görev yapmıştır.

2.1.1 VAN VALİ MUAVINİ OHANNES FERİD EFENDİ

İbtidaiye ve Rüşdiye'yi memleketi olan Antep (Haleb Vilayeti'nin Ayıntab Kasabası)'te bitiren Ohannes Ferid Efendi, İstanbul'a gelerek Mekteb-i Mülkiye'den a'la dereceyle mezun olmuş ve 1884'te 1000 kuruş maaşla Ticaret ve Ziraat Nezareti Tercüme-i Fünun Kalemi'nde işe başlamıştır.

Üç yıl sonra kalemin lağvedilmesini müteakiben sırasıyla Aydın Vilayeti Vali maiyyetinde, Meclis-i İdare-i Vilayat Başkitabet Muavinliği'nde, Körpe kazası Kaymakamlığı'nda bulunan Ohannes Ferid Efendi, 1898'de Van Vali Muavini olarak atanmıştır. Burada Ermeni komitacılarla mücadele eden Ohannes Ferid Efendi, Van'daki yetkili Ermeni dini otoritesi (marhasa vekili) ile beraber Marhasahane'de Ermeni ahaliye nasihatlerde bulunmuştur (Y.Mtv 158/10, 22.12.1314). Bu makamda onbir sene hizmet veren Ohannes Ferid Efendi, devlete sadakati nedeniyle Ermeni komitalarınca ölümle tehdit edilmiş ve kardeşi Ohan Efendi'nin öldürülmesi üzerine Mamuretülaziz Vali Muavinliği'ne nakledilmek istenmişse de, can güvenliğinin tehlikede olması nedeniyle "gidemeyeceği beyanıyla itizar etmekde olduğu anlaşıldığından", İstanbul'a çağrılmış ve 1907'de Cemiyet-i Rusumiyye Azalığı'na tayin buyurulmuştur. Sekiz ay sonra, Jön-Türk Devrimi'ni müteakiben Kosova Vali Muavinliği'ne gönderilen Ohannes Ferid Efendi, dört ay sonra "umum muavinliklerin lağvi cihetiyle açıkta kalmış", fakat yine bir dört ay sonra Limni Mutasarrıfı olarak tayin edilmiştir (SA 42/53).

2.1.2 MAMURETÜLAZİZ VALİ MUAVINİ İSTEPA EFENDİ

İstepan Efendi, onüç yıl Tulça Sancağı'nda Hükümet Tercümanlığı ve bu arada Tuna Komisyonu'nda katiblik yaptıktan sonra düşman işgali üzerine, doğduğu İstanbul'a dönmüştür. Onbir ay açıkta kaldıktan sonra kısa müddetlerle görev yapacağı Tırhala Mutasarrıflığı'na ve Tigana Şehbenderliği'ne gönderilmiştir. 1879-1895 arasında İbrail¹³ Şehbenderliği'nde bulunan İstepan Efendi, 1896'da atandığı Mamuretülaziz Vali Muavinliği'nde tam üç yıl hizmet verdikten sonra, hastalığının ağırlaşmasından dolayı, kendisine izin verilmediği halde istifasının kabulünü talep etmiştir. İstepan Efendi, bir yandan Yunan Savaşı diğer yandan Ermeni olayları nedeniyle içinde bulunulan nazik durumun icabı olsa gerek, "memurinin hizmetleri başından infikak etmemeleri irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi-yi alisinden bulunmasına mebni" 1899'da azledilmiştir (SA 18/271).

2.1.3 SİVAS VALİ MUAVINİ ARİSTİ EFENDİ

Büyük Rum Gimnazyonu'ndan sonra bir müddet Hukuk Mektebi'nde okumuş olan Aristi Ekyadis Mahkeme-i Temyiz Azası Yozef Ekyadis'in oğludur.

1880-1894 arasında sonuncusu New York'ta olmak üzere çeşitli şehbenderliklerde bulunduktan sonra, 1897 başından itibaren yirmi ay Sivas Vali Muavinliği'ni deruhde etmiş (SA 18/240) ve 1898 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vali Muavinliği'ne, Aristidi Efendi ile becayiş ederek (Hus.İra. 295/319/63, 20RA 1316) naklolmuş, fakat sekiz ay sonra "azliyle, yerine ehl-i İslam'dan münasib bir zatın icra-yı memuriyeti" irade buyurulmuştur (Hus.İra. 953/1090/4, 3ZA 1316).

2.1.4 EDİRNE VALİ MUAVINİ TODORAKİ EFENDİ

Fener Rum Mektebi ve Büyük Gimnazyum Mektebi'nde okumuş olan Todoraki Efendi, yedi yıl Babıalı Tahrirat-ı Ecnebiyye Kalemî'nde çalıştıktan sonra

¹³ İbrail=Braila (Romen.), 1812'de Osmanlı Sancağı, 1829/30'da Ulah (Birken 1976:84).

Yanya Vilayet Tercümanlığı ve Mutasarrıf Muavinliği'nde bulunmuştur. 1876'da Girid Vilayet Müşaviri olmadan önce, Kandiye Sancağı'nda Mutasarrıf Muavinliği yapmış olan Todoraki, 1879'da Edirne Vilayeti'ne önce Müsteşar ve sonra da Adliye Müfettişi olarak atanmıştır.

Edirne'deki bu ilk üç yıllık görevden sonra, 1882-1890 arasında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin beş ayrı kazasında kaymakamlık yapmış ve azledildikten sonra beş yıl mazul kalmıştır. 1895'te Şura-yı Devlet azalığı'na ve nihayet 1897'nin ilk günlerinde Edirne Vali Muavinliği'ne tayin kılınan Todoraki Efendi, yedi sene bu görevini sürdürmüştür (SA 2/746)

2.1.5 KOSOVA VALİ MUAVINİ DANIŞ EFENDİ

Eski sadrazamlardan Hüsrev Paşa ve kaptan-i deryalardan Mehmed Ali Paşa maiyyetlerinde istihdam olunmuş olan Yanko Valçiyö Efendi'nin oğlu Daniş Efendi Latin Katolik milletindendir.

Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde işe başlamış, Fuad Paşa'nın maiyyetinde katip olarak Suriye'ye gitmiş, Şire, Korfu, Cenova ve Ragosa Başşehbenderliği ve bu arada sekiz ay kadar Roma Sefareti Başkitabeti'nde bulunmuştur. 1889'da Deyun-ı Umumiye'de Aşar Müfettiş-i Umumiliği'ne ilaveten İstatistik Kalemi Müdürlüğü'ne getirilen Daniş Efendi, 1897 sonlarında Kosova Vali Muavini tayin edilmiştir. Sicilinde 1899'da maaşının 5000 kuruşa iblağ edildiğinin en son kayıt olarak yer almasından, bu görevi en az iki yıl sürdürdüğü anlaşılmaktadır (SA 42/203).

2.1.6 İŞKODRA VALİ MUAVINİ OHANNES ABDULLAH EFENDİ

Lise tahsilini Venedik'te tamamlamış bir Ermeni Katolik olan Ohannes Abdullah Efendi'nin sicilinde babasının, belki de bir muhtedi olan Simkeş esnafından Dersaadetli Abdullah Efendi olduğu yazmaktadır.

Telgraf ve Posta Nezareti'nin Sevk Odası'nda staj yaptıktan sonra, Muhasebat- Ecnebiyye Kalemî'ne devam eden Ohannes Abdullah Efendi, çalışma hayatının yirminci yılında, yani 1884'te mümeyyiz, 1888'de müdür olmuştur.

1896'da, yani çalışma hayatının otuzikinci yılında İşkodra Vali Muavinliği'ne atanan Ohannes Abdullah Efendi, tam üç sene bu görevde bulunduktan sonra 1899'da, "ahval-ı gayr-ı marziyyesinden dolayı azl" edilmiştir (SA 7/309)

2.1.7 SELANİK VALİ MUAVINİ KONSTANDİNİ PAŞA

1839 İstanbul doğumlu *Konstandini Aleksandros Paşa* bir tüccarın oğlu; Fener Rum Mektebi'nde Yunanca, Latince, Fransızca ve Türkçe lisanlarını öğrenmiş, sonra mahsus muallimden İngilizce öğrenmiştir. Bütün bu dillerden başka İtalyanca ve Almanca da konuşan Konstandini Paşa'nın yayınlamış birçok eseri vardır:

"Mükaleme-i Türkiyye ve Franseviyye ve Rumiyye", "Ayasofya Tarihi", "Yunan-ı Kadim Tarihi", "Kavaid-i Esasiye-i Lisan-ı Osmani", "Müntehabat-ı Asar-ı Osmaniyye", "Türkçe ve Fransızca Karşılıklı Sarf ve Nahiv Tercümesi", Türkçe "Malumat-ı Nafia", Rumca "Usul-i Tahsil-i Lisan-ı Osmani", "Türkçe ve Rumca Lugat", Türkçe ve Rumca "Sarf-ı Osmani", Türkçe ve Rumca "Mecmua-i Lugat".

27 yaşındayken 1866 'da mülazemetle Babıali Tercüme Odası'na giren bu zat, iki yıl sonra "Tefrik-i Teb'a-yı Yunaniye Komisyonu başkitabetine fahri olarak tayin olunup ikmal-i memuriyetle yine mezkur Odaya devam ile kalemin üç sınıfa taksiminde 1000 kuruş maaş ile I.sınıfa idhal olunmuştur".

1869'da "Darülfünun Muallimliği inzımamıyla Meclis-i Kebir-i Maarif Daire-i Aliyyesi Azalığı'na bi't-tayin üç sene istihdam olunduktan sonra, daire-i aliyyenin lağvi cihetiyle" 1871 senesinde Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Hukuk

Dairesi Azalığı”na atanmış ve dört sene burada hizmet verdikten sonra II.Mahkeme-i Ticaret Azalığı ve Mahkeme-i İstinaf Azalığı yapmıştır.

1877’de 7500 kr maaş ile Selanik Vilayet Müsteşarlığı’na tayin olmuş ve bu görevi sırasında, Vali Eşref Paşa Rusya meselesi nedeniyle Rusçuk Kumandanlığı’na tayin olduğunda, Vali Vekaleti’ni deruhde etmiştir. 1879 senesinde vilayet dahilinde zuhura gelen ayaklanmaların yatıştırılması doğrultusundaki çalışmaları nedeniyle Mir-i Miran rütbesi tevcih edilen Konstandini Paşa Selanik’teki görevinden 1881’de ayrılmıştır. Nedeni sicilinde şöyle izah edilmektedir: ”Paşa-yı mumaileyhin Rum milleti mezhebinden olarak şu aralık Selanik’de Yunan gayretkeşliğini iğyad eden Rumlar’ım efkarına iştirak ile beraber hasb’el-memuriye vakıf olabildiği serair-i devleti Yunan tarafgirlerine ve bazı memurin-i ecnebiyyeye ifşa ile...hükümet ve mevkiin nezaket ve ehemmiyetine tesir edecek suretde bir va’z-i nabiha ihtiyar ettiği ve biraderi olup Selanik Matbaa Müdürü bulunan Balko Efendi marifetiyle Arnavudluk için tab’ettirilip gayet mektum tutulmuş aniden tebeyyüne olunan i’lanatında bazı memurin-i ecnebiyyeye bir kıt’asını kabl’el-ilan birer ikişer Lira mukabilinde verdirmiş olduğu beyanıyla seri’an tebdilleri lüzum-i kavi tahtında idüğü iş’ar olunmuş ve suret-i iş’are nazaran orada bekası caiz olmayacağından azliyle, Matbaa Müdürü bulunan biraderinin dahi hizmet-i mezkureden ihracı hususuna bi’l-istizan 1298 C.ahir 18 irade-i seniyye-i hazret-i padişahi şerefsadır buyurulmuştur.”

1885’te 4000 kr maaşla “Dersaadet’te Teb’a-yı Gayr-i Müslime ile Ecanibe Mahsus Olan Mekatib Müfettişliği”ne atanan Konstandini Paşa 1897’de azledilmiş ve 5000 kr maaş ile Selanik Vilayeti Vali Muavinliği’ne tayin buyurulmuştur. Aynı yıl kendisine Beylerbeyi payesi tevcih olunan Konstandini Paşa 1909’da memuriyetinin lağvi hasebiyle görevinden ayrılmıştır (SA 4/30).

Ursinus (1989:71), Konstandini Paşa’nın 1870’te yayınlanan ve eski Yunanlılar’ın dünya medeniyetinin gelişmesinde oynadığı rolü vurgulayan “Tarih-i Yunan-ı Kadim” adlı eserinin, Osmanlı’da bu konuda görülen ilk monografik çalışma olduğunu belirtmektedir.

2.2 CEBEL-İ LÜBNAN'DA HIRİSTİYAN MUTASARRIFLAR

Dürziler'le Maruniler arasında vuku' bulan çatışmalar dan sonra Lübnan'ın idari vaziyeti Beyrut ve İstanbul'da yapılan müzakerelerden sonra 9 Haziran 1861 Anlaşması ile tesbit edilmiştir. Buna göre, Cebel-i Lübnan Beyrut (Sayda) ve Şam eyaletlerinden tamamen ayrılarak; yerli olmayan, fakat devletin tebasından bulunan ve memuriyeti büyük devletler tarafından tasvib edilen bir Hristiyan mutasarrıfın idaresi altına alınacak, muhtelif cemaatlara mensup ikişer azadan bir idare meclisi kurulacak, teşkil edilen yedi kazanın her birinde yine cemaatlerin seçtiği birer meclis bulunacak, emniyet ve asayiş işleri de muhtelit bir zabıta kuvvetine verilecek idi. bu esasa göre, Cebel-i Lübnan'a ilk olarak Ermeni Katolik olan *Davud Paşa*, ardından Hristiyan Arap *Franko Paşa* Mutasarrıf tayin edildi (Tekindağ 1957:106).

2.2.1 RÜSTEM PAŞA

Sultan Abdülhamid tahta çıktığında Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda *Rüstem Paşa* bulunmaktaydı. Franko Paşa'nın 1873'te ölümünden sonra tayin edilen Rüstem Paşa, İtalyan bir ailenin çocuğu olarak seyahat esnasında Hamburg'da doğmuş, tahsilini Paris'te tamamlamış; Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'dan önce Sardunya Devleti nezdinde Maslahatgüzar ve küçükkelçi, ardından İtalya Devleti nezdinde ortaelçi olarak, memuriyet-i mahsusa ile Papa hükümeti nezdinde ve son olarak 1871'den itibaren Petersburg Elçiliği'nde bulunmuştur (SA 2/100).

1883'e kadar Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda bulunan Rüstem Paşa, Maruni Kilisesi ve Fransız Konsolosluğu dahil olmak üzere Cebel'deki bütün topluluk ve kurumlarla samimi, fakat eşit ve resmi ilişkiler kurma politikasını benimsemişti (Akarlı 1993:44).

İngilizler'in Mısır'ı 1882'de işgal etmesi üzerine Lübnan'daki varlığını güçlendirmeye yönelik Fransa, görev süresi Nisan 1883'te tamamlanacak olan Rüstem Paşa'nın yerine Fransız çıkarlarını gözeterek daha uygun birinin tayinini

umarak, onun tekrar atanmasını önlemeye yönelik bir karalama kampanyasına girişmiştir. Rüstem Paşa aleyhindeki şikayetlerin bir anda artması üzerine Babıali hazırlayacağı iki raporla Rüstem Paşa'yı savunacak olan Şam Valisi Ahmet Hamdi Paşa'yı görevlendirmişti. Sonuçta, şikayetlerin kamuoyunun değil, militan ve önyargılı bir grup Maruni'nin fikrini yansıttığı; Rüstem Paşa aleyhindeki karalama kampanyasının Fransız Konsolos Patrimonio ve Maruni rahipler tarafından başlatıldığı ve yeni vali gelince görevlendirilmeyi uman bazı kimselerce desteklendiği anlaşılmıştır. Rüstem Paşa'nın, Maruni Kilisesi'nin yönetime etki etmesini önlemeye yönelik çabaları, Fransızlar'ın emellerini baltalamıştı.

Hamdi Paşa'ya göre, Rüstem Paşa kendinden öncekilerden daha fazla, Osmanlı hukuk ve menfaatlerinin ateşli bir savunucusuydu. Rüstem Paşa ideal bir Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı idi, fakat Fransız muhalefeti onun tekrar atanmasını önleyecekti. II.Abdülhamid Rüstem Paşa'yı görevinde bırakmak istiyordu; bunun imkansız olduğu anlaşılmca birçok adayı veto etmişti, ta ki Edirne Vilayet Müsteşarı *Vasa Efendi* teklif edilinceye kadar (Akarlı 1993:44-45).

2.2.2 VASA PAŞA

Mişel Vasa oğlu *Pasko Vasa Paşa*, 1245 İşkodra doğumlu bir İtalyan olup, tahsilini Venedik ve Roma'da ikmal etmişti. Türkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca ve Slavca okur yazar, Arnavutça, Bulgarca ve biraz da Arapça konuşurdu. İtalyanca "Venedik Muhasarası", Fransızca "Bosna-Hersek Vukuat-ı Siyasiyyesi ve Ahval-i Milliyyesi", "Karadağ'ın Hülasa-yı Vukuatı" ve "Arnavutluk'la Arnavutlar'ın Ahvali", Türkçe "Romalıların Hukuku" gibi telif eserleri vardır.

Vasa Efendi hizmetine 1266'da Babıali Tercüme Odası'nda başlamış, 1273'te İşkodra Hükümeti Tercümanlığı'na atanmış, 1277'den sonra sırasıyla, Karadağ Muharebesi'nde Meclis-i Askeri Azalığı'nda, Arnavutluk'a gönderilen Cevdet Paşa maiyyetinde tercümanlık ve Fransızca katipliğinde, muharebeden sonra münazaalı topraklarda hududun tesbiti için Ferik Ali Paşa refakatinde ve Hersek Fırka-yı

Askeriyyesi tercümanlığında bulunmuştur. 1280'de Bosna-Hersek Fevkalade Memuriyet-i Teftişiyyesi kitabet ve tercümanlığından sonra, iki yıl daha Cevdet Paşa hizmetinde bulunan Vasa Efendi., ikinci defa İşkodra Eyaleti Tercümanlığı'na tayin edilmiş.

1867'de 5000 kr maaşla Haleb Vilayeti Politika Müdüriyeti Muavinliği'nde bir yıl bulunduktan sonra Divan-ı Ahkam-ı Adliye Mümeyyizliği'ne, ardından da Azalığı'na atanan Vasa Efendi 1875'te Divan-ı İstinaf'ın Cinayet Dairesi Azalığı'na tayin buyurulmuştur. Bu yıl zarfında önce 12.500 kr. aylıkla Hersek Islahat Komisyonu riyaseti'ne getirilmiş, ardından Saadeddin Efendi riyasetinde Bulgaristan'a gönderilen komisyona aza kılınmıştır. 1876'da Manastır Vilayeti Vali Muavinliği'ne atanmışsa da, "kabl'el-azime infisal eylemiş" ve 1877'de yine 12500kr maaşla Kosova Vilayeti Müsteşarlığı'na, 1878'de Şura-yı Devlet Azalığı ve ilaveten Matbuat İdaresi Vekaleti'ne, 1879'da Edirne Vilayeti Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir (SA 1/236).

1878 Ayastefanos Antlaşması gereğince, doğduğu Arnavut topraklarının kısm-i azamının yeni kurulan Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'a verilmekte olduğunu gören Vasa Paşa, Fraşeri Kardeşler gibi Arnavut aydınlarla beraber İstanbul'da biraraya gelerek Arnavut Haklarını Savunma Komitesi'ni kurmuşlar ve Prizren'de ulusal bir kongre toplanmasına karar vermişlerdir ki, Arnavut birlik ve bütünlüğü için mücadele verecek ilk ulusal oluşum olan *Prizren Birliği* adını bu kongreden alacaktır (Bozbora 1997:190).

Prizren Kongresi'nde alınan kararlar Berlin Kongresi'ne katılan yabancı devletlere ve Babıali'ye muhtıralar şeklinde ulaştırılmıştır. İstanbul'daki Arnavut Haklarını Savunma Komitesi de, Prizren Birliği Üyesi Vasa Paşa'nın kaleminden çıkan bir muhtırayı Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı'na göndererek, Arnavut topraklarını ve ulusal haklarını savunmak üzere kendi askeri güç ve imkanlarıyla mücadeleye hazır olduklarını bildirmiştir (Bozbora 1997:191-192) Vasa Paşa, tıpkı Fraşeri Kardeşler gibi, Arnavutluk'un bölünmesine karşı çıkarak, tek bir vilayet

altında toplanmasını arzulamıştır. Ona göre bu formül, hem Arnavutlar'ın hem de İmparatorluğun yararına olacaktı (Bozbora 1997:225).

İşkodralı Vasa Paşa'nın, memleketindeki meselelerden uzak tutulmak için Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na atanmış olabileceği akla gelmektedir.

1883'te Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na vezaret rütbesiyle atanan Vasa Paşa, I.dereceden Mecidiye ve Nişan-ı Ali-yi Osmani'den başka, 1886'da Papa tarafından aldığı St.Gregoire Nişanı gibi başkaca yabancı devletlerden de nişanlara mazhar olmuş ve 1892'de vefat edinceye kadar bu görevde bulunmuştu (SA 1/236).

Hamdi Paşa, Vasa Paşa'yı saltanata sadık gerçek bir Osmanlı olarak tavsif etmiş ve onun Cebel'i beklenen maharetle yönetmeye muktedir olduğu hususunda Babiali'yi ikna etmiştir (Akarlı 1993:46).

Vasa Paşa iyi bir idare, adalet ve maddi kalkınma ile Lübnanlılar'ın Osmanlıcılığa kazanılabileceğine inanmakta ve ulaşım şartlarının iyileştirilerek uzak köşelerdeki köylülerin ruhbanı olan bağımlılıklarını azaltmayı düşünmekteydi. Fransa'nın ruhban üzerindeki etkisini azaltmaktansa, ruhbanın Maruni cemaati üzerindeki nüfuzunu kırmak istiyordu. Bu çerçevede yaptığı çalışmalar neticesinde, Cebel-i Lübnan'da 149 km yol yapılmış; daha önceki üç mutasarrıfın görev yaptığı yirmi yıllık dönemde ancak toplam 108 km yol yapıldığı düşünülürse, gayretinin derecesi anlaşılmış olacaktır (Akarlı 1993:48-53).

Rüstem Paşa deneyimli bir diplomat ve yerel unsurlardan uzak durmaya çalışan mağrur ve prensip sahibi bir bürokrat iken; Vasa Paşa müzakereler ve pazarlıklarla yerel çıkar gruplarının desteğini sağlayarak Fransız ihtiraslarını boşa çıkarmayı amaçlamaktaydı (Akarlı 1993:50).

2.2.3 NAUM PAŞA

Vasa Paşa görev süresini doldurmadan 1892 Haziranı'nda vefat edip, yeni mutasarrıf üzerinde uzlaşma sağlanıncaya kadar yönetim yetkisi kamplaşma nedeniyle işleyemez duruma gelen İdare Meclisi'ne verildikten iki ay sonra, Tahrirat-ı Hariciye Katibi ve Encümen-i Hariciye Azası *Naum Efendi*, vezaret rütbesiyle Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı tayin edilir ("Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na Tahrirat-ı Hariciye Katibi Naum Efendi'nin tayini hakkında İrade", İrade-i Hariciye, 284/18M 1310/18).

18 yaşındayken Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde Osmanlı hizmetine giren Naum, yedi yıl sonra, 1875'te Petersburg Sefareti I.Kitabeti'ne atansa da, bir ay sonra birimine geri dönerek Mümeyyiz tayin edilir. Berlin Kongresi'ne murahhasların katibi olarak gönderilen Naum, döndükten sonra Tahrirat-ı Hariciye'ye önce Halife, ardından da Müdür tayin edilir. Tahrirat-ı Hariciye kitabetinden sonra, 1884'te Encümen-i Hariciye Azası tayin edilen Naum Efendi, Girit Gümüş Madalyası'na nail olmuş (SA 2/1028). Sicill-i Osmani'de belirtildiğine göre Naum Paşa Malta Şehbenderi Naum'un oğludur (Süreyya 1997:1822).

Osmanlı erkanının güvendiği birisi olmasından başka, kilise ile kurduğu dostluk ilişkileriyle yad edilen ikinci mutasarrıf Franko Paşa'nın yeğeni ve damadı olmasından dolayı Maruni Kilise'nin de favorisi olan Naum Paşa'nın en büyük avantajı ise, Osmanlı tarihinin son elli yılının en asude döneminde göreve gelmesiydi. Gerçekten de, bu dönemde İngiltere'ye karşı ortak bir şüphe etrafında birleşen Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkilerde belirgin bir düzelme görülmüş; Fransız kreditorlerin Duyun-ı Umumiye'de ağırlık kazanması ve imparatorluğun her tarafında ekonomik yatırımlara girişmesi, Fransız hükümetinin Cebel-i Lübnan üzerindeki emellerini frenlemesine neden olmuştur. Ortadoğu'da Osmanlı nüfuzu görülür bir artış kaydederken, Yunanistan'a karşı 1897'de küçük bir zafer kazanılması da devlete iyi gelmiştir (Akarlı 1993:59). Bu koşulları iyi değerlendirip dirayetli bir idare gösteren Naum Paşa'nın görev müddeti dolunca beş yıl daha uzatılmıştır ("Naum Paşa'nın müddet-i memuriyetinin beş sene daha

temdidine ve mahalli Meclis-i İdare Azasının şerait-i intihabiyyesiyle mezkur meclisin vezâifine dair irade.” A.Mtz.CL. 1/20, 1315.3.2).

Naum Paşa bu olumlu havadan istifade etmesini bilmiştir. Babıali’nin istediği gibi siyasal alanda Cebel’in yabancı müdahalesinden korunmasını sağladığı ve halkı olabildiğince sükunete sevkettiği gibi, 480 km ilave yol yaptırmasına rağmen bütçeyi dengede tutmayı da başarmıştır (Akarlı 1993:63).

Rüstem Paşa örneğinde olduğu gibi, Naum Paşa, ikinci defa beş yıllık süresini doldurmak üzereyken etkili bir grup yoğun bir muhalefet kampanyası başlatmıştır. Yabancı konsolosluklar ve Maruni Kilisesi ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösteren Davud ve Franko Paşalar’ın tarzını ihya edeceğine, Rüstem ve Vasa Paşalar’ın Osmanlıcı politikalarından bile saptığı konusundaki şikayetler en üst düzeydeki Osmanlı erkanına mektuplarla bildiriliyordu. Şikayetler daha çok Naum Paşa’nın İdare Meclisi, memurlar ve hakimlere yönelik otoriter tavırları hakkındaydı, yolsuzluk ve kaçakçılıkla ilişkisi de sözkonusu edilmekteydi. Fakat şikayetlerin asıl odak noktası, Naum Paşa’nın bir prens gibi davranması ve Cebel-i Lübnan’ı Kusa ailesi ve destekçilerinin bir prensliği gibi görmesi konusundaydı. Müştekilere, Kusa ailesinden olmayan bir vali tayinini talep etmekteydiler. Maruni Kilisesi açıkça Kusa taraftarı olduğuna göre, kampanyanın arkasında, Vasa Paşa’nın eski destekçisi olan laik zihniyetli bir Maruni grubunun bulunduğu anlaşılmaktadır (Akarlı 1993:63).

İstanbul, bu şikayetleri makam hırsına bağlayarak abartılı bulmakta ve Naum Paşa’nın süresini tekrar uzatmayı düşünmekteydi. Ta ki Fransız Elçiliği Franko Paşa’nın oğlu Yusuf Kusa’yı teklif edinceye kadar. Abdülhamid bu durumdan şüphelenir ve Kusa ailesiyle alakası olmayan birinin tayinini ister. Sonuçta Muzaffer Paşa atanır (Akarlı 1993:64 ve “Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Naum Paşa Hz.’nin beş seneden ibaret olan ikinci müddet-i memuriyetinin inkizasına mebni Cebel-i mezkur Mutasarrıflığı inhilal etmiş olduğundan, işbu memuriyete Yaveran-ı Hz. Şehryariden Ferik saadetli Muzaffer Paşa’nın emsal ve sevabı vechile beş sene müddetle tayini ve ber-muceb-i nizamname, müşarünileyhin rütbesinin vezaret ve müşirliğe terfiyle mezkur Mutasarrıflığa icra-yı memuriyetine dair irade,” A.Mtz.CL 3/113, 1321.2.4).

Istanbul'a çağrılıp Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na getirilen Naum Paşa, doğruluğu ve sağlam karakterli olması nedeniyle herkesten saygı gören bir zat idi. Bu yüzden olsa gerek, 1908 Devrimi'nden sonra da üst düzey makamlara tayin edilmiştir. Devrimden sonraki Said Paşa Kabinesi'ne kısa bir süre için Nafia Nazırı olarak girmiş olan Naum Paşa, görevden azledilen Jön-Türk düşmanı Salih Münir Paşa'nın yerine Paris Sefareti'ne atanacaktır (Kansu 1995:193-194).

2.2.4 MUZAFFER PAŞA

Asıl adı Władysław (Ladislav) olan Muzaffer Paşa, 1848'deki başarısız milli ayaklanmalarından sonra yanlarına Orta Avrupa milliyetçiliklerini de alarak Osmanlı topraklarına yerleşen Polonyalılar'dan birinin, ünlü yazar Michał Czajkowski'nin oğludur. Bu zat, önce Şark Ajansı'nda görev yapmış, ardından Mehmed Sadık ismini alarak, padişahın Kazak Alayı'nın komutanı olarak görev yapmış ve başarılı çalışmaları nedeniyle paşalık rütbesine yükseltilmiştir. Bu Polonya göçmenlerinin çoğunlukla Türk isimleri almış ve yerli nüfusla kaynaşmıştır; bu yüzden onları bulmak ve Türkiye'de oynadıkları rolleri saptamak çok zordur (Latka 1991:52).

Muzaffer Paşa, ne bölgesel ne de emperyal boyutta siyasi deneyimi bulunmayan bir askerdi. Kusa aleyhtarı kampanyanın organizatörleri ve Vasa Paşa'nın eski mahmileri olan, İttihad ve Terakki hareketi etkisine girip liberal bir çehre kazanan bir grup Lübnanlı bürokrat ve siyasetçi Muzaffer Paşa'yı yörüngesine oturtmayı başarmıştır. Muzaffer Paşa onların etkisinde kalarak, Cebel-i Lübnan'ın sınırlarını Batı Bekaa Vadisi'ne doğru genişletme, Junia limanını uluslararası denizciliğe açma, Lübnanlılar için özel hüviyet belgeleri düzenleme teşebbüslerinden başka, İdare Meclisi'ne mali işlerde tam yetkilendirme (ki bu sayede 222 km yol yapılmıştır) ve hakimleri azletme konusunda vali yetkilerini veto etme hakkını tanıma gibi yerel idareye prim yapacak politikalarıyla İstanbul nezdindeki itibarını zayıflatmıştır (Akarlı 1993:64-69).

Babiali, onu eylemlerinin uzun vadeli sonuçlarını hesaplayamayan bir idareci olarak değerlendirmiştir. Ne İstanbul'un ne de Fransızlar'ın desteğine sahip olamayan Muzaffer Paşa, kendinden önceki mutasarrıflardan daha fazla ölçüde yerel güçlerle pazarlık ve işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Engin Akarlı, onun bu yönüyle, siyasi tecrübesine ve maharetlerine sahip olmadığı halde Vasa Paşa'ya benzediğini belirtmektedir (Akarlı 1993:67).

Ruhani merkezler ve yabancı güçler bu dönemde de boş durmamış, Muzaffer Paşa'nın aleyhinde "mahdumunun umur-ı hükumete müdahale etmekde ve bazı muamelat-ı gayr-ı mardıyyeye meydan vermekde olduğu" şeklinde şikayetlerde bulunmuşlardır. Sadrazam tarafından Lübnan'a gönderilen telgrafta "mumaileyhin hiçbir suretle işe karışması katiyyen gayr-ı caiz bulunmuş olduğundan men-i müdahelatı" emrolunmuştur. Muzaffer Paşa, "hayli merakiz-i ruhaniyye ve ecnebiyyenin dilgir kalarak, iade-i nüfuz ve haysiyet için enva' desaise müracaat ve kıyam ve idare-i mahalliye aleyhinde dürlü dürlü isnadat-ı kazıbeyeye ibtidar ve ikdam olunmuş olduğu halde, mahdum-ı çakerinin umur-ı idareye müdahale ettiğine dair bundan akdem hiçbir şikayetin dermeyeran edilmemesi, mumaileyhin asla işe karışmadığına burhan-ı kafi" olduğunu, oğlunun mekan olarak "işe karışabilmesinin adim'ül-imkan" bulunduğunu, "vaki olan isnadatın katiyyen bi-asl ve esas olarak li-garezin tazyi' ve tertib edilmiş olduğunu" belirterek bu iddiaları kesin bir dille reddetmiştir (A.Mtz.CL. 5/183, 1324.7.4).

Muzaffer Paşa, bu desiselerin üstesinden gelip tam Cebel-i Lübnan'daki zor idare sanatını öğrenmiş görünürken, beş yıllık idare dönemini tamamlamaya üç ay kalmışken hastalanarak Haziran 1907'de vefat etmiştir (Akarlı 1993:71).

2.2.5 YUSUF FRANKO PAŞA

Muzaffer Paşa'nın ölümünden sonra yeni mutasarrıf olarak Yusuf Franko'nun atanması için bütün formalitelerin onbir gün içinde hızla tamamlanmış olması, Sultan Abdülhamid'in bu sefer büyük devletlerin ve Maruni Patrikhanesi gibi

Lübnanlı çıkar odaklarının Kusa ailesinden birinin tayini konusundaki ittifakına, 1902'de olduğu gibi karşı koyamadığını göstermektedir (Akarlı 1993:71).

Franko Paşa'nın oğlu ve Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü olan Yusuf Bey'in meslek hayatı onyediyi yaşından beri Tahrirat-ı Hariciye Odası'nda geçmiştir. 1872'de odaya girmiş, 1884'te Mümeyyiz-i Sani olmuş, bu arada çeşitli komisyonlarda katiplikte bulunmuş ve 1892'de Serhalifelğe terfi etmiştir. Çeşitli devletlerden nişanlar alan Yusuf Bey 1898 yılında ilaveten, 1907'de vezaret rütbesiyle Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na atanıncaya kadar deruhde edeceği Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'ne getirilmiştir (SA 2/998).

Aile geleneğini sürdürerek ileri gelen eşraf ve ruhban ile işbirliğine giden Yusuf Paşa, bir yıl boyunca başarılı bir idare göstermiş ve İdare Meclisi'nin etkisini ve saygınlığını azaltmıştır. İdare döneminin Jön-Türk Devrimi'ne rastlaması, balkonunun önünde özgürlük naraları atan halkın gösterileriyle yaşamaya alışmasını gerektirmiştir (Akarlı 1993:72-74).

Yusuf Paşa'nın beş yıllık devranının 1912'de bitmesinden sonra, elli yıl barış içinde süren Cebel-i Lübnan Mutasarrıflık idaresinin son halkasını, I.Dünya Savaşı'na girilip 1915'te idare askeri bir otoriteye devredilince istifa edecek olan Ohannes Paşa Kuyumcuyan teşkil etmiştir (Akarlı 1993:80-81).

2.2.6 OHANNES PAŞA KUYUMCUYAN

Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nı Abdülhamid devrinden sonra yapmış olsa da, Ohannes Kuyumcuyan onun devrinde devlet hizmetine girip birikimini kesbettiği için kısaca zikredilmesi gereken bir Ermeni Katoliği'dir.

Şura-yı Devlet Mülkiye Azasından Kuyumcuyan Bedros Efendi'nin oğlu olup 1859'da doğan Ohannes Efendi, Paris'te Edebiyat tahsili yapmış ve 1877'de Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiyye Kalemi'ne dahil olmuştur. Dört sene sonra İstişare Odası Muavinliği'ne naklolunan Ohannes Efendi, onüç sene burada hizmet

vermiş ve yine uzun süre deruhde edeceği 1894'te Roma Sefareti Başkitabeti'ne atanmıştır. Ondört yıl nihayetinde irade-i seniyye ile babası gibi Şura-yı Devlet'e tayin olmuş, 1908 Devrimi'nden sonra kısa müddet açıkta kalıncaya kadar iki yıl Maarif ve Nafia Dairesi'nde Azalık yapmıştır. Sultan Abdülhamid'den sonra da üst düzey hizmetlerde kendisinden faydalanılan Ohannes Efendi, görevden alındığı tensikattan hemen bir ay sonra Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na getirilmiş (SA 112/169) ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na vezaret rütbesiyle gönderilinceye kadar, Türk tarihinin çok kritik bir döneminde bu yüksek makamda görev yapmıştır.

2.3 GİRİT ADASI'NIN İDARESİNDE VE SİSAM BEYLİĞİ'NDE RUM YÖNETİCİLER

Babıali 1841, 1858, 1867 Girit İsyanları ve büyük devletlerin baskıları sonucu, 1868'de ada için hristiyanları yönetimde söz sahibi yapan bir Anayasa hazırlamıştı. Buna göre, beş vilayete ayrılan Girit adasını, bütün yürütme yetkisini elinde tutan ve padişahın tayin edeceği bir Genel Vali yönetecekti. Her vilayet Müslüman veya Hristiyan bir vali tarafından yönetilecek ve yardımcısı diğer dine mensup olacaktı. Genel Vali'ye yardımcı olmak üzere oluşturulan Genel Kurul Yunan Başpiskoposu ve kendi ahalilerince seçilecek üç müslüman ile üç hristiyan üyeyi de barındıracaktı. Bu anayasa Berlin Antlaşması'nda referans olarak kullanılmış, 23.maddede Osmanlı Hükümeti'nin derhal Avrupa'daki topraklarında 1868 Girit Anayasası benzeri uygulamaları ve kanunları yürürlüğe koymasını, yerel unsurların daha iyi temsil edilmesine karar verilmiştir (Tokay 1994:24-25).

Adadaki şartlarda buna rağmen düzelme olmayınca, Osmanlı'nın hristiyan teb'asından bir Genel Vali'nin beş yıl için adaya tayinini şart koşan ve *Haleppo Paktı* olarak bilinen yeni reform önerileri 1878'de Babıali'ye kabul ettirilmiştir. Fakat Babıali bu paktı ancak adadaki 1896 Müslüman isyanından sonra uygulama kararı almıştır. Büyük devletlerin baskılarıyla Babıali 1898'de adadan askerlerini çekmeyi ve Girit'in özerk bir vilayet olmasını kabullenir. 1899'da hazırlanan yeni bir anayasayla, artık beş yıl süre için büyük devletlerce atanacak olan Vali'nin Rum kökenli olması ve adada resmi dilin Yunanca olması kabul edilir (Tokay 1994:25-26).

Yanko Fotyadi Paşa Atina ve Floransa Sefirliği ve ardından Şura-yı Devlet Azalığı yaptıktan sonra, 1878'te vezaret rütbesiyle, dört yıl sürdüreceği Girit Valiliği'ne tayin edilmiştir (Salahi 1967:35).

Mehmed Salahi Efendi'nin Girid Meselesi ile ilgili 5 K.Evvel 1305(1889) tarihli raporunda Fotyadi Paşa'dan pek de hoş bahsedilmemektedir: "...hain,

mürtekib, deni Fotyadi Paşa Vali olunca, Hristiyanlar büsbütün amaline ermiştir. Fotyadi Girid'e adeta Atina'dan gönderilmiş bir memurmuş gibi gelip doğrudan doğruya Yunan Konsolosu tarafından vuku' bulan telkinat ve tebliğata tatbiken idare-i umura başlamış...müslümanları katl ile Yunanilik fikir ve gayretinde bulunanları işlerinde kullanmıştır (Salahi 1967:36). Mehmed Salahi Efendi (1967:39), Fotyadi'den sonra Girid Valisi tayin edilen Sava Paşa'ya yapılanları da şöyle anlatmaktadır:

"Fotyadi'nin istifasından sonra, evvelce adada mutasarrıflık gibi bazı memuriyetlerde bulunmuş olan Sava Paşa vali nasbedilmiştir. Sava Paşa evvelce cezirede istihdam olunduğu memuriyetlerde müstakimane ve lakin biraz müstebidane hareket ...etmiş olduğundan Fotyadi, tarafdarı bulunan bazı eşhas vasıtasıyla Sava Paşa'nın...vilayete kabul edilmemesini ihtar ve cühela-yı hristiyanıyyeyi teşvik eylediğinden, Hanya'ya yevm-i muvasalatında hristiyanlar tarafından bir nümayiş-i uhakkirane icra olunmuş...ise de bahriye ve berriye kumandanları Hüseyin ve Edhem Paşalar'ın tedabir-i seriaları sayesinde ahali def' ve eser-i fesad ref' olup Sava Paşa'nın devam-i vilayeti sağlanmıştır."

Girit'te bir başıbozukluğa meydan veren gayrimüslim memurun teb'idine,"...arz edilen vukuatın zuhuruna alet olduğu lisan-ı mesmuide devran eden Vilayet Polis Komiser-i Sanisi *Vasilaki* ile sairlerinin haklarında hükümet-i seniyyece icab-ı kanununun ifası istirhamını ve şu hadisenin zuhurunda ahali-yi İslamiye tarafından rıza-yı aliye muhalif bir hal vukua gelmeyüb sükunet üzere bulunmuş olduğunu müeyyid olarak Meclis-i Umumi İslam Azası tarafından" verilen istida (Y.Mtv. 144/54, 1314 S.8) neden olmuştur.

Polonyalı Sartinski'nin oğlu *Nikola Paşa*, Liman Odası'nda tercümanlıkla işe başlamış, Hariciye Tercüme Kalemi'nde bulunduktan sonra on sene Paris Sefaret katibliğinde bulunmuştur.Bir müddet Girit Mutasarrıflığı yaptıktan sonra, 1873'te tekrar Paris'e, bu sefer Sefaret Müsteşarı olarak gönderilmiştir. 1881'de Edirne Merkez Mutasarrıfı ve sonra Edirne Vali Muavini olmuştur. Haziran 1888'de vezir rütbesiyle Girit Valisi olup 1889 ortalarında İstanbul'a dönmüş ve 1893'te vefat etmiştir (Süreyya 1997:1820).

Kırk yaşından sonra Girit Ticaret Meclisi Muhtarlığı ve başka bazı komisyonların riyasetini deruhde etmiş olan *Yovanni Petridi*, 1867'de 5.000 kr. maaşla Girit Rumi Mektubculuğu'na atanmış, Cezayir-i Bahr-i Sefid dahilinde 1879-1890 arasında dört kazada kaymakamlık yaptıktan "Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerindeki memuriyet-i mülkiyenin hasb'el-hal İslam'dan olması lüzumuna mebni 1308 RA 23'ünde azledilmiştir." Ancak hemen yedi ay sonra, son bulunduğu kaymakamlığa tekrar tayin edilmesi ilginçtir (SA 3/37).

Sisam Adası'na da 1832 Kurucu Anayasası ile özerk konum verilmiştir ve ada, kendisini tayin ve azil yetkisi Babıali'ye ait olan bir Prens tarafından yönetilmiştir.

Ticaret-i Berriye ve Bahriye ile Muhakeme-i Tüccarin Kanunları'ndan başka Mecelle-i Ahkam-i Adliye'yi Rumca'ya tercüme etmiş olan *Fotyadi Fotaki Efendi*., Girit Valisi olarak yukarıda zikredilen Yanko Fotyadi Paşa'nın oğluydu. Abdülhamid tahta çıktığında Sisam Eمارeti'nde bulunan (1874-1878) Fotyadi Fotadi Efendi., 1869-1872 arasında Girid Vilayeti Müşavirliği yapmış, kendisine "ihtilallerden sonra iade-i asayiş mesaisi" karşılığında III.ve II.dereceden Mecidiye Nişanı ve bir kıta Girid Madalyası tevcih buyurulmuştu (SA 3/66).

Kasriye kazasından bir tüccarın oğlu olan Mihail Efendi, mübeyyizlik, mukayyidlik, Müddei-i Umumilik ve mahkeme Azalıkları'nda bulunmuş, en son Mahkeme-i Temyiz Azalığı'nda iken 1900'da Sisam Beyi atanmış, iki yıl dolmadan (1318 RA-1319 Z) 1902'de Şura-yı Devlet Azalığı'na tayin edilmiştir (SA 3/316).

Padişahın baştabibi Mavroyeni Paşa'nın oğlu Aleksander Mavroyeni uzun yıllar sürdürdüğü Washington Sefareti gibi yüksek diplomatik görevlerden sonra, iki seneye yakın Şura-yı Devlet Azalığı yapmış ve ardından Mihail Efendi ile yer değiştirerek 1902'de Sisam Beyi atanmıştır. İki yıl iki ay sonra 1904'te istifa eden Aleksander Efendi tekrar Şura-yı Devlet'e dönmüştür (SA 10/345).

2.4 ŞARKİ RUMELİ VİLAYETİ'NDE HİRİSTİYAN VALİLER

1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Ayastefanos Antlaşması'nın ağır şartları Berlin Konferansı'nda "Büyük Bulgaristan"ın üçe taksimiyile hafifletilmiş ve Bulgar Prensliği ile Makedonya'dan başka Şarki Rumeli Vilayeti adı altında içişlerinde serbest, askeri-siyasi bakımdan Babıali'ye bağlı bir "mümtaz vilayet" oluşturulmuştur. Berlin Andlaşması'na göre Avrupa devletlerinin muvafakati ve Babıali'nin tasdiğiyle beş yıllığına atanacak Hristiyan Valiler tarafından yönetilecek olan Şarki Rumeli Vilayeti, 1885'te Bulgaristan Prensliği'ne ilhak edilerek ömrünü tamamlamıştır.

13 Nisan 1879'da ilk Vali olarak atanan *Aleko Paşa* (Aleksandr Bogoridi), daha evvel müstakil Bulgar Kilisesi'nin çekirdeğini teşkil eden Papazevi'nin tesisi için 1849'da BA nezdinde teşebbüslerde bulunmuş olan eski Sisam Valisi İstefenaki Bey'in oğluydu. 1823 doğumlu olan Aleko Paşa, babasının seyahatleri nedeniyle on sene kadar Avrupa'da bulunmuş, tahsilini Paris'te tamamladıktan sonra 1867'de Meclis-i Vala Azalığı'na ve 23 Haziran 1876'da vezaret rütbesiyle Viyana Sefareti'ne atanmıştır (Aydın 1992:41).

Liyakatli bir devlet adamı olan Arifi Paşa'nın çekememezlik nedeniyle Viyana Sefareti'nden alınmasına içerleyen İbnülemin, "Arifi Paşa'yı azleden vükelaya ve akıl hocaları Midhat Paşa'ya 'Arifi'nin yerine olur mu elçi Aleko / Viyana şehrine gönderme onu, alıko' denseydi münasib olmaz mıydı?", diye sormaktadır (İnal 1965:II/963-64).

Beş yıl süreyle Şarki Rumeli Valiliği'ne atanmadan önce Aleko Paşa, yakın himayesini gördüğü Midhat Paşa'yı sefarethaneye kabul etmesi sebebiyle gözden düşerek İstanbul'a çağrılmıştı (Aydın 1992:41).

Aleko Paşa'nın Valilik süresi Nisan 1884'te dolunca, baştan beri bu vilayette hem Müsteşar hem de Dahiliye Müdürü olarak vazife yapan *Gavril Efendi* vezaret

rütbesiyle Şarki Rumeli Valisi olmuştur. Gavril Kristeviç, Bulgar bir ailenin çocuğu olarak 1824'te Kazan'da doğmuş ve 12 yaşındayken Aleko Paşa'nın babası İstefenaki Bey tarafından evlatlık alınmıştır. Bu sayede Hukuk tahsilini Paris'te tamamlamış ve İstanbul'a dönüşünde İslam Hukuku'nu öğrenmiş ve Ticaret Nez.'ın Muhtelit Ticaret Mahkemesi'nde uzun süre azalık yapmıştır. İstefanaki Bey'in Valiliği'nde Sisam'da katiplik yapmış olan Gavril Paşa üvey babasının vefatından sonra İstanbul I.Hukuk Mahkemesi Riyaseti'ne getirilmiştir. Gavril Paşa üstüne üstlük bir Rum'la evlenince, Bulgarlığı iyice geri planda kalmıştır (Aydın 1992:121).

2.5 MAKEDONYA'DA GAYRİMÜSLİMLERİN YÖNETİME İŞTİRAKI

“Vilayat-ı Selase” denilen Selanik, Manastır ve Kosova üçgeninden oluşan ve barındırdığı halkların çeşitliliği nedeniyle bir etnoğrafya müzesi görünümü veren Makedonya için Berlin Andlaşması (13 Temmuz 1878)’nin 23. maddesiyle Avrupa devletleri ıslahat talep etmişler ve Babıali’yi 1868’de Girit için kabul edilen ıslahat uygulamalarının aynen tatbiki ile yükümlü tutmuşlardır (Beydilli 1989:81, Öke 1982:259).

Osmanlı Hükumeti bu maddeye cevaben 1880 gibi erken bir tarihte bir “Rumeli Vilayetleri Nizamnamesi” hazırladıysa da, daha önemli uluslararası sorunların doğmasıyla Makedonya ıslahatı unutulmuştur. Bundan faydalanan II.Abdülhamid nizamnameyi onaylamamış ve bu ıslahatı rafa kaldırmıştır (Beydilli 1989:81, Öke 260).

1902 Sonbaharı’nda Bulgaristan’la birleşme taraftarlarınca gerçekleştirilen ilk büyük ayaklanma olan *Cuma-yı Bala*’dan sonra, Avrupa’nın Makedonya vilayetlerine müdahalesini önlemek amacıyla ıslahata girişen Babıali, 1902’de “Rumeli Vilayetleri Hakkında Talimat” başlıklı bir reform programı hazırlayarak uygulamaya koymuş, büyük devletlerin onayıyla Hüseyin Hilmi Paşa’yı bölgeye geniş yetkilerle “Genel Müfettiş” olarak atamıştır (Tokay 1994:42, Beydilli 1989:86, Bozbora 1997:232-240).

Tokay (1994 42)’a göre 1908’e kadar bölgede kalan Midilli doğumlu ve Yunan kültürü etkisindeki bu zatın yerine büyük devletler başta *Karateodori Paşa*’yı müfettiş yapmak istedikleri halde, padişahın görüşünün ağır basmasıyla Hüseyin Hilmi Paşa bu göreve getirilmiştir. Büyük devletlerin Karateodori Paşa’yı istemeleri, Rum ve hristiyan olmasının yanında, Berlin Antlaşması sürecinde göstermiş olduğu performansı ve Makedonya Sorunu ile olan yakın ilgisinden kaynaklanmaktadır.

1902 yılının sonlarında Sadrazam Said Paşa'nın hazırladığı ıslahat paketi, Makedonya'daki polis ve jandarma kuvvetlerinin hem müslüman hem de hristiyan nüfustan seçilmiş kişilerden oluşmasını öngörüyor, askerlik zorunluluğu bulunmayan hristiyanlardan jandarmaya katılmak isteyenlerin sabıkasız olmasını yeterli görüyordu (Tokay 1994.42).

Aralık 1902'de Rus ve Avusturya Dışişleri Bakanları biraraya gelerek Makedonya için *Viyana Tasarısı* olarak bilinen bir plan oluşturup, bunu Berlin Antlaşması'nda imzası bulunan devletlere de onaylatmışlardır. Buna göre, bu devletler Balkanlar'daki uzun vadeli çıkarları bakımından, başında hristiyan bir vali bulunan özerk bir Makedonya fikrine karşı olmakta ittifak etmişlerdir. Babıali'nin atayacağı müslüman valilerin üzerinde yine Babıali tarafından seçilen üç yıl görev yapacak müslüman bir Müfettiş-i Umumi Yerel jandarma, polis ve köy korucuları bulundukları yörenin nüfusuyla orantılı sayıda hristiyan ve müslümanlardan oluşacaktı. Padişah bu tasarıyı tereddütsüz kabul ederken, Bulgaristan'la birleşmeye karşı olduğu kadar özerklik yanlısı da olan Bulgar Eksarh Osmanlı teb'asından Hristiyan bir vali atanmasını ve valilerin padişahıtan bağımsız yetkilerinin olmasını istiyordu. Diğer yandan reformların bölgede Slavlar'ı güçlendireceğini düşünen Arnavutlar ve bu tasarıdan rahatsız Bulgar çeteleri ayaklanarak Osmanlı Devleti'ni meşgul ettiler. Böylece tasarı başarısızlığa mahkum oldu (Tokay 1994 45-46).

İşkodra mahkeme üyeliğine atanan biri Musevi diğeri Ermeni iki kişi, göreve başladıkları gün öldürülmüşler, Vitrinçe'de ayaklanan Arnavutlar, Hristiyan jandarma erlerinin kendilerine teslim edilmelerini istemişlerdir (Bozbora 1997:241).

Polis ve jandarma hizmetlerine Hristiyanlar'ın da alınacağı ve bunların muhakemelerde aza olacağı hususları Rumeli müslümanlarının en fazla huzursuz oldukları reformlardandı. Babıali, müslümanların kaygılarını bu tür uygulamaların yeni bir şey olmadığı ve müslümanlar aleyhinde bir ihdas olmadığını, devletin diğerk birçok vilayetlerde hatta saltanat merkezinde dahi bu tür uygulamaların mevcudiyetini ifade ile gidermeye çalışmıştır. Bulgar komitaları da zaten Hristiyanlar'ın jandarma ve köy bekçisi olarak kaydedilmelerine izin vermemekte

ve bu işe cüret edenleri öldürmekteydiler, dolayısıyla çetelerin boy hedefi olan jandarma görevi tekrar müslümanların omuzlarında kalmıştır (Beydilli 1989:94-95).

Ağustos 1903'te gerçekleşen, Makedonya'nın o güne kadar gördüğü en kanlı ayaklanma olan *İllinden Ayaklanması*'ndan sonra Avusturya ve Rusya yeni bir reform paketi hazırlamışlardır. *Mürzteg Tasarısı*'na göre Müslüman bir vali ve iki Avrupalı temsilci atanacak olan vilayetlerdeki hristiyan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu iki devletin sivil memurları Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa ile beraber çalışacaktı. Makedonya'da görev yapan asayiş kuvvetlerinin ıslahı yabancı bir generale devredilecek ve bu generalin maiyyetinde gereği kadar yabancı subay bulunacaktı. 4.madde Hristiyanlar'ın atanacağı idari ve adli kurumların reformuyla ilgiliydi. 5.madde siyasi ve diğer suçları incelemek üzere Hristiyanlar'dan ve Müslümanlardan oluşan bir komite kurulmasını önermekteydi. En azından başında Hristiyan bir vali bulunan özerk bir Makedonya ümit eden Bulgaristan dışında bütün Balkan devletleri *Mürzteg Tasarısı*'ndan memnundu (Tokay 1994:47-49, Beydilli 1989:95-96, Öke 1982:262).

Jandarma teşkilatının başına getirilen Fransız Generali Corcis (Degiorgis) Paşa, teşkilatı ıslaha büyük gayretler sarfettiyse de, çete ve komita faaliyetlerinin önünü alamamıştır. Jandarma teşkilatı giderek zayıflamış, ahaliden gönüllü temini mümkün olmadığından jandarma eratı yalnızca ordu neferlerinden kurayla tedarik edilir olmuştur. (Beydilli 1989:97).

Tokay (1994:103-104), 1905-1908 yılları arasında Makedonya'ya gönderilen müfettiş ve tercümanların kalitesinde belirgin bir düzelme görüldüğünden bahsetmektedir. Adliye Nazırı Avrupalı devletlerle yapılan müzakereler sonucunda, Makedonya Vilayetleri'ndeki adaletsizliklerle savaşması için daha nitelikli Müslüman ve gayrimüslim Adliye Müfettişleri'ni, Hilmi Paşa'nın onayını almak şartıyla, göndermeyi kabul etmiştir (11 Ocak 1907).

Manastır vilayetinden 26 Zilhicce 1321'de, *Selanik* Mektubi-i Vilayet kaleminden 9 Zilhicce 1321'de sadarete gönderilen tezkire ve *Kosova* vilayeti için

‘Rumeli Vilayet-i şahanesi için Müfettiş-i Umumiliği memuriyet-i celilesi’nden kaleme alınan 16 Zilhicce 1321 tarihli tezkirede; “Dahil-i vilayetde hıdemat-ı mülkiyye ve adliyye ve maliye ve sairede tebaa-yı hıristiyanıyyeden olarak müstahdem bulunan bi’l-umum memurinin isim ve milletleriyle nev-i memuriyet ve tarih-i tayin ve ve mikdar-i maaşlarını ve nereli olduklarını mübeyyin bir defterin lüzum-ı tanzimi hakkında irade üzerine leffen takdim kılınan” defterlerde memurların künyelerini inceleyen Ortaylı, önemlice ve yüksek rütbeli olan Hıristiyan ve Yahudi memurların merkezi hükümetin tayiniyle geldiklerini ve mahalli halktan olmadıklarını tesbit etmiştir (1994:168-9):

Manastır Vilayeti Bidayet Mahkemesi’nin dört azası İstanbullu Ermeni ve diğer dört azası İstanbullu Rum. Toplam 37 Rum Ortodoks,10 Ermeni, 2 Katolik-Yerli Bulgar ve Makedon, 4 Ulah, 3 Musevi Memur ve Bulgar ve Sırp vardır. Fener Patrikhanesi Bulgar Eksarhlık kilisesini II.Dünya Savaşı’na değin tanımadığı halde, Babıali’nin bu kilisenin cemaatını müstakilen zikretmesi ilginçtir.

Yine bu belgeye göre, o dönemde Manastır’da görev yapan yüksek rütbeli gayrimüslimler şunlardır:

İstefenaki Bey	-Vali Muavini	- İstanbullu Rum
Bedros Efendi	-Florina Kaymakam Muavini-Sivaslı Ermeni	
Filip Yuvakis Efendi	-Bidayet Mahkemesi Azası – Kayserili Rum	
Anastas Efendi	-Bidayet Mahkemesi Azası - Ankaralı Rum	
Paskal Efendi	-Adliye Müfettişi	- İstanbullu Ermeni
Acemyan Efendi	-Nafia Mühendisi	- İstanbullu Ermeni
Ovakim Mutaftyan	-Kondüktör	- Ünyeli Ermeni
Kiryos Efendi	-Rumca ve Frans.Öğretmeni	- Akşehirli Rum

Selanik Mahkeme Azaları arasında Anadolulu Ermeni, Rum ve Süryaniler göze çarpmaktadır. Vali Muavini de İstanbullu bir Rum olan ve yukarıda hakkında bilgi verilen Konstandini Paşa'dır.

Ohri Vilayeti Bidayet Mahkemesi Reisi Filip Efendi de Kayserili bir Rum'dur.

Kosova Vilayeti Mahkeme-i İstinaf Azaları'ndan Yakob Faik Efendi Diyarbakırlı Süryani, Corci Efendi Diyarbakırlı Keldani, diğer ikisi Kayserili Rum ve Sivaslı Ermeni'dir. Vilayette değişik ofislerde 4 Ermeni, 9 Rum, 6 Musevi, 4 Katolik, birer Süryani ve Keldani memur görevli; bunun dışında Polis'te 14 Ortodoks (Arnavut, Sırp, Makedon), 12 Musevi, 28 Bulgar, 15 Rum, 4 Ulah polis memuru ve zabıta amiri çalışmaktadır

Bulgar, Ulah ve Museviler daha ziyade yerel memuriyetlerde posta ve maliye dairelerinde veya komşu sancaklarda öğretmenlik görevinde bulunmaktadır. Museviler'in Maliye kaleminde önemlice bir oranda yer aldığı görülmektedir (Ortaylı 1994:170).

III.BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİKLER ÇAĞINDA KOZMOPOLİTİZM

Fransız İhtilali'nden sonra milliyetçilik akımı, çeşitli halkları bünyelerinde barındıran imparatorlukları tehdit etmeye başlamıştır. Uluslaşma yolundaki etnik topluluklar kendilerine hükmeden devletlere karşı ayrılıkçı örgütler kurarken, hükmedenler de tebaları arasındaki farklı halklara karşı ayrımcı politikalara yönelmişlerdi.

Osmanlı'da durum farklıydı. Bir kısım teba milliyetçiliğin yörüngesine girmeye başladığı bir zamanda, devlet giderek bürokrasisini değişik millet mensuplarıyla renklendirmekteydi. Ortaylı (1978:171)'nın da belirttiği gibi, 19.yüzyıl'da ne Avusturya ne de Rusya'da hakim ulusun dışında herhangi bir dini-etnik gruptan devlet adamı görülemezken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta beynelmilel konferans ve barış andlaşmalarına gönderilen gayrimüslim murahhaslara rastlanmaktaydı. İlk parlamentonun yapısında da bu kozmopolitizme rastlanmaktadır.

Doğu Anadolu'da Ermeniler ayaklanıp şiddet hareketlerine başvururken, Osmanlı Devleti onların başına kendi milletlerinden Valiler göndermekteydi. Rusya'da yahudilere pogromlar uygulandığı bir dönemde Osmanlı yahudileri II.Abdülhamid'in gözde gayrimüslim zümresi olmuşlardı. Osmanlı topraklarında 1848'den önce hiçbir geçmişleri olmayan Polonyalı göçmenleri bile asker ve diplomat olarak istihdam eden Devlet-i Aliyye, Atina Sefareti'ne hristiyan bir Arab'ı, hatta İstanbullu bir Rum'u bile gönderebilmekteydi. I. Meşrutiyet Meclisi'ndeki ırk ve dil renkliliği dönemin hiçbir monarşisinde görülemeyecek bir tablo idi.

3.1 ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN ERMENİ MEMURLARA ETKİSİ

Osmanlı Arşivleri, o dönemde dış kışkırtmalarla bölücü faaliyetlere yönelen Ermeniler'e duyulan güvensizliğin haklılığına delalet eden belgelerle doludur. Bunun yanında, ayrılıkçı-milliyetçi soydaşlarının muzır faaliyetlerini ihbar eden Ermeniler'in himaye görerek devlet hizmetinde istihdamı da sözkonusudur.

Örneğin, "Merzifon'da derdest edilen Ermeni eşkiyasının ihtifa ettikleri mahall ve fesad komitesinin ahval ü hareketini hükumete ihbar eden Mıgırdıç oğlu Merzifonlu Ohannes'ın erbab-ı mefsedet tarafından itlafı mefuz olmasına mebni dersaadete celbiyle halen münasib bir hizmette istihdamı ve buraya vürudunda hakpay-i şahaneye arz-i malumat olunması hakkında" Dahiliye Nezaret'nin arzı (1311R.25, Y.Mtv 86/76), Osmanlı Devleti'ne sadık kalmayı tercih eden Ermeniler'in himaye gördüğünü ispatlamaktadır.

"Mukaddema Rusçuk Ermeni ^{kavmiyesi} ~~kavmiyesi~~ ruesasından bulunduğu halde üç sene evvel hükumet-i seniyyeye dehalet ve mea aile dersaadete hicret ve Ermeni ^{kavmiyyelerinin} ~~kavmiyyelerinin~~ teşebbüsatını ihbar ile cidden ibraz-ı hizmet etmesinden dolayı saye-i mükafatvaye-i cenab-ı padişahiden bin kuruş maaşla Matbuat-ı Ecnebiyye Kalemi'ne çırağ buyurulan ve kalem-i mezkure-ye müdavemetle beraber teşebbüsat-ı fesadiyye hakkında zabıtaya birçok ihbarat-ı nafia ve hıdmat-ı ciddiyede bulunmuş olan *Tütüncüyan Mıgırdıç Efendi*'nin geçenlerde fesad ^{kavmiyesi} ~~kavmiyyesi~~ tarafından tertib ve sevk olunan iki Ermeni fedai marifetiyle..." öldürülmesinden dolayı sefaletе düşen ailesine maaşının yarısının tahsis edilmesi talebini havi Zabtiye Nezareti'nin istidası da (Y.Mtv.124/42, 1313M.16) sadakatini sürdüren Ermeniler'in devlet hizmetinde istihdam edildiğini ve fakat milliyetçi Ermeniler tarafından takip, tehdit ve itlaf edildiğini göstermektedir.

Rusumat Emaneti'nin bu dönemde ayrı bir önemi vardı. Avrupa'daki padişah aleyhtarı Jön-Türk yayınlarından başka ayrılıkçı milliyetçi grupların

çıkardıkları yayınlar da gümrüklerden içeri sızdırılmaktaydı. Bu nedenle sansür memurlarının emin insanlar olması gerekiyordu.

“Rüsumat Emaneti’nde müstahdem Ermeni cemaatine mensub odacıların erbab-ı mefsetden oldukları cihetle ihraçları sırasında fesadçı olmayan ve hizmetinde kusuru olmayan Karnik Ağa’nın bu muamaleden istisna edilmesine” dair Rüsumat Emaneti’nin ve Zabtiye Nezareti’nin yazıları da (Y.Mtv.145/177,1314.RA.26-27), devletin bu konuda ne kadar hassas davrandığının delilidir. Zabtiye Nazırı’nın Rusumat Emaneti’ne gönderdiği yazı şöyledir: “Devletlu Efendim Hazretleri.Hadise-i malumeden dolayı emanet-i celilerince hidmetlerinden tard-u def’edilen odacı ve hamal ve kapuci gibi bazı Ermeni müstahdemin-i meyanında odacı Karnik Ağa’nın dahi tardı cihetine gidildiği istihbar kılınmış olup halbuki merkumun mefsetet yolunda bir hareketi vaki olmayub bilakis zabıtaya bazı hidemat-i sadıkanede bulunmuş ve hatta geçende zabıta muhbirlerinden Ohanes Efendi’nin katilini derdest ettirmiş ve bu hizmetinden dolayı fesad komiteleri efradının husumetine uğramış olmasına binaen kendüsünün bu muameleden istisnasıyla beraber tatyib ve tesriri re’y ve müsaade-i aliyye-i emanetpenahilerine menut olmağla olbabda emr u ferman hazret-i men lehu’l-emrindir.” Rusumat Emni bu talebi padişaha arzemiştir.

Kitap, dergi ve gazetelerin muayenesi için Rusumat Emaneti’nde Maarif Nezareti’nce istihdam edilen “sansür memurlarının ekserisinin Ermeni olup şayan-ı itimad bulunmadığı maruzat-i vakıadan malum-ı ali buyurulmakla bu Ermeniler’in tebdilleri” için tezkire-i hususiye-i aliyye ile gerekli muhalefetin yapılması emredilmiş: “İcra olunan tahkikat neticesinde Maarif Nezareti’ne mensup olarak Emanet-i müşarünileyha devairinde müstahdem bulunan sekiz nefer muayene-i kütüb memurlarından beşi İslam, biri Rum ve biri Alman Protestan ve biri de Ermeni Katolik olduğu ve Nezarette mansub Ermeni muayene memuru bulunmadığı ve müstahdemin-i mumaileyhim’in cümlesi emin ve mutemed bulunduğu anlaşılmış olduğunun cevaben arz“ edilmiştir. 1314 R.23 tarihli bu maruzatın ekindeki pusuladan Dersaadet gümrüklerinde hizmet veren tek Ermeni Katolik sansür memurunun isminin Oskıyan Kirkor Efendi olduğu yer almaktadır (Y.Mtv.146/81).

Başkente bir yandan ayrılıkçı örgütlerin etkisindeki Ermeniler'in müslüman ahaliye yönelik saldırı haberleri ulaşırken (mesela, "Uşak'ta müfsid bir papazın yeğeni olan Ohannes namında bir Ermeni'nin altı yaşında bir müslüman kızın bkrini izale ettiğinden dolayı ayaklanan ahalice öldürülmesi"- Y.Mtv.78/25, 78/53, 79/200), diğer yandan devlet hizmetini sürdüren sadık Ermeniler nişanlarla taltif edilmekteydi (mesela, Babıali Hukuk Müşaviri Gabriel Noradunkyan'ın nişan ile taltif edildiğine dair-Y.Mtv.161/80, Hariciye Müsteşarı Artin Paşa'ya Murassa Nişan-Y.Mtv.175/65-4.11.1315, kerimesine de şefkat nişanı-Y.Mtv.166/108).

Bir kaymakamın, Ermeni nüfusu olmayan kazalardan birine nakil istid'asını arzeden Zabtiye Nezareti'nin 1311 R.24 tarihli ilginç bir yazısı, Ermeni milliyetçilerinin Türk kamu görevlilerini de nasıl tehdid ettiğini göstermektedir. Arabgir Kaymakamı iken Ermeni sorunlarıyla ilgili ciddi hizmetleri bulunan Osman Fehmi Efendi kendi isteğiyle Haleb Vilayeti Rumkale kaymakamlığına tahvil-i memuriyet etmiş ve yola çıkmışken Ermeni müfsidlerince yaralanmasını Mamuratülaziz Valisi'ne şikayet etmiş, fakat azadan Harputluyan Artin ve Toprakçıyan Kirkor'un etkisiyle vali sözkonusu şikayete ehemmiyet vermemiş, hatta birkaç gün tevkif edildikten sonra evine gönderilmiştir. Rumkale'de tekrar saldırıya uğrayan bu zat, başka bazı cefalar çektikten sonra "ya Ermeni olmayan Suruç ve Rikka kazalarından birine tahvil-i memuriyeti veyahud Nezaret-i Acizice (Zabtiye Nezareti'nce) bir memuriyete tayini istid'a"sında bulunmuştur (Y.Mtv.86/70).

Hüseyin Nazım Paşa, Zabtiye Nazırlığı yaptığı dönemdeki vakaları iki ciltlik bir rapor halinde 1897 yılı başlarında "Ermeni Tarih-i Vukuatı" adıyla Sultan Abdülhamid'e sunmuştur. Bu eserde Ermeni komitacılarından zarar gören Ermeni memurlarla ilgili olaylar bulmak da mümkündür. Mesela, 1894'te geçen bir olayda, aslen Arapgirli olup Zabtiye Nezareti'nin Heyet-i Tahkikiyesi'nde çalışan yirmiyedi yaşındaki Agop oğlu Sitrak "ifa-yı vazife zımnında", daha sonra anlaşılacağı üzere "Ermeni müfsidleriyle düşüp kalkan" Kadıkaryeli bir meyhaneci Serkiz, uşağı ve manevi evladı Karabet ile "Ermeni komiteleriyle düşüp kalktığı gibi komiteleri

tergib ve teşvik ile müştehir olan Galata Kilisesi Kapukethudası Vartan” tarafından öldürülmüştür (1994:I.214-231).

Bu olaydan birkaç gün sonra Polis Komiserleri’nden Markar Efendi Kumkapı’da “bir Ermeni’nin revolver endahıtle” vurulmuş, onu vuran yazmacı çırağı Samatyalı Sampik Patrikhane Kilisesi’ne iltica etmiş, bu durum önce patrik tarafından reddedilmişse de, daha sonra ikna edilerek kiliseye giren zabıtaca teslim alınmıştır. Bunun üzerine, Zabtiye Nazırı Nazım Paşa,

“öteden beri erbab-ı fesaddan ferce-yab-ı firar olanlar Patrikhane Kilisesi’yle diğer Ermeni Kiliseleri’ne dehalet ve kiliseler papaz ve hademesi bunları bi’l-ihfa muhafaza ve himayelerine ve firarları esbabını tehyi’e ve ihzara müsara’at eylemekde bulunduklarına ve ibadethane olan kiliselerin erbab-ı mefasid ve cinayata melce’ olması ve telkinat-ı mezhebiyye ile mükellef bulunan kiliseler papaz ve hademesinin de erbab-ı ceraim ve şekaveti himaye ve muhfaza ile emsali avanenin cüretlerine hizmet eylemesi münasib olmayacağına ve bu halin devamı muamelat ve teşebbüsat-ı zabıtayı işgal edeceğine binaen zikrolunan Patrikhane ve Gedikpaşa Kiliseleri papaslarıyla hademesinin acilen tebdilleri zımnında Patrikhaneye tebliğat-ı kat’iyye ifası hususunun Adliye Nezaret-i Celilesi’ne ve keyfiyetin savb-ı acizaneme emr u iş’ar buyurulması”

hususunda sadarete bir tezkire sunmuştur ki, Ermeni Kilisesi’nin olaylardaki etkisi konusunda devlet yetkililerinin izlenimlerini açıkça ortaya koymaktadır (1994: II.232-233, 17 Mayıs 1312 tarihli tezkire sureti).

Bir başka tezkirede, aralarında Zabıta müstahdemininden Sitrak ve Kumkapı polis komiseri Markar Efendiler’den başka Erzurum’da polis memurlarından Mıgırdıç Efendi’nin vurulması olaylarının da bulunduğu birçok Ermeni vukuatı sayıldıktan sonra,

“refiklerine su-i kasd eden Ermeni canilerin mahbusiyyetden başka ceza görmemeleri memurin-i zabitanın füturun ve daha doğrusu insılab-ı cür’etlerini mucib olmakda bulunduğundan, vakit fevte edilmeyerek icra-yı icabı...iş’ar kılınmış”tır (1994:II.235, 25 Mayıs 1312 tarihli tezkire sureti).

Bir başka tezkirede, komitecilerin Ermeni muteberanına tehdidnameler gönderdikleri para talep ettikleri ve vermeyenleri idama cüret ettikleri belirtilmektedir (1994:II.237).

Belgelerde Bitlis Vakası adıyla geçen olayda, “fesad komitesi canibinden ber-muceb-i talimat idama mahkum olan Meclis-i İdare azasından rifatlü Ağacan Efendi’ye bedel biraderi Kiğork...sokakta revolver ile vurulmuş”tur (1994:I.175).

Ayrıca Rusumat Emaneti İradeleri arasında, “Rusumat Eşya-yı Ayniyye memuru iken katledilen mahdumu Seniye Kerim’in yerine tayin olunan diğer mahdum Ohannes’ın dahi Ermeniler tarafından katli musammem bulunduğu, valideleri tarafından istida olunmasına mebni, Ohannes’e şehri 400 ve validesine 100 kr maaşın kayd-i hayat suretiyle tahsisiyle Yozgat’ta ikametlerine müsaade i’tasına ve Rusumat Eşya-yı Ayniyye memuriyetinin lağvine” dair Meclis-i Mahsus-ı Vükela mazbatası üzerine led’el-arz şerefsadır olan bir irade (İrade-i Rusumat 28 R 1315, 385-7) bulunmaktadır.

3.2 KÜÇÜK CEMAATLERİN YÜKSELİŞİ

Osmanlı idaresi, daha küçük cemaatlere mensup olan memurların, en azından Rumlar ve Ermeniler kadar bölücü milliyetçi akımlarla ilişkilere girmeyeceğini düşünmekteydi. Bu durum, potansiyel olarak Osmanlı Yahudileri'ne ve diğer gayrimüslimler tabir ettiğimiz hristiyan Araplara ve Avrupa asıllılara fayda sağladığı düşünülebilir. Fakat uygulamaya bakıldığında, Avrupa'nın önemli diplomatik misyonlarında bulunan "diğer" gayrimüslimlerden hiçbirinin Yahudi olmadığı görülür. Findley (1996:284)'e göre bu mevkilerde bulunan gayrimüslimlerin yaşlı bir kuşaktan olması, Tanzimat devri eşitlikçiliğinin Abdülhamid döneminde gerilediğinin bir başka göstergesidir .

Findley (1996:108)'in araştırmaları gayrimüslimlerin Hariciye personeli içindeki oranının asla kent nüfusundaki ağırlığına ulaşamadığını göstermiştir. Hariciye Nezareti'nde nisbi temsil düzeyine ulaşabilen gayrimüslim zümreler yalnızca küçük olanlardı: Avrupa kökenli Levantenler ve Yahudiler. Diğer gayrimüslimlerin tutulmadığı Abdülhamid döneminde, en küçük gayrimüslim cemaatler kayırılmıştır.

3.2.1 YÜKSELEN CEMAAT: YAHUDİLER

Daha önce bir demografik dengesizlik ve cehalet buhranı devri geçiren yahudiler, Abdülhamid idaresi boyunca önemli olumlu değişimler geçirmiş, şehirlerde yaşayan Yahudi burjuvazisi daha da kurumsallaşmıştır. Kimi gettolar temizlenmiş (özellikle yangınlardan sonra), eğitimde çok önemli sonuçlar alınmış ve iktisadi hayatın canlanması belirli bir hareketlilik kazandırmıştır (Dumont 1982:216).

Yahudiler Abdülhamid döneminden en çok yararlanan zümrelerin başında gelir. İmparatorluk biraz daha varlığını sürdürebilmiş olsaydı, Ermeniler'in Rumlar'ın yerini alması gibi, Osmanlı Yahudileri de belki memuriyette en önde

gelen gayrimüslim azınlık olarak Ermeniler'in yerini alacaktı: Osmanlı Yahudileri 1900 dolaylarında Osmanlı Ermenileri'nin beşte biri ve Osmanlı Rumları'nın da ancak onda biri kadar olduğu halde (Findley 1996:101).

Rumlar'ın 1821'e kadar yüzyılı aşkın bir süre tekellerinde bulundurdıkları bir makam olan Divan-ı Hümayun Tercümanlığı'nı son yürüten kişinin Davud Efendi isminde bir Yahudi olması dikkate şayandır. *Davut Efendi Molho* 1875'te tercüman, 1880'de Hariciye Nezareti'nde baştercüman olmuş, 1893'te "bala" rütbesine yükseltilmiş, 1896'da Mecidiye, 1900'de Osmaniye nişanı ile onurlandırılmış ve devletin dış politikasında etkin bir şahsiyet olmuştur (Yetkin 1992:139).

II.Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti Yahudileri yalnız kendi sınırları içinde değil, gerektiğinde sınırları dışında da koruma siyaseti gütmüştür. Bu amaçla, 1887'de Sırbistan ile yapılan bir antlaşmada bu ülkedeki Yahudilere eşit haklar tanınması kabul ettirilmiştir. Osmanlı Yahudilerinin İspanya'dan Osmanlı ülkesine göçün 1892'de 400.yılıni büyük coşkuyla kutlamış olmalarını, Abdülhamid dönemini en iyi özetleyecek olay olarak zikretmektedir (Yetkin 1992:138). Yetkin'e göre, II.Abdülhamid döneminde Yahudiler'in kamu görevlerine atanmaları ve böylece devlete hizmet etmeleri Tanzimat dönemindeki ile karşılaştırılmayacak kadar fazla olmuştur.

Rum ve Ermeni milletlerinin aksine, Yahudiler Osmanlı hakimiyet alanının her yanına ayrılıkçı emeller beslemeyecek şekilde küçük topluluklar halinde dağılmışlardı. Daha da önemlisi, Hristiyanların, en ufak Katolik ve Protestan cemaatlere varıncaya kadar, güçlü hamileri vardı; Yahudiler'in yoktu. Osmanlı yönetici elitinin müşterek bilincinde Yahudiler'in geçmişteki sadakati unutulmadığı gibi, Osmanlı Devleti'yle onların menfaatlerinin kesiştiği düşünülüyordu (Levy 1994:105).

Çokuluslu bir imparatorlukta yaşamak, Yahudiler için Yunanistan ya da Bulgaristan gibi ulus-devletlerde azınlık statüsünde yaşamaktan daha tercih edilir

bir durumdu. Jön-Türkler de bu tercihin öneminin farkındaydılar ve özellikle milliyetçi eğilimdeki kanadın yayın organlarında (mesela, “İcmal-i Siyasi: Türkler-Yahudiler”, *Türk*, No:6, 10 Aralık 1903) bunu vurgulamaktaydılar (Hanioglu 1994:524).

Nitekim Sırp ve Rum isyanları, Balkanlar’da ulusal devletlerin filizlenmesinden Yahudiler’in de Türkler kadar korkması gerektiğini göstermiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun ayakta kalması yönünde bir Türk-Yahudi menfaat ortaklığı belirmiş ve sonuçta çoğulcu bir Osmanlı toplumu imajını ve ilkesini sağlamak için Yahudi cemaatinin konumunu yükseltmek bir devlet menfaati haline gelmiştir (Levy 1994:105).

II.Abdülhamid döneminde bir çok Yahudi hekim sarayda istihdam edilmiştir: Elias Paşa Cohen, Isidore Paşa Greiwer, Leon Behar, David Hayon ve Sami Günsberg, ki bu sonuncusu daha sonra Mustafa Kemal’e de dişhekimisi olarak hizmet etmiştir (Levy 1994:108).

Kayda değer bir Yahudi nüfusun bulunduğu her yerde devlet yeni kurulan komisyonlara Yahudi temsilci tayin etmeye özen göstermiştir. Levy (1994:108) hayretle, Kuzey Afrika’nın Tripoli şehrinde dahi Yahudi temsilcilerin yerel komisyonlarda ve yeni kurulan Ceza ve Ticaret Makemeleri’nde görev almalarının sağlandığını aktarmaktadır. Bunun benzeri birçok örnek vardır.

Mesela, Yanyalı bir sarrafın oğlu olan 1834 doğumlu Daviçon Efendi, ondört yaşındayken Yanya Mal Kalemi’ne girmiş, beş yıl sonra Eyalet Bakaya Komisyonu’na aza olmuş, on yıl sandık Sarraflığı’nda bulunduktan sonra Vilayet İdare Meclisi Azalığı’na getirilmiş ve 1875’te Yanya Ticaret Mahkemesi Riyaseti’ne atanmıştır. 1876’da İstanbul’daki İstinaf Ticaret Mahkemesi Azalığı’na tayin olan Daviçon Efendi, Meşrutiyet’in ilanından sonra Heyet-i Mebusan’a seçilmiş, Meclis tatil edilince Yanya’ya avdet ederek tekrar Ticaret Mahkemesi’nin Reisi olmuştur. 1887’de “diğer vilayete nakli mukteza-yı irade-i seniyye olduğu vechile” becayiş suretiyle Edirne ticaret Mahkemesi’ne naklolununca gitmekten

imtina etmesi üzerine yerine başkası tayin edilmiştir (SA 10/671). Sicillat-i Ahval'de 1820 doğumlu bir başka Daviçon Efendi daha vardır: İlk Meclis'te, bu defa Hey'et-i Ayan Azalığı yapan İstanbul Musevileri'nden *Şapçızade Daviçon Efendi*'nin sicilindeki ilk kayıt, 50 yaşında atandığı ve 1869-1873 arasında bulunduğu Şura-yı Devlet Azalığı'dır. 1877'de Hey'et-i Ayan'a dahil oluncaya kadar başka görev yapmayıp mazuliyet maaşı alan Daviçon Efendi 1890'da vefat etmiştir (SA 1/80).

Gerçekten de Yahudiler genel nüfus içindeki oranlarına nisbeten fazlasıyla temsil edilmişlerdir. 19.yy sonunda Osmanlı Yahudileri'nin nüfusu %1 oranında olduğu halde 38 Şura-yı Devlet Azası'ndan ikisi, *Bekhor Efendi Eşkenazi* ve *David Efendi Carmona*, Yahudi idi. I.Meşrutiyet Meclisi'nde 119 mebusun dördü ve 32 senatörün birisi; II.Meclis'te 113 mebusun altısı Yahudi idi. Devereux'ün hesaplamasına göre, II.Meclis'te her 12.500 erkek Yahudi'ye bir temsilci düşerken, bu rakam Hristiyanlar'da 110.058 ve Müslümanlar'da ise 147.953 idi (Levy 1994:109)

Levy'e göre, Osmanlı Yahudiliği'ni eğitim yoluyla modernleştirmeye ve dönüştürmeye yönelik ilk sistemli girişim de devletten gelmiştir. Tıpkı modern bir müslüman elit oluşturma gayretinde olduğu gibi, devletin yahudileri eğitmesindeki asıl amaç onları devlet hizmetine almak idi. 1885'te İstanbul sakinlerinden 99 yahudinin devlet hizmetinde istihdam edildiği bildirilmekteydi. Bu mütevazı rakam, genel nüfuslarına oranla yahudilerin Rumlar'dan azıcık yüksek, fakat Ermeniler'den biraz düşük oranda devlet kademelerinde temsil edildiğini göstermekteydi. İki nesilden az bir modernleşme süreci içerisinde yahudiler hristiyan azınlık gruplarını yakalamayı başarmışlardır. Yahudiler'in sayısı müteakip yıllarda artış kaydetmiştir (Levy 1994:111).

Devlet hizmetine en son giren ve en küçük etnik topluluğu teşkil eden yahudiler hiçbir zaman hristiyanların elde ettiği önemli makamlara ulaşamamışlardır (Levy 1994:112, Findley 1982:346-47, 360-61). Ancak 1908

Devrimi'nden sonra, İttihad ve Terakki'de faal mevkilerde bulunan Yahudiler yüksek mevkilere erişebilmişlerdir (Levy 1994:112).

Devlet hizmetine geç girmelerinin bir olumsuz sonucu da, Abdülhamid sonrası dönemde sicil kayıtlarının düzenli olarak tutulmasına devam edilmemiş olmasından dolayı son görevlerini bu sicillerden öğrenme imkanımızın olmamasıdır. Yahudi bürokratların kariyerleriyle ilgili bir fikir edinmek için birkaç örnek verilmesinde fayda vardır:

Meşhur Farhi ailesinden Leon Hayim adlı bir tüccarın oğlu olan *Avram Farhi* Efendi Sofya'da doğmuş, Kuzguncuk Musevi Mektebi'nde ve Mahrec-i Aklam'da okumuş, 20 yaşındayken 1874'te Babıali Tercüme Odası'na girmiş ve on sene burada çalışmıştır. 1884'te Hariciye Nezareti Matbuat-ı Ecnebiyye Kalemi Mütercimliği'ne atanmış, bu arada "bilamaaş kütüb-i Museviyye'nin teftiş ve muayenesi"ni üstlenmiş, 1887'de aynı kalemde Mümeyyiz olmuştur. Hakkındaki sicilde yer alan mütalaada "Fransızca'dan Türkçe'ye ve Türkçe'den Fransızca'ya tercüme maharetinin ziyade idüğü"nden bahsedilmektedir (SA 42/49). Galante (1928:129) Avram Farhi'nin bilahare Boston Başşehbenderi olduğunu zikretmiştir.

İncici esnafından Der-aliyyeli Yafes Efendi. oğlu olan *İsak Yafes* Mekteb-i Sultaniye'yi bitirdikten sonra 16 yaşında olduğu halde 1877'de Maarif Nezareti Tercüme Kalemi'ne mülazemetle başlamış, birkaç ay sonra Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi'ne naklolmuş ve ilk maaşını Islahat-ı Maliye Komisyonu Fransızca Mütercimi olarak kazanmış. 1880'de (1297 N.) Hazine-i Celilece icra edilen yeni düzenlemeler dolayısıyla Tercüme ve Tahrirat-ı Ecnebiyye-i Maliye Kalemi'ne nakledilen İsak Efendi dört yıl burada görev yaptıktan sonra Atina ve Pire Başşehbenderhanesi Tercümanlığı'na atanmış, 1886-1895 arasında Tırhala, Kars, İbrail ve Şire Şehbenderhaneleri Kançılarlıkları'nda bulunmuştur. Bi'l-istizan sadır olan iradeyle Tiflis Şehbender Vekaleti ve Kançılarlığı'na tayin buyurulan İsak Efendi dört yıl sonra, "bulunduğu şehbenderliğin ab u hevasıyla imtizac edemeyüb diğer bir şehbenderliğe tayinini istid'a eylemesine mebni", irade-i seniyye ile 1317 CA 22'de becayış suretiyle Brindizi Şehbenderliği'ne nakil buyurulmuş ve daha bir

yıl dolmadan 1900 senesinde “maaşı kifayet etmediği beyanıyla mahall-i memuriyetine avdetten istinkaf eylemekde olmasına mebni, ileride haline münasib bir memuriyete tayin oluncaya kadar” 150 kr maaşla Umur-ı Şehbenderi Kalemi’ne alınmıştır (7/995). İsak Yafes’ın hikayesi, Musevi memurların nazlı taleplerinin nasıl kabul gördüğünü de göstermektedir.

Divan-ı Cinayat Azası Bahazkil Efendi’nin oğlu *Yasef Selami*, Alliance Israelite (sicilde “İttihad İsrailit”)’in Kuzguncuk’taki okulundan mezun olmuş ve 18 yaşındayken Üsküdar Bidayet Mahkemesi’nde staja başlayarak onbir yıl burada çalışmıştır. 1881’de Yanya’da ve Midilli’de Mukavelat Muharrirliği yapan Yasef Efendi, ertesi yıl Müddei-i Umumiliğe naklolmuştur. 1886-1899 arasında Biga, Mersin ve Adana’da Ticaret Mahkemesi Reisliği’nde bulunduktan sonra Ankara ve Konya Vilayetleri Adliye Müfettiş Muavinliği’ne atanmıştır. Aynı görevi 1907’de bir yıl Aydın ve Cezair-i Bahr-i Sefid’de sürdüren Yasef Efendi, 1908’de “Adliye Müfettiş Muavinliği mukaddema yapıldığı gibi, icabı takdirde Dersaadet ve Vilayat mahakim-i istinafiyesi nezdindeki Müddei-i Umumiler vesatıtiyle ettirilmek üzere lağv” edilince açıkta kalmıştır (SA 18/55).

Jak Namyas, doğduğu Selanik şehrinde İtalyan Sıbyan Mektebi’ni bitirdikten sonra Paris’e gidip bir yıl Fransızca öğrenmiş, ardından Dersaadet’e gelerek Mekteb-i Sultani’yi ve sonra da Mekteb-i Mülkiye’yi bitirmiştir. 1880’de yirmi yaşındayken 800 kr maaşla Muhalefet-i Umur-ı Maliye Kalemi’ne başlamış, bu sırada Mülkiyeli arkadaşlarıyla beraber huzur-ı Padişahi’ye çıkmış ve V. rütbeden Mecidiye Nişanı’ndan başka, 2500 kr maaşla Hazine-i Celile-i Maliye Müsteşar Muavinliği’ne tayine nail olmuştur. Çok genç yaşta yükselmeyi başaran Namyas Efendi, 1887’de aynı nezaretin Hukuk Müşavirliği Kalemi’ne, üç yıl sonra da Divan-ı Umumi Muhasebesi Varidat-ı Mahsusa Kalemi Mümeyyiz-i Evvelliği’ne naklolmuştur. Para işlerini iyi öğrendiği anlaşılan Namyas Efendi. 1894’te Osmanlı Bankası’na geçiş yapmıştır (SA 1/480) . “1880’de Türkiye Maliye işlerini tanzim etmek için Almanya’dan celbolunan Müsteşar Wittendorf’un Muavini” olarak atandığını belirten Avram Galante’ye göre, Wittendorf’un “1886’da infikakı üzerine Maliye Nezareti Deyun-ı Umumiye Muhasebe Mümeyyizi iken, Jak Bey hükümetin

1888'de Berlin'de Deutsche Bank ile akdettiği bir istikraz meselesinden dolayı memuriyet-i mahsusa ile Berlin'e, 1891ve 1893'te istikraz tahvilatının tabına nezaret etmek üzere memuriyet-i mahsusa ile Londra'ya ve Paris'e gitmiştir" ("Tanzimat'tan sonra devlet işlerinde istihdam edilen Yahudi memurlar" hakkında Galante 1928:127-138).

Levy'e göre modern zamanlarda Osmanlı yahudiliğinin en iyi yılları 1890'lardır. 19.yy sonunda 400.000 civarındaki nüfusuyla Rusya, Avusturya-Macaristan, ABD, ve Almanya'dan sonra dünyadaki beşinci büyük yahudi cemaatidir. Bu yıllarda anti-semit Karl Lueger Viyana'da tekrar tekrar Belediye Başkanı seçilir, Fransa'da Dreyfuss Olayı cereyan eder ve Rusya'da pogromlar uygulanır iken; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yahudiler kendilerini kayırılan gözde bir azınlık gibi hissediyorlardı, müslüman çoğunlukla menfaatleri kesişmekteydi ve devletin ihtiyaçlarına arka çıkmaktaydılar. Alliance Israelite Universelle'in Osmanlı Yahudileri'nin statüsü hakkındaki 1893 yıllık raporunda bu duygular şöyle dile getirilmekteydi:

"Aydınlanmış ve uygar kabul edilen ülkeler arasında bile, Yahudiler'in Türkiye'den daha mükemmel bir müsavat gördüğü ülkeler pek nadirdir. Padişah hazretleri ve Babıali hükumeti yahudilere karşı en geniş hoşgörü ve liberalizm ruhunu göstermektedir. Abdul Hamid her hususta cömert bir hükümdar ve yahudi teb'asını koruyucusu olduğunu göstermektedir. Zatına ve imparatorluğa karşı yahudilerin vazgeçilmez bağlılığı teşekkürlerini ifade etmelerinin tek yoludur. Sultan ve hizmetkarları yahudilerin Türkiye'nin en itaatkar, vefakar ve sadık teb'ası olduklarını bilmektedirler" (Levy 1994:122-23).

Tahttan indirildiğini kendisine bildirmeğe gelen dört kişiden biri olan yahudi *Emanuel Karasu* Efendi de padişaha jurnaller veren kimselerden biri miydi? Asaf Tugay'ın, konusu Abdülhamid'e verilen jurnaller olan kitabında yer alan, "sergiye gitmek bahanesiyle bu hafta Tabib Rıfat, Mehmed ve Aziz Efendiler'in azimet ettiklerini, maksat temaşa olmayıp Avrupa'daki erbab-ı fesad'a iltihak olduğu"nu bildiren jurnal, yazara göre Emanuel Karasu'ya aittir (Yetkin 1992:159). Karasu, padişaha gönderdiği mektuplardan birinde, yasak gazetelerin Selanik'te serbestçe

satılıp dağıtıldığından şikayet etmektedir (Hanioglu 1994:523). Tokay (1994:166)'ın Yıldız Evrakı'nda bulunduğu bir belgeye göre (BBAYYE.Kısım 15, Evrak 74/24, Zarf 74, Karton15) özellikle Muharnas bölgesindeki "Orfuyan" kahvehanesinde devrimci yayınlar dağıtıldığını ihbar eden Karasu, ayrıca padişah aleyhtarı bazı Avrupalı anarşistlerin İstanbul'a gitmek üzere Selanik'te bulunduğunu da bildirmiştir.

3.2.2 POLONYA ASILLI OSMANLI DİPLOMATİ: ALFRED RÜSTEM

Polonya'daki 1848 Ayaklanması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne bir çok Polonyalı iltica ettiği yukarıda zikredilmişti. Bunlardan Bulgaristan Komiserliği'ne dek yükselen. Nihad Paşa Bilinski'nin oğlu olan Alfred Rüstem Efendi, İzmir İngiliz Mektebi'nden sonra Kadıköy'de, ardından babası gibi Avusturya'nın Lemberg şehrinde yüksek tahsil görmüş, bir müddet de Mekteb-i Sultani'ye devam etmiştir. Türkçe, Rumca, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Leh dilinde okuyup yazabilen Alfred Efendi Arapça ve Farsça'ya da aşinaydı. Otuzsekiz yaşındayken 1881'de babasının yanına, Bulgaristan Komiserliği Fransızca Kitabeti'ne tayin olmuş ve 1884'te azledildikten sonra 1893'e kadar Atina, Belgrad ve Londra sefaretlerinde katipliklerde bulunmuştur. 1897'ye kadar Bükreş, sonra ondört ay Washington Başkitabeti'ni deruhde eden Alfred Efendi, becayişle Londra'ya geçip altı ay görev yapmış ve tekrar Washington'daki görevine dönmüştür (SA 1/640).

Alfred Efendi cüretkar ve atak bir zat idi. Bükreş Sefareti'nde Başkatib bulunduğu sırada onun hususi bir maruzatını havi şifreli telgrafi arzeden Hariciye Nazırı Tevfik Bey, "Sefir-i sabık Reşid Beyefendi hazretleri Bükreş'ten hin-i infikakında kendisinin maslahatgüzar bırakıldığı Romanya hükumetine tebliğ edilmiş olduğu halde Nezaret-i acizice bu sıfatla tanınmamasından arz-ı şikayet etmekde" olduğunu naklettikten sonra, "Reşid Beyefendi'nin Bükreş'den hareketini müteakib atufetlu Kazım Beyefendi hazretlerinin azimeti mukarrer bulunmuş ve böyle bir kaç gün için maslahatgüzar tayini usul-i cariyeye ve mer'iyeye muğayir olmasına mebni bu babdaki maruzata ve tasdikata mahal görülememiş olmağla irade hazreti men leh'ul-emrindir," şeklinde vaziyeti izah etmiştir (YMTv136/75,1313Ş25).

Osmanlı'nın ABD'deki son elçisi olan Rüstem Efendi, Hiçyılmaz (1998)'ın belirttiğine göre "iyi bir diplomat değildi. Amerikan gazetelerine demeçler veriyor ve sert çıkışları ile ne İstanbul'u ne de Washington'u takıyordu". Amerika'dan döndüğünde saraya değil Anadolu'ya gitmiş, Heyet-i Temsiliye'de sorumluluk almış ve mali konularda Mustafa Kemal'in önemli danışmanlarından biri olmuştur. Hanioglu (1995:154,327) da Alfred Rüstem Efendi'nin İttihad ve Terakki ile ilişki içinde olduğunu ve Jön-Türk hareketini destekleyen bir makaleler yazdığını belirtir.

3.2.3 ATİNA'DA HİRİSTİYAN BİR ARAP: GAZBAN EFENDİ

Mısır eski Valisi Mehmed Ali Paşa'nın tercümanlığı ve Galata Ticaret Borsası Direktörlüğü hizmetlerinde bulunmuş olan Boutros Gazban'ın oğlu *Nikola Gazban* 1836 İstanbul doğumludur. Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca ve Ermenice konuşup yazabilen bu zat, lise öğreniminden sonra Hukuk tahsilini de Roma'da yapmış. İlk devlet hizmetini dört yıl müddetle Tersane-i Amire'de Fenar Rüşumu İdaresi'ne memur olarak ifa etmiş, Haleb Vilayet Tercümanlığı'na atandıktan bir sene sonra terk-i memuriyet eyleyip İstanbul'a dönmüştür. 1870'te Fevaid-i Osmaniye İdaresi Vapurları Müdürlüğü yapmış, "vapurların ba-irade-i seniyye idare-i mezkurdan tedarikiyle Abdullah Edebi Efendi'ye ihale olunmasından sonra infisal etmiştir". Dört sene Adana Vilayet Tercümanlığı'ndan sonra, Dersaadet Üçüncü Ticaret Meclisi Aza Muavinliği ve Mahkeme-i İstinaf Ticaret kısmı Azalığı yapmıştır. Sicilinde yeralan Cevdet Paşa'nın mütalaası, onu "ashab-ı dirayet ve malumatdandır" diye tarif etmektedir. 1885 sonlarında "Rumeli-i Şerif hadisesinden dolayı, Lebib Efendi refakati ve komiserlik sıfatı ile Filibe'ye azimet ve iki gün sonra yüz lira maaş ile Bulgaristan Komiserliği'ne tahvil-i memuriyet" etmiş, aynı yıl Şevval ayında rütbe-i ula sınıf-ı ulaya terfi etmiştir. 1888'de istifa eden Gazban Efendi'ye 2500 kr mazuliyet maaşı bağlanmıştır. Gazban Efendi, 1891 yılında Sefir-i Muvakkat ünvanıyla Atina Sefareti'ne tayin olmuş, bir yıl sonra rütbe-i balaya yükselip I. rütbeden Mecidiye Nişanı almış ve Atina Sefareti'ne Asalet Memuriyeti icra buyurulduktan sonra mezunen Dersaadet'e gelerek 1893'te vefat etmiştir (SA 4/262).

3.3 ASKERİYE'DE GAYRİMÜSLİM VARLIĞI

Gayrimüslimleri askeri hizmete dahil etme yönündeki çeşitli teşebbüsler, teorik olarak eşitlik yanlısı olmalarına rağmen genelde gayrimüslimlerin muhalefetiyle akamete uğramıştır. Askeriye'de çok az gayrimüslim vardı, iki Ermeni 1862'de general rütbesine yükseltilmişti, fakat 19.yy'da gayrimüslimlere zorunlu askerlik uygulaması getirilememiştir (Davison 1982:332).

Askeri hizmetteki gayrimüslim varlığı, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı hizmetine giren ve *Nihad Paşa* adını alan Polonyalı mülteci Seweryn Bilinski ile meşhur bir Rum ailesine mensub ve çoğu mülki hizmetlerle geçen memuriyeti boyunca ancak birkaç sene askeri rütbe taşımış olan *Yahya Karaca Paşa*'dan ibaretti (Findley 1996:289).

Yahya Karaca, Berlin ve Lahey Sefaretlerinde bulunmuş olan Eflak Beyi Karacabeyzade Kostaki Bey'in mahdumudur. Berlin'de doğmuş, "Atina'da lisede iki sene Rumca öğrenmiş ve onbeş yaşındayken Babıali Tercüme Odası'na girmiştir. İki sene sonra Berlin Sefareti kitabetine, babasını yanına gönderilen Yahya Karaca "Berlin'de Harbiye ve bir müddet dahi Hukuk Mektebi'nde tedris etmiş", bir yıl da Lahey Sefareti kitabetine bulunmuş ve "erkan-i harbiyye binbaşılığı ile silk-i askeriyye nakl" olmuştur. Beş yıl Askeriye'de hizmet verdikten sonra Brüksel ve sonra da İtalya Sefareti Başkitabetleri'ne gönderilmiş, 1865-1876 arasında Angona, Venedik, Brindizi ve Tiflis Başşehbenderliği yapmıştır. Rusya Muharebesi esnasında Politika Memuriyeti'yle üç ay Batum Ordusu'nda görev yaptıktan sonra 1879'da Mekteb-i Sultani Müdürlüğü'ne getirilmiş ve bir yıl sonra Rumeli Beylerbeyi payesine nail olan Yahya Karaca Paşa, Şura-yı Devlet'in Dahiliye Dairesi Azalığı'na tayin olmuştur. Onüç sene burada görev yaptıktan sonra 1893 yılında "Lüksemburg Grandükası'nın itibar ve hayatiyet-i zatiyesi ve Lüksemburg'un ehemmiyet-i mevki'ası cihetiyle, Flemenk Devleti nezdindeki süfera-yı saire misillu maaş-ı haliyesiyle, ilave-i memuriyet olarak Lüksemburg Grandükalığı nezdindeki suret-i daimede Sefir tayin buyurulmuş" ve ondört ay

sonra, 1894'te vefat etmiştir. Yahya Karaca Paşa Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Rumca konuşup yazabiliyordu ve Türkçe, Flamanca ve Ulahça'ya aşina idi (SA 2/1030).

Daha önce bahsi geçen Alfred Rüstem Bey'in babası olan *Nihad Paşa*'ya gelince; "Avusturya memaliki dahilinde Galiçya muteberanından Fransuva Bilinski'nin oğlu"dur, Lemburg (Lvov) şehrinde üniversiteyi bitirmiş, 1848'deki ayaklanmanın ardından Polonya'dan kaçmış ve Fransa Mekteb-i Harbiyesi (Paris'teki Kurmay Subay Okulu/ Ecolé D'Etat Major)'ni bitirmiş, 1854'te 33 yaşındayken Erkan-ı Harb zabiti sıfatıyla hizmet-i devlet-i aliyyeye dahil olmuştur. Üç yıl sonra Erkan-ı Harb Binbaşısı olmuş, 1862'de "Erkan-ı Harb sınıfında vuku bulan tebdilat sebebiyle açığa çıkarılmış", istidası üzerine İzmir Demiryolu ve bir yıl sonra da Aydın Demiryolu Komiserliği'ne atanmıştır. 1866'da Erkan-ı Harb Kaymakamlığı ve 1874'te Miralaylık rütbelerine erişmiş ve Nafia Nezareti İnşaat Meclisi Azalığı'na atanmış, Rusya Harbi'nde kendi arzusuyla Şumnu ordusuna dahil olmuştur. 1879'da Feriklik rütbesine ulaşan Nihad Paşa 1880'de tayin olduğu Bulgaristan Birinci Komiserliği'nden 1886'da azledilmiş, 1897'de vefat etmiştir (SA 1/664).

Şehremaneti'nin bir tahririnde, Tabib Binbaşı *Antuvan Efendi*'nin İslam dinini kabul etmesi ve ismini Mehmed Re'fet Salih olarak değiştirmesi üzerine "keyfiyet bi't-telgraf doğruca Mezahib Müdüriyet-i Aliyyesi'ne müracaat olunduğu ihbar kılınmış ise de... ihtida edecekler hakkında kanunen icra olunacak muamelenin ifa edilmediği... hastalığının ziyade olmasından naşi vefatı vukuunda defnî mes'elesinden dolayı İslamlar ile Ermeniler beyninde bir hadise zuhuruna mahall kalmamak üzere" gereğinin yapılması arz edilmektedir (Y.Mtv. 1313B.28, 134/106).

3.4 ŞEHREMANETİ İDARESİNDE GAYRİMÜSLİMLER

3.4.1 ŞEHREMANETİ MUAVİNİ BOHUR EFENDİ

Bohur Efendi, Babıali Tercüme Odası ve Hazine'de Mütercim olarak çalıştıktan sonra, 1868-1879 arasında Şura-yı Devlet'te Muavinlik ve Azalık görevlerinde bulunmuş, 7000 kr maaşla Şehremaneti Muavinliği'ne getirilmiş ve hizmetinin onbeşinci yılı olan 1894'te, yayılan kolera hastalığının sebepleriyle mücadelesinden dolayı Gümüş İmtiyaz Madalyası'na nail olmuş bir Musevi'dir (SA 3/116).

1855'te Şehremaneti kurulurken Muavinlik teşkilatında iki kişi öngörülmüşken, daha sonra muavin adedi bire indirilmiştir. 1869 Belediye Nizamnamesi'nde ve 1877 Belediye Kanunu'nda muavinlik yoktur; 1879 teşkilatından sonra bir muavinlik ihdas edilmiştir. Rıdvan Paşa (1890-1906) ve Reşid Paşa (1906-1908)'nin Şehreminlikleri boyunca Bohur Efendi. maaşını Emanet'ten alarak Şura-yı Devlet'te vazife yapmaktaydı. Ancak II.Meşrutiyet'ten sonra görevden alınan Bohur Efendi'nin yerine Tevfik Amir Bey tayin edilmiştir (Ergin 1996:176 ve 228).

Tahsin Paşa'nın Hatıratı'nda naklen belirtildiğine göre, Bohur Efendi zekavet ve dirayet sahibiydi, Şura-yı Devlet'in Mülki Dairesi'nde gelip geçen bütün işlerin cemaziyelevvelini bilirdi, çok vehimli ve yaşlıydı (Ergin 1996:230). Sultan Abdülhamid, bir ara Siyonist Cemiyeti ve Herzl ile görüşmek üzere Bohur Efendi'nin Almanya'ya gönderilmesini emrettiyse de, sonra bundan vazgeçmiştir. (Farhi 1975:194)

3.4.2 ŞEHREMANETİ MECLİSİ'NDE GAYRİMÜSLİM AZALAR

Darbhane-i Amire eski mübayaacıbaşı Aznavur Efendi'nin oğlu *Andon Efendi* 1880'de atandığı Şehremaneti Azalığı'nda otuz yıldan fazla bir süre bulunmuştur, sicilindeki son kayıt 1909 tensikatında maaşının 3000 kr 'a tenzilinden bahsetmektedir (SA 1/488).

Bir ticaret gemisi kaptanının oğlu olan, Atina'da bir müddet Felsefe ve Hukuk okumuş ve İngiliz şairi Young'ın bir kitabını Rumca'ya çevirmiş olmasından aydın bir zat olduğu anlaşılan *Yani Apolonyus Efendi* kırkiki yaşından sonra atandığı Dersaadet Zabıta Meclisi, Divan-ı Temyiz ve İdare Meclisi Azalıklarından sonra, 56 yaşındayken 1877'den itibaren on yıl sürdüreceği Şehremaneti Meclis Azalığı'na tayin olmuştur. Apolonyus Efendi'nin o yaşa kadar Yunan Sefareti Tercümanlığı'nda bulunmuş olmasının (SA 1/506) bu meclis azalıklarına getirilmesine engel sayılmaması, o dönemdeki personel istihdam politikasının bazen milletler açısından ne kadar önyargısız işlediğine bir işarettir.

1882'de Şehremaneti Meclis Azalığı'na atanan 47 yaşındaki Nişan Kazazyan Agop Paşa'nın kardeşiymi ve daha iki yıl önce altı ay deruhde edip istifa ettiği Sünne Gümrük Müfettişliği'nden başka bir devlet hizmetinde bulunmamıştı (SA 4/240).

Aynı yıllarda Şehremaneti Tercümanlığı'nda, Sereczacı-yı hazret-i şehriyari Yorgaki Efendi'nin oğlu *Kostaki Todaridi Bey* bulunuyordu ki, Mekteb-i Sultani mezunuydu ve dört yıl sürdüreceği bu tercümanlık onun ilk göreviydi. Daha sonra, 1909'daki Tensikat-ı Umumi'de açığa alınıncaya kadar, yirmi seneden fazla Matbuat-ı Dahiliye Müdür Muavinliği'nde bulunmuştur (SA 47/351).

3.5 I.MEŞRUTİYET MECLİSİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

Osmanlılık düşüncesi, bütün dini ve etnik unsurların imparatorluk yönetimine katılımını güvence altına alacak bir meşruti idare anlayışı ile eleledir. II.Abdülhamid idaresinin başlarında (1876-78), Osmanlılık, kısa bir süre için de olsa anayasal düzen içinde somut bir siyasal ifade imkanı bulmuştur (Kayalı 1994:507). Osmanlı parlamentosunda meydana gelen münazaralar bize Osmanlılığın nasıl algılandığını ve dini-etnik unsurların belirli menfaatlerine nasıl yer verdiğini, ya da bu menfaatlerle nasıl çatıştığını göstermektedir.

1876 Anayasası Osmanlı toplumu içindeki cemaatler arası bölünmelerin önemini azaltmak; müslüman, hristiyan ve yahudilerin sadakatini topluca ortak bir anavatana ve Osmanlı hanedanına yöneltmek istiyordu. Toplumun çeşitli unsurları hükümdarla yapılacak bir sözleşmenin çatısı altında ortak menfaatler çerçevesinde kaynaştırılacaktı (Kayalı 1994:508).

Milliyetçi politikalar bu parlamentoda zuhur etmemiştir. Bunun nedenleri olarak parlamentonun ömrünün kısa sürmüş olması, Rusya ile süren savaşın baskısı ve dini azınlıkların anayasa tarafından ayrı cemaatler olarak açıkça tanınmış olması sayılabilir. Ayrıca, parlamentoda çok güçlü olarak temsil edilen, bürokrasi dışındaki yüksek orta sınıfın ortak hedefinin, İstanbul'un elitizmine meydan okumak olması da milliyetçi eğilimlerin önünü kesen bir etken olarak zikredilmelidir. I.Meclis'in bir özelliği de yahudi ve müslüman unsurların ekonomik çıkarlarının uyuşmasıdır. (Kayalı 1994:509).

I.Meclis'in iki kısa döneminin herbiri için ayrı seçimler yapıldı. Temsilciler halkoyu sistemiyle değil, yerel idari kurullarca seçildiler. İlk dönemde yahudiler, hepsinden birer olmak üzere Bağdat, Bosna-Hersek, İstanbul ve Selanik'ten seçildiler. İstanbullu *Avram Acıman*'ın bir yasa değişikliği önermesi dışında, Yahudi vekiller oturumlardaki olaylara hiçbir şekilde fiili olarak katılmadılar (Kayalı 1994:509).

1877-78 Parlamentosu, bürokratların üstünlüğüne karşı, yükselen yukarı orta sınıfın giderek daha gür bir sesle meydan okumasına şahit olmuştur. Avram Acıman'ın yasa değişikliği önerisi de bürokratik düzen aleyhindeki genel muhalefetin ruhuna uygundu: Yerel otoritelere, tüm kamu gelir-giderlerini ifşa etmeyi zorunlu kılan bir öneri sözkonusuydu; böylece sorumlu memurlar hesaba çekilebilecekti. Acıman ikinci dönem meclise dönemeyen tek yahudi mebusu. Değişik dini gruplara bölgesel kotalar şart koşan 1877 Seçim Kanunu'na uygun olarak, yerine yahudi bir şeker tüccarı olan *Kemal (Samuel) Molho* seçildi. Kemal, Sultan'ın Rusya ile barış görüşmeleri için oluşturulan özel bir komisyona çağrılan beş kişiden biriydi (Kayalı 1994:509).

İkinci dönem için Bağdat'ın (*Menahem Salah*), Selanik'in (*Avram*) ve Bosna-Hersek' in (*Yaver Disraeli*) yahudi temsilcileri tekrar seçildiği gibi, Bosna-Hersek Dersaadet'e *Salomon* adlı bir başka yahudi daha gönderdi. İlaveten Janina da bir yahudi göndererek meclisteki yahudi sayısını arttırmakla kalmadı; meclise en enerjik mebuslardan birini kazandırdı: *Davişon Levi*. Ekonomik ve mali sorunlarla ilgili her fırsatta söz alan Levi, Rusya'nın işgal ettiği bölgelerden gelen muhacirler için yardım kampanyası açmıştı, ki bu muhacirlerin çoğu da yahudi idi.

Toplumsal, siyasal ve ekonomik örgütlenme bakımından imparatorluğun çeşitli yerlerinde farklılık arzeden yahudi cemaati içindeki siyasal ayrılıklar, diğer dini-etnik cemaatlerde olduğunun aksine, parlamentoda açıkça meydan bulamıyordu. Yahudi mebusların hukuki eğitimi olmasının yanında ticari faaliyetleri de vardı. Çoğu devlet bürokrasisinde görev yapmıştı. Bu geçmişleriyle uyumlu olarak Yahudi mebuslar mecliste kendilerini en çok maliye ve yasama ile ilgili konularda ifade etmişlerdir. Genel olarak, yahudilerin parlamentodaki genel havaya uyarak liberal ölçüleri savunduğu ve bürokratik imtiyazların tahdidini talep ettiği söylenebilir. Avrupa'ya olan finansal bağımlılığın artmasına ve Osmanlı ekonomisindeki Avrupa etkisine karşı çıkmaları, gelecekte ulusal ölçekli bir ekonomi geliştirme yönünde müstakbel bir müslüman-yahudi işbirliğinin habercisi sayılmalıdır (Kayalı 1994: 508-511).

Jacob Landau (1994:543-544), Osmanlı parlamentosuna seçilen yahudilerin yahudiliklerini ifade etmemeye gayret gösterdiğini, bunların hepsinin bireysel bir temelde hareket etmiş olduğunu söylemektedir. Bu da, yahudilerin siyasal alanda ilgilerinin kendi cemaatlerinin yerel olayları üzerinde odaklanmasından kaynaklanmaktaydı. Filistin'dekiler hariç, yahudilerin çoğunluğu her türlü siyasal hareketten uzak durmuştur (Jön-Türk Hareketi ile İttihad ve Terakki içindeki yahudiler için bkz. Hanioglu 1994).

İlk parlamentodaki gayrimüslimler, müslüman üyeler gibi çeşitli siyasal görüşlere sahip idiyeler de, genelde hükumete ve padişaha karşı eleştirel bir tavırları vardı. Fakat bu tavır onların illa ki liberal ve Batıcı olmalarını gerektirmiyordu, zira Rus Harbi sırasındaki vatanseverlik furyasında Meclis üyelerinin çoğu reformcu zihniyete sahipti. Müslümanlar'ın aksine hristiyan üyeler, yeni bir matbuat kanunu kapsamına mizah dergilerinin yasaklanmasının dahil edilmesine muhalefet etmişlerdir. Başka bir meselede ise açıkça muhafazakar ve Batı karşıtı bir tavır sergilemişlerdir: Vasilaki Efendi hristiyanlar'ın da askerlik yapmasını teklif etmiş ve imparatorluğun bundan çok fayda sağlayacağını ileri sürmüş; fakat hiçbir hristiyan azadan destek görmemişti. Bu durum hristiyanlar'ın askere gitmektense bedel ödemeyi tercih ettikleri intibasını uyandırmaktadır (Davison 1982:328-329).

Seçilen hristiyan ve yahudiler'in "millet" temsilcileri olarak değil, sadece Osmanlı olarak mecliste bulundukları unutulmamalıdır. Meclis-i Mebusan'da oturumlar ve oylar mezheplere göre şekillenmemekteydi. Fakat seçim sürecinde gayrimüslim mebusların meclise girmesine özen gösterilmiştir. Mebus olarak gayrimüslimler dini kimliklerinden tamamen soyutlanamamaları da, çoğunlukla kendilerini Osmanlı gibi hissedip öyle davranıyorlardı. İkili bir şahsiyetleri vardı, ve bir anlamda hala "millet"lerini temsil ediyorlardı (Davison 1982:329).

Kanun-ı Esasi taslağını hazırlayan komitedeki 28 kişiden 6'sı hristiyan idi (3 Ermeni, 3 Rum). Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yazarlarından biri olan Krikor

Odyan Efendi , komiteni reisi Midhat Paşa'ya çok yakındı ve onun meşrutiyet idaresi ile ilgili görüşlerinin şekillenmesinde önemli katkıları vardı. Midhat Paşa 1872'de sadrazam olduğunda, haftada en az bir akşam Odyan'ın evinde yemeğe gelir ve burada, yine Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni hazırlayanlardan Serviçen Efendi (Serovpe Viçenyanyan) gibi başka Ermeniler'le de görüşürdü (Davison 1982:330).

“Terbiye-i Etfal” gibi konularda ve Fransızca meslek dergilerinde bilimsel makaleleri bulunduğu gibi, Abdülhakk Molla'nın nezareti altında vaktiyle çıkarılmış olan Fransızca Tıp gazetesinde muharrirlik de yapmış olan *Serviçen Efendi*, Paris'te Tıp tahsil etmiş alim bir zat idi. Bab-ı Seraskeri Hastanesi Başhekimliği, Mekteb-i Harbiye tababeti ve Mekteb-i Tıbbiye'de Tıp Kanunu Muallimliği gibi hizmetlerden sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Meclis-i Maarif Azalıkları'na atanmıştır. 1868-1881 arasında Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin de Riyaseti'nde bulunan Serviçen Efendi, I.Meşrutiyet'le beraber Heyet-i Ayan Azası'na ilhak buyurulmuştur. Aynı yıl Sicill-i Ahval Komisyonu Azalığı'na ve 1887 yılı başında İntihab-ı Memurin Komisyonu Azalığı'na da seçilen Serviçen Efendi 1891'de II.dereceden Nişan-ı Ali-yi Osmani'ye mazhar olmuştur (SA 1/60). Serviçen Efendi'nin oğlu Gavril Serviçen Ticaret ve Nafia Nezareti Müşavirliği ve Müsteşarlığı yapmış olan iyi bir mühendis idi (SA 10/405).

Meclis-i Mebusan Azalarından 1235 Trablusşam doğumlu olan *Nevfelzade Nikola Bey* meclise gelmeden önce Trablus Tahrirat Müdürlüğü, Hama Ticaret Müdürlüğü, Küre kazası Kaymakamlığı, Cebel-i Lübnan Mutasarıflığı maiyyetinde olarak Rum-Ortodoks milleti vekaleti gibi makamlarda bulunmuş ve iş hayatına da tahrirat katibi olarak başlamıştı (SA 4/950)

3.6 GAYRİMÜSLİMLERİN BAZI AZİL NEDENLERİ

Gayrimüslim devlet memurları diğer memurlardan farklı sebeplerle görevden alınıyorlar mıydı? Ahval sicilleri genellikle azil nedenleriyle ilgili olarak fazla bilgi vermese de, azledilme nedenlerini ayrıntılı olarak açıklayan az sayıdaki siciller ilginç veriler sunmaktadır. Aşağıdaki örnekler incelendiğinde, çoğunun müslüman bir memur için de kullanılabilecek işten ayrılma nedenleri olduğu, fakat bazılarının milliyetçilikler çağında Osmanlı sentezini tehdit edebilecek şüphelerden kaynaklandığı görülecektir.

Temyiz Mahkemesi Azasından Yosef Ekyadis'in oğlu olan *Aristi Ekyadis Efendi*, ilk hizmetine 1879'da 26 yaşındayken 1500 kr maaşla Edirne'nin Ortaköy Kazası'na Kaymakam olarak başlamış, fakat sekiz ay sonra istifa etmiş. Ardından Poti, Rusçuk, Napoli, Niş ve Sivastopol'da Şehbenderlik yapan Aristi Efendi New York Başşehbenderliği'ne tayin olmuş, fakat oraya varınca "maaşının adem-i kifayeti cihetiyle geçinmeye kabil olamayacağını beyan etmekte ve Amerika'da bulunan teb'a-yı müslime'nin teftiş-i ahvali zımında, sefareten müsaade almaksızın duze çıkmak ve yerine henüz sabi bulunan mahdumunu tevkil etmek arzusunda bulunmak ve kabl'el-istizan Hariciye Nezaretı namına çek keşide eylemek gibi ahvali" görülmüş ve üç ay sonra azledilmiştir. Ancak üç yıl sonra, 1897'de yeni bir göreve atanan Aristi Efendi birbuçuk sene Sivas Vali Muavinliği yapmıştır. Becayişle Cezayir-i Bahr-i Sefid Vali Muavinliği'ne gönderilen (Hus.İra., 295-63, 20RA 1316) Aristi Efendi, "musaveme-i ahval ve ahlakından bahisle tebdilinin vilayet-i müşarun ileyha Valiliği'nden arz-i iş'ar kılınması üzerine" sekiz ay sonra tekrar azledilmiştir (SA 18/240).

"Hıdmat-ı saltanat-i seniyye'de bulunmuş olan, Latin Katolik milletinden Corci Vartalist'in oğlu *Maksim Efendi*, Tahrirat-ı Hariciye Evrak Odası'na girip yirmi yıl burada ve Nezaret Tercümanlığı'nda bulunduktan 1882'de Kalas Başşehbenderliği'ne atanmış, bu arada bulunduğu Tuna Muhtelit Komisyonu'ndaki

hizmeti nedeniyle birçok devletten nişan almış; “yerine erbab-ı iktidardan birinin tayini lüzumuna binaen 1890’da becayişle Korfu Başşehbenderliği’ne nakledilmiştir. Maksim Efendi Malta, Raguze ve Barcelona’dan sonra Bükreş Başşehbenderliği’ne atanmışsa da, Tuna Muhtelit Komisyonu Azalığı sırasında Romanya delegesiyle çıkardığı hadiseden dolayı hükümet-i mahalliyece tasdik-i memuriyetinden kat’iyen istinkaf edilmekde olduğundan tahvil-i memuriyeti” istendiğinden azledilmiştir. İki ay sonra Sofya Ticaret Vekili tayin olunan Maksim Efendi’nin, “oranın ab u havasıyla imtizac edemeyeceğinden bahisle nakl”ini talep etmesi üzerine yerine başkası gönderilmiştir. Bir müddet sonra 1899’da “Belgrad’da Başşehbenderlik tesisi kararı üzerine, hüsn-i hizmeti ve gayreti nedeniyle” buraya atanan Maksim Efendi, memuriyetini terk ile izin almadan Zürih’e gitmiş, Nezaret’in emirlerini dinlememiş ve İtalya’da bir göreve tayinini bekleyerek Milan’da ikamet edeceğini bildirmiş; “beyan olunan hareketi sıfat-ı ubudiyyet ve edeb-i memuriyetine münafi” olmasından dolayı 1902’de azledilmiştir (SA 18/253).

Bursalı bir değirmencinin oğlu olan *Yorgaki Sitilyadi*, oniki yıl Hüdavendigar Vilayeti Mektubi Kalemi’nde bulunduktan sonra 1884’te Ticaret Mahkemesi Azası olmuş; 1891’de atandığı Bidayet Mahkemesi Hukuk Kısmı Azalığı’ndan bir yıl sonra istifa etmiştir. Ardından Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti’nin bir kazasına Bidayet Mahkemesi Reisi olarak gönderilen Yorgaki Efendi, ikibuçuk sene sonra azledilmiştir: “İnfisal sebeblerini cerh edecek derecede müdafa-yı muteberede bulunamayarak, i’zaf Kusuruyla isti’tafda bulunub, böyle kendisinden Riyaset gibi bir vazife-i mutena-bahayı bihakkın ifa edemeyecek surette acz ve noksanına delalet etmiş ve ahiren hakkındaki evrak-ı iştikaiyye ve umur-ı cezaiyye tedkik olunarak, that-i muhakemeye aldırılmasına lüzum gösterilmiş ise de, kendisi el-yevm munfasıl olmasıyla, bu cihetten takibata lüzum görülmeyerek, ancak mertebe-i saniye memuriyetlerinde istihdamında ehliyet ve iktidarı kafi olmadığı anlaşılmışna mebni tenzil-i sınıfla mertebe-i ula memuriyetlerinde istihdamınna karar verilmiştir” (Kitabet yanlışıyla mertebe-i ula /mertebe-i saniye yer değiştirmiş olabilir, SA 47/403).

Nevşehirli Ananyas Kalınoğlu, İzmir Evangelik Rum Mektebi'ni ve ardından Hukuk Mektebi'ni bitirmiş ve Dersaadet Ticaret Mahkemesi'nde Zabıt Katibi olarak stajını tamamlamış. 1890'da Rodos Ticaret Mahkemesi riyaseti'ne, ertesi yıl Görice Sancağı Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumiliği Muavinliği'ne ve 1892'de Drama Sancağı'nda aynı göreve tayin edilen Ananyas Efendi, "su-i etvar ve harekatı nefret-i umumiyyeyi celbeylediği" Selanik Vilayeti'nce Adliye Nezareti'ne bildirilmesi üzerine, 1894'te azledilmiştir. Ancak müdafasında şikayetleri inkar eden Ananyas Efendi'nin hüsn-i hizmeti ve gayreti livanın mülkiye ve adliyesince tasdik edilmiş, Encümen-i İntihab tenbihat icrasıyla cevaz-i istihdamına karar vermiş ve bu karar üzerine 1896'da Dedeoğlu Sancağı Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumi Muavinliği'ne tayin edilmiştir (SA 42/123).

Eğimli *Kololyan Avadis*, sarrafların tahsildarlıklarında, a'şar ve rusumat mültezimleri hizmetlerinde, tacirlik ve sarraflıkta bulunmuş ve sonra Dava Vekilleri Komisyonu'ndan imtihanla I.sınıf Dava Vekaleti Ruhsatnamesi almayı başarmış 1889'da Hariciye Nezareti Dava Vekaleti'ni maaş almadan deruhde etmeye başlamış ve bunun için Hariciye Müsteşarı kendisine rütbe tevcihini arizayla talep etmiştir (Y.Mtv.83/15-2.3.1311) Daha sonra 2000 kr aylıkla Dahiliye Nezareti Dava Vekaleti'ne de başlayan Avadis Efendi bir suikasta karıştığından dolayı 1897'de görevden alınmıştır. Sicilinde yer aldığına göre, Avadis Efendi'nin evinde iki polis vurulduğundan "mumaileyhin Ermeni Meselesi'nden dolayı taht-i maznuniyete alındığı cihetle beka-yı memuriyeti gayr-i caiz olduğu gibi daire-i nezaretce takib edilecek dava olmamasıyla Dava Vekili istihdamına ihtiyac görülmemekte olduğundan memuriyet-i mezkurenin lağvine mebni" azledilmiştir. Ermeni Hınçakyan Komitesi tarafından kendisine tehdidname gönderildiğini ihbar etmesi üzerine, Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndan Avadis Efendi'nin evine koruma olarak gönderilen Nuri ve Mahmud adlı iki polis üç kişi tarafından baskına uğrayıp vurulmuş, biri ölürken diğeri Avadis Kololyan'ı oğlu ve damadıyla beraber teşhis etmiştir. Fakat ilginçtir ki, sonuçta haklarında men'-i muhakeme kararı verilmiştir (SA 42/457). Aynı vakanın ayrıntılarıyla ilgili Hüseyin Nazım Paşa'nın "Ermeni Tarih-i Vukuatı"nda belgeler bulunmaktadır (1994:II.432-439).

1865 İncesu (Kayseriye) doğumlu Yuvan oğlu *Anastas Efendi*., Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra Mekteb-i Hukuk'a devam ederken 1891'de Ticaret ve Nafia Nez. Muhasebe Kalemî'ne mülazemeten girmiş, ertesi sene 1000 kr maaşla Kudüs-i Şerif Sancağı Mutasarrıf Maiyyeti'ne memur olmuş 1893-1895 arasında aynı görevi İzmir Sancağı'nda deruhde ettikten sonra III.sınıf kaymakamlık intihabnamesi elde edince Edirne Vilayeti Aceabad kazası kaymakamlığı'na atanmış, 1897'de Keşan kaymakamlığı'na becayişle naklolmuştur. Anastas Efendi. dört ay sonra (1315M 29), “vazaifi ifada ataleti ve hilaf-i tabiiyyet ahvalde bulun”ması nedeniyle Keşan'a nakli tecviz olunamayacağına dair Dahiliye Nez. iş'arı ve Memurin-i Mülkiye Komisyonu kararı ile azledilmiştir. Bu karara göre, “Anastas Efendi'nin Aceabad'da iken günlük olarak Yunanistan'a gittiği gibi Yunanistan için iane-i nakdiyye cem'olunduğu, merkez kaza olan Maydos kasabası Hıristiyan ahalisinden istincar olunmuş, vezaif ve sadakat ve ubudiyeti ifada zahiren kesaleti ve batinen hilaf-ı tabiiyyet hallerde bulunan arazla muaveneti 'inde't-tahkik tezahür ettiği beyanıyla lüzum-ı azli” gerekmektedir. Anastas Efendi “bila-muhakeme azledildiğinden bahisle ma'deleti havi takdim eylediği arz-ı hal” den sonra, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi beraatine karar vermiştir. Birçok hizmetlerde bulunmuş olmasına mebni, tekrar kaymakamlığa atanabilme iznini de elde eden Anastas Efendi., böylece daha iki yıl açıkta kalmadan (1316 ZA) 2250 kr maaşla Zeytun Kazası Kaymakamlığı'na tayin edilmiştir.

Tigana ve İbrail Şehbenderlikleri'nde bulunduktan sonra, 1896 yılı başında Ma'muretülaziz Vali Muavinliği'ne tayin buyurulan *İstepan Efendi*, “hastalığının ağırlaşması sebebiyle, kendine mezuniyet verilmediği halde istifasının kabulünü istida eylemiş olmasına ve memurinin hizmetleri başından infikak etmemeleri irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi-yi alisinden bulunmasına mebni”, tam üç sene sonra, 1899'da azledilmiştir (SA 18/271).

Kayseri Sancağı'ndaki Everek (bugün Develi) kasabasında doğmuş olan *Vartan Yaldızyan*, Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra III.Sınıf Kaymakamlık İntihabnamesi'ne nail olmuş, 1884'ten itibaren Aynoz, Baba-yı Atik (bugün

Babaeski), Keşan ve Şarköy Kaymakamlıkları'nda bulunmuştur. 1889'dan beri bulunduğu Şarköy Kaymakamlığı görevinde iken, "İslam ve Hıristiyan ahali beyninde tefrika ilka etmekte olduğundan bahisle azli hakkındaki şikayat"ın Edirne Vilayeti'nden teyid edilmesi üzerine 1893'te azledilmiştir. Hakkındaki töhmetler arasında, "Şarköy'den bir şahinin Anadolu'ya geçirilmesini teshil eden eşhas hakkında himayet-i mahsusı olduğu" zikredilmiş ise de, Vartan Efendi'nin daha sonra temize çıkıp II.Sınıf Kaymakamlığa terfi ettirildiğini ve 1895'te Lüleburgaz'a tayin edildiğini görmekteyiz. İki sene sonra "tebdili mahalli memurin ve ahalisi tarafından istid'a olunması üzerine" yargılanmasına dair irade-i seniyye çıkmış ve tekrar azledilmiştir. Daha sonra tekrar "istid'a üzerine afv-ı ali-yi hazret-i padişahiye mazhar" olan Vartan Efendi, bazı küçük kazaların kaymakam vekaletine atanmış ve nihayet 1900 yılında asaleten bir kaymakamlığa tayin olmuşsa da, bu kazanın nahiyyeye dönüştürülmesinden dolayı açıkta kalmıştır. Vartan Efendi'nin mazuliyet maaşı ancak yedi yıl sonra kendisine bağlanmıştır (SA 4/1038).

Elli seneden fazla Osmanlı Devleti'nde çeşitli üst düzey görevlerde bulunmuş olan *Fotaki Logadi Bey*, en son Limni Sancağı Mutasarrıfı iken "şeyhuhati hasebiyle hüsn-i idare-i umura muktedir olamadığından 1888'de 68 yaşındayken azledilmiştir (SA 4/514). Oğlu Pandali Logadi ise Liverpool Şehbenderi iken "Liverpool şehrinde ehl-i İslam'dan bir şehbender bulundurulması lüzumu" gerekçe gösterilerek 1905'te azledilmiştir (SA 1/648).

İstanbul'da doğup, Venedik'te orta ve Padova'da yüksek tahsilini tamamlamış olan, Kuyumcu Aguhtinus oğlu *Grigor Efendi*, Tahrirat-ı Hariciye Odası'nda devlet hizmetine dahil olmuş, Manastır Vilayeti Tercümanlığı, Tiflis ve Batum Kançılarlığı, Rostof, Poti, Ayamavra ve Podgoriçe Şehbender Vekaletleri'nde bulunmuştur. Podgoriçe'deki görevinden "hukuk-ı teb'a-yı şahaneyi muhafaza emrine adem-i dikkat ve mübalatı görülmesine mebni tebdili lazım gelmiş olduğundan" azledilmiştir. Sicilinin tashihi için Şura-yı Devlet'e verdiği dilekçe üzerine Çetine Sefareti ve İntihab-i Memuriyet-i Hariciye Komisyonu ile yapılan yazışmalar neticesinde Mülkiye Dairesi dosyayı memurin-i Mülkiye Komisyonu'na

havale edilen mazbata “teb’a-yı saltanat-i seniyyenin hukukunu ibtal ve ... Karadağ memurlarının ifadat ve teşebbüsatını teyid edecek hareket ve muamelatı iltizam ettiği ve keyfiyet-i ahali-yi İslamiye arasından intişar ederek orada İslam Şehbender bulundurulması lüzumunun hafıyyen söylenmekde idüğü ve bar ile ol gunede hayli ahali-yi İslamiye bulunduğu halde şehbenderlerin Hristiyan olması, ahali-yi mezkure ile ... taraf halkınca hoşnutsuzluğu istilzam eylediği beyanıyla, Podgoriçe önceki şehbenderinin İşkodra Vilayeti’ne iş’ar edilmesi ile infisali”ne karar verilmiştir (SA 1/620).

Taksim’deki bir Rum Mektebi Müdürü’nün talebelere Yunan propagandası yapması ve Cuma Selamlığı’ndan dönen bir tabura hakaret etmesi üzerine “hristiyan ve ecnebi mektepleri için Maarif Nezareti’nce vaz’ ve tesis olunan usul-i muhalefetiyyenin temini...vazife-i mühimmesinin memurinin-i müslimeden muktedir zevata tevdiyle hasıl olacağı” ve buna binaen diğer görevlilerin başka yerlere tayin olunacağı hakkındaki irade-i seniyye üzerine *Konstandini Aleksandros Paşa* bir yıl sürdürdüğü “teb’a-yı gayrimüslime ve ecanibe mahsus olan Mekatib Müfettişliği” görevinden azledilmişti (SA 4/30).

3.7 AİLE BOYU DEVLET HİZMETİ VE KARATEODORİLER

Patrimonyal devletlerdeki hükümdar-teba ilişkisinin bir alt fonksiyonu mahiyetinde, yüksek devlet erkanı kendi oğullarını devlet hizmetine aldırırmaktaydı. Bunun sadece Türkler'e özgü bir durum olmadığı, belki bu coğrafyada devletin algılanış biçimiyle ilgili olduğu, gayrimüslimlerin de benzeri istihdam imkanları peşinde koşmasından anlaşılmaktadır. Öte yandan devlet tecrübesi bulunan insanların çevresinde yetişenlerin daha iyi eğitim gördüğü ve devlet hizmetine daha yatkın ve ehil hale geldiği de ileri sürülebilir.

Rumeli-i Şerif Vali-i Sabıkı imzasıyla *Govril Paşa* oğlunun Manastır Vali Muavini olarak tayinini talep eden arızasında, "eltaf ve inayat-ı seniyye-i mülukanelerine hadd ü gayet olmayan velinimet-i azam padişah-ı merhamet-penah ve şehryar-i mekarim-i iktinah Efendimiz hazretlerinin ni'am-ı namütenahiyye-i şehinşahileriyle minnetdar ve şükrügar bulunan bu abd-ı acizlerinin mahdumu olup hakikaten küçük yaşından beru hidemat-ı müstevcibet'ül-mübahat-ı saltanat-ı seniyyelerinde ibraz-ı hizmet-i sadıkada bulunmuş, arzu-yı mahsusuyla Dersaadet'de ve Paris'de tahsil-i ulum ve fûnun etmiş olan *İstefenaki* kulları hakkında imale-i lem'a-yı atıfletle Manastır Vilayet-i Celilesi Muavinliği gibi bir hizmet-i mühimme ve müftehare ihsanına şayane-i müsaade-i merahim-ade-i hazret-i şehryar-i a'zamileri"ne sığınmaktadır (Y.Mtv134/102,1313B28) Ortaylı'nın yukarıda Manastır vilayeti için verdiği listeden Gavril Paşa olumlu sonuç aldığı anlaşılmaktadır.

Gabriel Efendi Noradunkyan ağırlığını, oğlunun Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ne dahil edilmesini sağlamak üzere kullanmaktaydı: "Babıali Hukuk Müşavirleri'nden atufetlu Gabriel Efendi. hazretlerinin mahdumu olub, bu kere Mekteb-i Sultani'den ba-şhadetname neş'et etmiş olan *Grigor Bey*'ın bütçeye zamimeten 1000 kr maaş ile Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ne kabulü isti'zanına ibtidar kılınması" hususunda Hariciye Nazırı Tevfik Paşa maruzatta bulunmuştur (Y.Mtv. 236/148, 1320 Ş.24).

Osmanlı Devleti'nin ilk Washington Elçiliğini de yapmış olan meşhur Altıncı Daire-i Belediye Reisi *Edouard Blaque* Bey (1824-1895)'ın bir oğlu *Edmond* (1867-1953) Osmanlı ordusunda generalliğe, diğeri *Richard* (1869-1927) Hariciye'de Elçilik Müsteşarlığı'na kadar yükselmişlerdi (Koloğlu 1995 ve Özbilgen 1997).

Girit Valisi Fotyadi Paşa'nın oğlu İstefanaki ise Atina Sefareti'nin değişik kitabet görevlerinde bulunmaktan öteye gidememiştir (SA 1/642). Bu ve daha önce diğer bölümlerde görülen örnekler, genelde oğulların babaları kadar başarılı olamadıkları ve yükselmediklerini göstermektedir.

Bazı aileler kuşaklar boyu Osmanlı Devleti hizmetinde bulunmuştur. Bunların en belirgin örneği Karateodori Ailesi'dir.

Anne tarafından Sakız Adası'nda ticaretle uğraşan Petrocochino ailesine, baba tarafından ise kuşaklar boyunca Edirne'de oturmuş köklü Karateodori ailesine mensuptur. Edirne'den sonra İstanbul ve İzmir'de yaşamış olan bu aile, ünlü hekimler ve devlet adamları yetiştirmiştir. 1822'de Yunan Harbi'nden sonra sülalenin bir kısmı Marsilya'ya yerleşmiştir (Yıldırım 1995).

3.7.1 KONSTANTİN KARATEODORİ

Erken yaşta babasını kaybeden Konstantin Karateodori (1802-1879)'nin eğitimiyle 1813-1818 arasında görev yapan Patrik VI. Kirillos ilgilenmiş ve Edirne'de ilk-orta öğrenimini sağladıktan sonra onu Bükreş'e göndermiştir. Döndükten sonra bir müddet Edirne'de Lise öğretmenliği yapan Konstantin Efendi'yi ailesi Viyana'ya ve bir yıl sonra Pisa Üniversitesi'ne göndermiştir. 1827'de tıp, cerrahi ve doğum hekimi olarak mezun olan Konstantin Efendi, 1828'de Paris'e cerrahi, 1829'da Londra'ya göz hastalıkları üzerine bilgisini arttırmaya gitmiş.

Avrupa'dan döndükten sonra, saray hekimi olan amcası Stefanaki Efendi'nin yardımıyla 1831'de saray hekimi olarak kabul edilmiştir. Kız Kulesi'ndeki Veba Hastanesi Başhekimliği, daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adını alacak olan Tıbhane-i Amire'de hocalık ve sonra, saray muhafız alayına hizmet veren Topkapı Hastanesi'nde Hariciye şefliği, Cerrahhane'de ve Ebe Okulu'nda muallimlik gibi Tıp camiasında önemli hizmetlerde bulunmuş olan Konstantin Efendi, II.Mahmud'un son hastalığında onu tedavi etmiş ve İngiliz hekim MacCarthy ile padişahın hastalığı hakkındaki tartışmalara açıklık getirmişlerdir.

II.Mahmud'un vefatından sonra bir müddet saraydan uzaklaştırıldıysa da, başarılı bir tedaviden sonra Abdülmecid'in de vefatına değin özel hekimi olmuştur (Yıldırım:1995).

3.7.2 ALEKSANDER KARATEODORİ PAŞA

Konstantin Efendi'nin yeğeni ve saray tabibi İstefenaki Efendi'nin oğlu olan Aleksander Karateodori Paşa (1833-1906) şüphesiz bu aileden yetişen en büyük siyasi dehadır.

Aleksander Efendi önce babasının öğrencisi olmuş, 17 yaşından itibaren iki yıl Babıali Tercüme Odası'na devam etmiş, ardından tahsilini ilerletmek üzere Paris'e gidip edebiyat ve fünün diploması aldıktan sonra Hukuk Doktorası yapmıştır.

Döndükten sonra, dört sene Meclis-i Vala Tanzimat Dairesi kitabetinde ve iki yıl Mahkeme-i Ticaret-i Bahriye riyasetinde bulunan Aleksander Efendi, 1868 başında Girit Vilayeti Müşavirliği'ne atanmış ve altı ay sonra Ticaret Nezareti Müsteşarlığı'na getirilmiştir.

Dört sene sonra, 1872'de Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na naklolan Aleksander Efendi, 1873-1876 arasında Roma Sefirliği'ni deruhde ettikten sonra

önceki görevine geri çağrılarak, Sultan Abdülhamid'in ilk Hariciye Müsteşarı olmuştur (SA 18/257).

İbnülemin'in yazdığına göre, Londra Protokolü, onunla ilgili Rusya'nın beyannamesi ve St.Petersburg'a elçi gönderilmesi hususundaki teklifini reddeden ve Osmanlı Devleti'ni Rus Harbi'ne götüren sert cevabı Aleksander Karateodori hazırlamıştır. "Hariciye Müsteşarı ve sadr-ı vakit Edhem Paşa'nın mutemeni olan Aleksander Karateodori Paşa'nın kaleme aldığı ve müsveddesi Heyet-i Vükela'da okunurken Edhem Paşa ve rüfekasının elfazına hayran ve meanisine sena-han olduklarını" nakletmektedir (İnal 1965:I/614-15).

İki yıl sonra padişah tarafından vezaret rütbesiyle Nafia Nazırı tayin edilen Aleksander Paşa, bu görevi sırasında Berlin Kongresi'ne Murahhas-ı Evvel olarak gönderilmiş, orada üstün bir diplomasi örneğini sergilemiş ve isabetli görüşleriyle dost düşman herkesin saygısını kazanmıştır (Pears 1917:129).

Berlin Kongresi'nden bahsederken Berlin Sefiri Sadullah Paşa, "Aleksander Efendi'nin iktidar ve ehliyeti vardı. Bizzat kaleme alıp kongrede okuduğu muhtıralar takdire mazhar olurdu" demiştir. Kongre sırasında bilhassa onun Omanlı menfaatleri için pek çok çalıştığı herkes tarafından teslim edilmektedir (İnal 841-843). Berlin Kongresi'ne katılan bir Fransız elçi, "aslen bir Yunanlı olan bu diplomat Yunanlılar aleyhine konuşuyordu. Ama kusursuz dürüstlüğüne ve tartışılmaz yeteneğine rağmen pek az yetkiye sahipti" derken, kongrenin ev sahibi Bismarck, Karateodori'nin hemen ardından Yunan delegasyonunun başını huzuruna kabul ederken şu sözleri sarfetmişti: "Az önce Yunanistan dışarı çıkmıştı, şimdi içeri giren yine Yunanistan...". Dürüst bir Yunan tarihçisi olan Kitsikis, onun ömrü boyunca Osmanlı yurdunun toprak bütünlüğünün savunuculuğunu yaptığını yazmaktadır (Kitikis 1995:164-165).

Berlin'den döndükten sonra Girid Valiliği'ne atanmış, fakat iki hafta sonra tekrar Hariciye Nezareti'ne, fakat bu sefer Nazır olarak çağrılmıştır. Yedi ay sonra Nezaret'ten ayrılan Aleksander Paşa dört sene mazuliyet maaşı almış ve ancak 1883

yılının sonunda Nafia Komisyonu Azalığı'na atanmıştır. Tekrar göze giren Paşa, iki yıl dolmadan, on yıl bulunacağı Sisam Beyliği'ne gönderilmiş 1894 yılı sonunda istifa etmiştir.

Sisam Beyliği döneminde, Karateodori Paşa hakkında ilginç bir şikayet vukubulmuştur. 25.3.1893'te Nahiye Müdürleri'nden sekiz imza ile Sisam'da keşide olunan telgrafname tercümesi şöyledir: Sisam Beyi *Karateodori Paşa*, nüfuz u vakt-i hükumeti bir fırka reisi olan Hacı Yannis'e terk etmiş ve merkumun sekiz seneden beru icra eylediği ğadr u zulm derece-i nihayeye varmış olduğundan delail-i mağduriyetimiz kendisine irade ve beyan edilmek ve ahalinin dau mazlumiyetine bir deva-i acil bulmak üzere taraf-ı hükumet-i seniyyeden memur-i mahsus i'zam buyurulmasını merahim ve eşfak-ı maslaha-i cenab-i padişahiden tazarru' ve istirham eyleriz olbabda (Y.Mtv.76/27, ayrıca İrade-i Hususiye 539/197).

Bu sefer Girit Valiliği'ne tayin edilen Aleksander Paşa, tam bir yıl sonra bu makamdan da istifa etmiştir.

Kitaplarında düşmanca ve çok seviyesiz bir üslupla Türkiye aleyhtarlığı yapan Hellenofillerden Sir Edwin Pears, Girit İsyanı'nı yatıştırmak üzere Valiliğe atanan Paşa'yı ehil ve şerefli olarak tanımlar: "Müslüman ve Hristiyanlara gösterdiği eli çabuk adaletiyle Avrupalı konsolosların saygısını kazanmıştır." Abdülhamid'in Müslümanlar'ı destekleyerek Hristiyanlar'ı eskisi gibi teb'a haline getirmek istediğini ileri süren Pears, Karateodori'nin tavsiyelerinin sarayda kabul görmediğinden şikayet etmektedir.(1917:209) Oysa yine kendisinin naklettiği Mısır'la ilgili bir olay tam tersini ispatlamaktadır: Karateodori, İsmail'in düşürülüp, yerine oğlu Tevfik'in Hidiv yapılmasını istiyordu; böylece Osmanlılar Mısır üzerinde haklarını hissettirecek ve İngiltere ile Fransa'nın muhtemel bir hal' ile kredi kazanmasını önleyecekti. "Abdülhamid'in çıkarları için en güvenli hareket tarzı cüretkarlıktı" diyen Pears, padişahın emriyle Karateodori'nin düşüncelerini fiiliyata geçirdiğini itiraf etmektedir. 24 Haziran 1879'da Yıldız'dan üç telgraf çekmiştir: Birincisi Hidiv İsmail'e hal edildiğini bildirir. İkinci telgraf Tevfik'e gider; Hidiv

yapıldığını müjdelere ve babasının hatalarını tekrarlamamasını ihtar eder. Üçüncü telgraf da Paris Sefiri'ne durumu oldubittiyle bildirmektedir! (Pears 1917:129)

Kırk yılını Osmanlı Devleti'nde geçirmiş olan Pears başka bir kitabında şöyle yazmaktadır:

“Asırlar boyunca Rumlar ve Ermeniler, baskılara rağmen, sadece Türk idaresi için değil, ülkenin büyük bir kısmının entelektüel çalışmaları için gerekli beyinleri bulmuştur. Türk hizmetindeki en iyi ve en ehil adamlar Rumlar olmuştur. Ülkede bulunduğum sürece en ehliyetli Hariciye Nazırı, bağlantıları ve Türkiye’de ve yurtdışındaki hizmetleriyle Türk İmparatorluğu’nun devamını sağlayan Karateodori ailesinden biri, Aleksander Paşa olmuştur...Sultan’ın hükümlerini altındaki bütün ırklar içinde Türkler’e Rumlar kadar faydalı olanı yoktur” (Pears 1911:143).

Aleksander Paşa’nın son görevleri Maiyyet-i Seniyye-i Mülukane Mütercim-i Evvelliği ve Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı olmuştur (SA 18/257).

Sultan Abdülhamid ondan, “takdire şayan bir yetenek, sadece Türkiye’nin en akıllı diplomatı değil, Avrupa’nın da en akıllılarından biri”, şeklinde söz etmiştir (Sonyel 1993:258).

Sır saklayamayıp, padişahla görüştüklerini ailesine nakleden Sadrazam Mehmed Ferid Paşa’dan bahsederken, İbnülemin Aleksander Paşa’nın ketumluğunu örnek gösterir: Damadı esbak Sisam Beyi Vağleri Efendi’nin, “Paşa saraya çağrılır, Zat-i Şahane ile devlete aid bazı meseleler hakkında bizzat yahud bilvasita görüşürdü. Hangi meseleye dair görüştüklerini bize söylemezdi. Biz de sormağa cesaret edemezdik”, dediğini nakletmektedir (İnal 1965:II/1643-4).

3.7.3 ARTIN KARATEODORİ

Konstantin Efendi’nin oğlu Artin (Etienne) Karateodori, Kumçeşme Büyük Rum Mektebi’nde ve Beyoğlu’nda “mukaddime-i ulumu tahsil” ettikten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye kabul edilmiş. Bu arada Babıali Tercüme Odası’na

devam etmeye başlamış, fakat bir müddet sonra, Tıbbiye'yi beşinci sınıftan terkederek Berlin'e gidip beşbuçuk sene Hukuk ve Felsefe tahsil etmiştir. Türkçe ve Rumca'dan başka Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca okuyup yazabilen Artin Efendi, Latince ve Eski Yunanca'ya da aşinaydı ve Uluslararası Hukuk alanında Fransızca bir telifi vardı.

Berlin'de okurken bir yandan sefarette çalışan Artin Efendi, yedi yıl sonra, 1862'de Serkitabete yükselmiş, Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde bulunmuş, üç defa St.Petersburg maslahatgüzarlığı yapmıştır. Katib olarak İstanbul'da 1873'te toplanan Süveyş Kanalı Konferansı'na, murahhas olarak Brüksel'de 1874'te düzenlenen Kavanin-i Harbiyye Konferansı'na gönderilen Artin Efendi bu münasebetle 1875'te Brüksel Sefiri atanmış ve üç yıl sonra Berlin Konferansı'na katılmıştır (SA 1/930).

Artin Efendi Brüksel sefaretı sırasında, Almanlar'ın da desteğiyle Jön-Türk muhalefeti aleyhinde çalışmalarda bulunmuştur. Hanioglu'na göre, Brüksel Sefiri Karateodori, Paris Sefiri Salih Münir Bey ve diğer ast rütbeli Osmanlı diplomatları arasında, Jön-Türkler aleyhindeki çalışmalarla padişahın gözüne girip mükafata mazhar olmaya yönelik bir güç savaşı vardı (Hanioglu 1995:145 ve 162).

Osmanlı Devleti'ni yirmibeş yıl boyunca Brüksel'de temsil ettikten sonra, yerine başka birisinin atanacağını Kasım 1900'de gazetelerden öğrenmiştir. Azil sebebi padişahı kötüleyen bir yayını önleyememesiydi. Azlinden sonra yerine, entrikalarıyla azle yol açmış olabilecek Paris Sefiri Salih Münir getirilmiştir (Findley 1996:243-424). Jön-Türkler aleyhindeki çalışmalarda vaki olabilecek bir başarısızlığın bedeli ağır olabiliyordu.

3.7.4 KONSTANTİN İSTEFENAKİ KARATEODORİ

Saray Hekimi İstefanaki Efendi'nin oğlu olan Konstantin İstefenaki Karateodori, Lise'den sonra Ecole Politique ve mühendislik tahsillerini de Paris'te tamamlamış olan çok yönlü ve iyi eğitilmiş bir zat idi.

1866'da itibaren Meclis-i Nafia Hasbi Azalığı, Rumeli Demiryolu Komiserliği, Altıncı Daire-i Belediye Sermühendisliği, Nafia Nezareti Demiryollar Kalemî Mühendisliği gibi hizmetlerde bulunmuş olan Konstantin İstefenaki Efendi, 1877'de Şura-yı Devlet Nafia Dairesi Azalığı'na, bu daire lağvedildikten sonra da Tanzimat Dairesi Azalığı'na tayin kılınmış ve 1880'de ilaveten Tuna Muhtelit Komisyonu'na murahhas seçilmiştir.

Uzun yıllar deruhde ettiği Şura-yı Devlet Azalığı sırasında değişik komisyonlarda bulunmuş olan Konstantin İstefenaki Efendi, 1898'da Memurin-i Mülkiye Komisyonu Azalığı'na atanmış, on yıl sürdüreceği bu görevi sırasında Murassa Nişan-ı Ali-yi Osmani ve Altın Liyakat Madalyası sahibi olmuştur. 1906'da, on ay üstleneceği Sisam Beyliği'ne atanmıştır (SA 47/61).

3.7.5 ALEKSANDER EFENDİ KARATEODORİ

Saray Hekimi Konstantin Efendi'nin oğlu olan Aleksander Efendi, lise ve yüksek tahsilini Berlin'de tamamlamış, kısa müddet Berlin Sefareti'nde fahri Ataşelik yapmış ve İstanbul'a dönerek Babıali Tahrirat-ı Hariciye Odası'na girmiş, ağabeyi Artin'in yanında katip muavini olarak Süveyş Kanalı Konferansı'na katılmış ve 1875'te yine ağabeyinin yanına, Brüksel Sefareti II.Kitabeti'ne atanmıştır. Beş yıl sonra I.Kitabet'e terfi eden Aleksander Efendi, 1889'da becayişle Matbuat-ı Ecnebiye Kalemî'ne gelmiş, 1892'de Bükreş Sefareti Başkitabeti'ne tayin edilmiş ve dokuz ay sonra Roma Sefareti Başkitabeti'ne naklolmuştur (SA 18/257).

3.7.6 KARATEODORİ İSTEFENAKİ BEY

Aleksander Karateodori Paşa'nın oğlu İstefenaki Bey, özel bir Rum Mektebi'nden sonra Paris Sorbonne'da okumuş, ve Hukuk doktorası yapmıştır. 1901 yılında Babıali İstişare Odası Muavinliği'ne ve 1907'de Yanya Vilayeti Vali Muavinliği'ne tayin olmuştur. Jön-Türk Devrimi'nden sonra memuriyeti lağvedilen

İstefenaki Bey açıkta kalmış ve büyük ihtimal bir daha herhangi bir göreve getirilmemiştir (SA 169/483).

3.7.7 PAVLO KARATEODORİ BEY

Aleksander Paşa'nın diğer oğlu Pavlo, Rum Mektebi'ni Sisam'da okumuş ve daha sonra Paris'teki Maaden Mektebi (Ecole de Mine)'nde dört yıl tahsil görmüştür. O da ağabeyi gibi 1901'de devlet hizmetine girmiş ve Trabzon Vilayeti Merkez Mühendisliği'ne gönderilmiştir. Beş yıl sonra İstanbul Mülhakatı Umur-i Nafia Mühendisliği'ne getirilen Pavlo Efendi, "1326 N 17'ye kadar maaş almış ise de, ondan sonra müracaat etmediği cihetle, tarih-i mezkurdan itibaren kaydı terkin" edilmiştir.

3.7.8 PROF.KONSTANTİN KARATEODORİ

Yıldırım (1995)'in belirttiğine göre, Brüksel Sefiri Artin Karateodori'nin¹⁴, dedesi ile aynı adı taşıyan oğlu Konstantin Karateodori (1873-1950), İzmir'in işgali sırasında burada bir Yunan üniversitesi kurmakla görevlendirilmiş, Münih Üniversitesi'nde profesörlük yapmış ünlü bir matematikçi idi.

¹⁴ Yıldırım (1995)'a göre, Brüksel Maslahatgüzarı "Stefan" Karateodori. Stefan ya Artin Efendi'nin ikinci ismidir ya da Yıldırım yanılmıştır.

SONSÖZ

Osmanlı Devleti “Tanzimat Hatt-ı Hümayunu” ile memuriyeti ayırım gözetmeksizin sadık uyruklarının hepsine açmıştır. Gerek merkez ve gerekse taşra teşkilatında, özellikle de Hariciye işlerinde ve elçiliklerde müslüman olmayan uyruklardan yüzlerce Ortodoks Rum, Katolik, Ermeni ve Musevi görev yapmıştır.

Osmanlı Devleti Tanzimat döneminde sekülerleşmeyle beraber, geleneksel kozmopolitizmini kurumsallaştırma sürecine de girmiştir. 1840’lardan beri vilayetlerde ve kazalarda teşekkül eden idare ve belediye meclislerinde ve merkezdeki diğer kurullarda gayrimüslim üyelerin de bulunmasına dikkat etmiştir.

1870’lerin ortasında gayrimüslimlerin devlet memuriyetindeki nisbeti doruğa ulaşmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ise Tanzimat’ın eşitlikçilik düşüncesinden bir miktar uzaklaşma olmuştur. *Rumlar*’ın oransal önemi 1860’ların ortasında zirveye ulaşmıştır. Ermeni oranının doruğa ulaşması ise yaklaşık on yıl sonradır. Daha önce Rumlar’ın resmi mevkilerde sahip olduğu üstünlüğün 1820’lerdeki Rum isyanlarından sonra hızla gerilemiştir. Osmanlı egemenliği altında kalmayı tercih eden önemli sayıda Rum devlet hizmetinde çalışmaya devam etmiş olsa da, Rumlar’ın memuriyetteki yıldızları sönmüştür. Böylece, *Ermeniler*’e Tanzimat eşitçiliğinden en çok yararlanan zümre olma yolu da açılmıştır. Millet-i Sadıka olarak anılmaya başlayan Ermeniler, bu üstünlüklerini yüzyılın son çeyreğinde milliyetçiliğin büyümesine kapılıncaya kadar sürdürmüşlerdir. Bundan sonra ise bürokrasiye girmekte nisbeten geç kalan *Yahudiler* gözde olmuştur; fakat bunlar devletin ömrü vefa etmediğinden çok yüksek mevkilere nadiren ulaşmışlardır.

Hariciye’deki personel arasında en eğitilmiş zümre olmalarına rağmen, bazı istisnalar dışında gayrimüslimlerin mesleki olarak ulaştıkları mevkiler Tanzimatçı müslümanların gerisindeydi. Gayrimüslimlerin devlet daireleri içindeki marjinal konumunun hiçbir zaman ortadan kalkmamış olmasını nüfus nisbetini düşünerek

tabii karşılamak gerekir. Hariciye Nezareti'nde memuriyete başlarken farklı zümrelerin ayrı giriş noktalarının olması ve memuriyete girerken dindaşların nüfuzuna ihtiyaç duyulması oyunun kurallarının müslümanlar ve gayrimüslimler için farklı olduğunu düşündürse de Tanzimat eşitlikçiliği dikkate değer sonuçlar doğurmuştur.

Gayrimüslim memurlar bürokraside sadece bütün memurların karşılaştığı sıradan sorunlarla değil, Osmanlı milliyetler sentezinin aşınma uğramasıyla beraber artan kuşkularla da yüzyüze kalmışlardır. Azledilme nedenleri incelenirken bunun ilginç örnekleri görülmüştür.

II.Abdülhamid Devri'nde müesseseseleşmenin arttığı, bürokrasinin ihtisaslaştığı ve artık tam merkezileşmekte olduğu gözlemlenmektedir. Mahalli memurların istihdamında azalma görülmekte, karar verme ve uygulama konumundaki memur sınıfının kesinlikle anonim imparatorluk bürokrasisinden olmasına dikkat edilmektedir. Merkezden tayin uygulaması bu devirde en küçük memurun atanmasına kadar varmıştır. Ve belki de imparatorluğun Romalılık yapısından ve İslam ananesinden gelme bir alışkanlıkla, gayrimüslimleri kapsayan son derece karmaşık ve kozmopolit bir bürokrasi devletin her köşesinde görev almaktadır.

İlk defa bu devirde düzenli olarak tutulmaya başlanan Sicill-i Ahval Defterleri'nin tedkikinden anlaşılmaktadır ki, Hamidiye bürokrasisi zannedildiğinden çok daha renklidir. Çok dil bilen memurlar ve bu memurların diyar diyar tayin edilerek gezdirilmesi sözkonusudur.

Gayrimüslim memurların istihdamında II.Abdülhamid adeta yeni bir imparatorluk ideolojisi geliştirmiştir. Sarayda gayrimüslim hekimler bulundurma geleneğini sürdüren padişah, Hazine-i Hassa'yı Ermeni Nazırlar'a emanet etmiş, merkezdeki idari ve istişari kurullara İstanbul'un nüfuz ve ehliyet sahibi gayrimüslimlerini de atamaktan çekinmemiş, Osmanlı Tarihi'nde Hariciye'nin başına ilk defa gayrimüslim Nazırlar tayin etmiştir. Gümrüklerin idaresi Avrupa'dan

getirtilen yabancı müsteşarlara teslim edilmiş, Ziraat Reformu için önce uzmanlaşmak üzere yurtdışına gönderilen gayrimüslim gençler ülkeye döndükten sonra taşra vilayetlerine tayin olunmuş, tanıdıkları vasıtasıyla birbiri ardına Telgraf ve Posta Nezareti'ne giren Ermeniler burada önemli bir ağırlığa sahip olmuştur. Taşra idaresinde ilk ve son defa gayrimüslim Valiler bu dönemde görülmüştür. Cebel-i Lübnan, Girit ve Sisam'da gayrimüslim idarecilerin hükmü devam etmiş, kısa süren Şarki Rumeli Vilayeti'ni de bunlar yönetmişlerdir.

Bütün merkezi ve taşra idaresinde gayrimüslim varlığının artmasını Avrupa devletlerin baskısına bağlamak yeterli bir açıklama olmayacaktır. İmparatorluk mirasının sürekliliğini sağlamak yolunda Osmanlılık ideolojisinin o dönem için ifade ettiği ehemmiyeti de hesaba katmak gerekecektir.

Tanzimat sonrası Osmanlı Tarihi bir yönüyle, tarihin genel akışının tersine kürek çekmeye çalışan devlet adamlarının Devlet-i Aliyye'yi reorganize etme çalışmalarının bir tarihidir. Bu çalışmaların belki de en önemli vechesi, milliyetçilik akımının hedef kitlesi durumundaki gayrimüslim tebanın da devletle barışıklığının sürdürülmesidir. Tüm tebayı din ve ırk bilinçlerinin üstünde bir düşüncede birleştirmek için kabul gören Osmanlılık düşüncesi, o dönemde dağılmayı önlemenin en mantıklı yolu olarak algılanmıştır.

Hasılı Tanzimat Devri, çeşitli milletlere mensup uyruklarda müşterek bir Osmanlılık bilincinin ortaya çıktığı bir dönemdi. Bu yeni Osmanlılar'ın tesiri, tüm Ortadoğu ve Balkanlar'ın tarihine damgasını vurmuştur. Ne var ki, bu renkli emperyal görünüm, milliyetçi akımların imparatorluğun altını oyması ve özellikle de Rumeli kıtasının elden çıkışıyla çok kısa zamanda silinmiştir. Yeni kurulan Balkan devletçikleri yerel etnik unsurların bile bu gibi görevlerden dışlanması politikasını izlemişlerdir. Bu politikalar da personel içinde işbilir memur kalmamasına ve Balkan devletlerinin sorunlu ve ehliyetsiz kadrolarla yönetim hayatına başlamalarına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

I.ARŞİV KAYNAKLARI

A.BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ (BOA), İstanbul.

a. Sicill-i Ahval Defterleri (SA)

1, 2, 3, 4, 7, 10, 18, 25, 42, 47, 58, 112, 136, 145, 169

b. Yıldız Arşivi

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.Mtv.)

c. İrade Tasnifi

Hususiye

Hariciye

Telgraf ve Posta Nezareti

Şehremaneti

Rusumat Emaneti

d. Cebel-i Lübnan Kataloğu (A.Mtz.CL.)

e. Sisam Kataloğu

B. İNGİLİZ ARŞİVLERİ

a. Foreign Office

371/548 Report by G.H. Fitzmaurice

II. KAYNAK ESERLER ve İNCELEMELER

AKARLI, Engin Deniz

1993 *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*.
London: Centre for Lebanese Studies

AKYILDIZ, Ali

1993 *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık

ALİ RIZA ve M.GALİB

1977 *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*. 2 Cilt, İstanbul: Tercüman.

ARSLAN, Süleyman

1991 "Tanzimat Dönemi'nin Yarattığı Bir Yargı Organı: Şura-yı Devlet."
Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler 25-27
Aralık 1989. Ankara: Milli Kütüphane

AYDIN, Mahir

1992 *Şarki Rumeli Vilayeti*. Ankara: TTK

BEYDİLLİ, Kemal

1989 "II.Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesi'ne Dair."
Osmanlı Araştırmaları. IX: 76-99

BINSWANGER, Karl

1977 *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16.Jahrhundert, mit einer Neudefinition des Begriffs "Dümme"*.
(Yayımlanmamış Doktora Tezi) München

BIRKEN, Andreas

1976 *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden

BOZBORA, Nuray

1997 *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Doğuşu*.
İstanbul: Boyut

BOZKURT, Gülnihal.

1989 *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*.
Ankara, TTK.

BRAUDE, B. ve B. LEWIS

1982a *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society (CJOE)*. Cilt I-II . New York.

1982b "Foundation Myths of the Millet System." *CJOE*, 3.Bölüm. New York

CAHEN, Claude

1965 "Dhimma." *Encyclopedia of Islam*. Leiden: 227-231

ÇANDAR, Tuba

1997 "Raffi Portakal", *Gazete Pazar*, 18 Mayıs 1997, "Portre" Sayfası.

ÇARK, Yüksel

1953 *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*. İstanbul:Yeni Matbaa

ÇELİK, Hüseyin

1993 "İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'ın Londra'daki Bakanı'na Gönderdiği İki Mektup." *Tarih ve Toplum*, Sayı 98, Şubat:18-21

DAVISON, Roderic

1954 "Turkish Attitudes Concerning Christian Muslim Equality in the 19th Century." *The American Historical Review*, No.59, June 1954

1977 "Nationalism as an Ottoman Problem." *Nationalism in a Non-national State*, W.W.HADDAD ve W.L.OCHSENWALD, Ohio.

1982 "Millets as Agents of Change in the 19th Century Ottoman Empire." *CJOE*, 15.Bölüm. New York

1994 "Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinde Temsil İlkesinin Ortaya Çıkışı." POLK W. ve R. CHAMBERS, *Ortadoğu'da Modernleşme*. İstanbul: İnsan Yayınları. 133-154

DUMONT, Paul

1982 "Jewish communities in Turkey during the Last Decades of the 19th Century In the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle." *CJOE*, New York 11.Bölüm

EPSTEIN, Mark A.

1982 "The Leadership of the Ottoman Jews in the 15th and 16th Centuries." *CJOE*, 5.Bölüm. New York

ERASLAN, Cezmi

1992 *II.Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötüken

ERGİN, Osman Nuri

1996 *İstanbul Şehreminleri*. (Haz. Ahmet Nezih Galıtekin) İstanbul: İst. Büy. Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı

FARHİ, David

- 1975 "Ottoman Attitude Towards Jewish Settlement."
M.MAOZ (Ed.), *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem

FINDLEY, Carter Vaughn

- 1980 *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*.
Princeton.

- 1982 "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy." *CJOE*, 16.Bölüm. New York.

- 1985 "19.yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme."
TCTA, İstanbul:259-262

- 1996 *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*.
(Çev.Gül Çağalı Güven), İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

GİRGİN, Kemal

- 1992 *Hariciye Tarihimiz*. Ankara: TTK

GÜNERGUN, Feridun

- 1992 "19.yy'ın II.Yarısında bir Osmanlı Kimyager-Eczacı: Bonkowski Paşa."
I.Türk Tıp Tarihi Kongresi. Ankara

HANİOĞLU, Şükrü

- 1993 "Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution."
The Jews of the Ottoman Empire, LEVY, A. (Ed.)

- 1995 *The Young Turks in Opposition*. New York:Oxford Uni.Press

HIÇYILMAZ, Ergun

- 1998 "Diplomatik Aşkılar". *Sabah Gazetesi* PX Magazin, 8.3.98, "Tarih" Sayfası.

HÜSEYİN NAZIM PAŞA

- 1994 *Ermeni Olayları Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: B. Devlet Arşivleri Gen. Müdürlüğü

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal

Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar

JAMANAK

- 1987 *Facts from the Turkish Armenians*.
İstanbul:(Ermeni) JAMANAK Gazetesi Yayını

KADRİ, Hüseyin Kazım

- 1928 *Türk Lugatı*. 4 Cilt. İstanbul

KANSU, Aykut

1995 *1908 Devrimi*. (Çev.Ayda Erbal) İstanbul: İletişim Yayınları

KARPAT, Kemal

1982 "Millet and Nationality: The Roots of Nation and State in the Post-Ottoman Era." *CJOE*, I.Cilt,

KAYALI, Hasan

1995 "Jewish Representation in the Ottoman Parliaments."
The Jews of the Ottoman Empire. LEVY, A. (Ed.). 16.Bölüm

KITSIKIS, Dimitri

1994 *Türk-Yunan İmparatorluğu*. İstanbul: İletişim Yayınları

KOLOĞLU, Orhan

1995 "Edouard Blaque." İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul:Tarih Vakfı, I:1006

KUNERALP, Sinan

1970 "Kostaki Musurus Paşa." *Belleten* 30/135, Temmuz:421-435

KÜÇÜK, Cevdet

1980 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Tebaya Gösterilen Tolerans ve bu Konuda Artin Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e Sunduğu İki Layiha."
I.Milli Türkoloji Kongresi 6-9 Şubat 1980, Tebliğler. İstanbul: Kervan Yay.

1983 *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını

1985 "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat." *TCTA*,İstanbul:1007-1024

KÜTÜKOĞLU, Bekir

1994 "Son Devir Osmanlı Biyografik Kaynaklar."
Vekayi'nüvis- Makaleler. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti

LANDAU, Jacob

1994 "Relations Between Jews and Non-Jews in the Late Ottoman Empire."
The Jews of the Ottoman Empire. LEVY, A. (Ed.) 19.Bölüm

LATKA, Jerzy S.

1990 "Polonya Mültecileri ve Yeni Fikirler."
Tarih ve Toplum, Sayı 91, Eylül: 52-55

LEVY, Avigdor (Ed.)

1994 *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton, New Jersey USA

MACKENZIE, David

1967 *The Serbs and Russian Pan-Slavism (1875-1878)*. Ithaca/New York

MAVROYENİ, Aleksander Bey

1989 *Dépêches d'Alexandre Mavroyeni Bey, Ambassadeur de Turquie a Vienne, au Ministre Ottoman de Affaires Etrangères (December 1911-Octobre 1912)*
Studies on Ottoman Diplomatic History III. KUNERALP, S.(Ed.). ISIS

MEHMED, Mustafa Ali

1976 *Istoria Turcilor*. Bucuresti

NORADUNGHIAN, Gabriel Effendi

1903 *Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman*. 4 Cilt.
Paris: Libraire Cotillon

ORHONLU, Cengiz

1979 "Tercüman." *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. XII/1:173-181

ORTAYLI, İlber

1978 "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili."
Kamun-ı Esasi'nin 100.Yılı Armağanı, Ankara.

1996 "II.Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler."
Sultan II.Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildirileri.
İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayını, 163-171.

1994 "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları."
Tanzimat'ın 150.Yıldönümü UA Sempozyumu (1989). Ankara:TTK

OSMANOĞLU, Ayşe

1986 *Babam Sultan Abdülhamid*, Ankara: Selçuk Yayınları.

ÖKE, Mim Kemal

1981 "Şark Meselesi ve II:Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)."
Osmanlı Araştırmaları . III: 247-275

ÖNGÜN, Sami

1961 *Coğrafya Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını

ÖZBİLGİN, Erol

1997 "Levanten Bir Ailenin Osmanlı Hizmetinde Geçen Yüzyılı."
Zaman Gazetesi, 27 Aralık 1997. "Fihrist" Köşesi.

PAKALIN, Mehmet Zeki

1977 *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)* 4 Cilt. İstanbul: Maliye Bakanlığı Yay.

PEARS, Sir Edwin

1911 *Turkey and Its People*. London: Methuen & Co Ltd

1917 *Life of Abdul Hamid*. London:

QUATERT, Donald

1973 *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia*. (Basılmamış Doktora Tezi)
University of California, Los Angeles.

SALAHİ, Mehmed

1967 *Girid Meselesi 1866-1889*. (Haz. Münir Aktepe) İstanbul: Edebiyat Fak. Yay.

SAVA PAŞA

1955 *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*. Ankara: Diyanet İşleri Bşk.

SONYEL, Salahi

1993 *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara: TTK

SÜREYYA, Mehmed

1996 *Sicill-i Osmani-Osmanlı Ünlüleri*. 6 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TEKİNDAG, Şehabettin

1957 "Lübnan." *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, VII:101-107

TİMUR, Taner

1989 *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara: Verso Yayınları.

TOKAY, Gül

1995 *Makedonya Sorunu- Jön Türk İhtilalinin Kökenleri 1903-1908*.
İstanbul: Afa Yayınları

URSINUS, Michael

1988 "Klassisches Altertum und Europäisches Mittelalter im Urteil
späetosmanischer Geschichtsschreiber". *Zeitschrift für Türkeistudien*. 2/89
1989 ...

YETKİN, Çetin

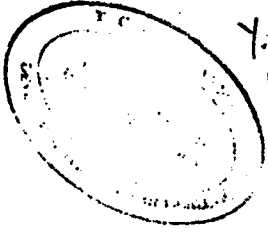
1992 *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Yıl	Bursa	Konya	Ankara	Aydın	Adana	Erzurum	Sivas	Trabzon
1883	--	--	--	Nuri	Çarşıl	--	--	--
1884	--	--	--	--	--	--	--	--
1885	İzmit	--	--	Beyan	Neget	--	--	--
1886	--	--	--	--	--	--	--	Osman
1887	--	--	--	--	--	--	--	--
1888	--	--	--	--	--	--	--	--
1889	--	--	Osman	--	--	--	--	--
1890	--	--	Osman	--	--	--	Kazhar	--
1891	--	--	Kilavuz	--	Suranyan	--	--	Mazhar
1892	--	--	Arslan	--	Ishak Levi	--	--	Mazhar
1893	--	--	--	--	--	Kostaki	Manug	Manug
1894	--	--	--	n/a	--	--	1.5	4
1895	--	--	--	Zakaryan	--	--	1	4
1896	--	--	--	--	--	--	1	--
1897	--	--	--	--	--	--	1	--
1898	--	--	--	--	--	--	1	--
1899	--	--	--	--	--	--	6	--
1900	--	--	--	--	--	--	--	--
1901	--	--	Manug	DS NOT AVAILABLE	--	--	--	Manug
1902	--	--	--	Zakaryan	--	--	--	--
1903	--	--	--	--	--	--	--	--
1904	--	--	--	--	--	--	Ahmet Hamdi	--
1905	--	--	--	--	--	--	--	--
1906	Manug	--	--	--	--	--	--	Yenidunya Eugen
1907	--	--	Mustafa	--	--	--	--	--
1908	--	Cevdet	--	--	--	--	--	--

7 Nolu Sicill-i Ahval Defteri'nde Yer Alan Ermeni Telgraf ve Posta Nez.Çalışanları

SA	İsim	BabaMesleği	Son Tahsil Yeri	Giriş	İşe Başladığı Birim	Son Kayıt
7/321	Rupenyan	Mültezim	Ermeni Mektebi	1867	?	1883 Adem-i devamdan kaydı silinmiş
7/331	Kirkor Abdullah	Telgraf Memuru	BeyoğluHukukMekt.	1876	MUH.ECN.KAL.	1894 İstifa
7/351	Hicatoryan	?	St.Benoit Mektebi	1865	İst.Telgrafhane.Muhabere Oda.	1870 MUH.ECN.KAL.
7/355	MihranPapasyan	Papaz	Beyoğlu Fr. Mekt.	1870	Telgraf Nez.Mekt.'ne mülazım	1870 P.-T.Merkezi Muhaberat-ı Ecn.
7/369	Mıgırdıç	Tüccar	Beşiktaş Erm.Mekt.	1877	Büyükdere Telgrafhanesi	
7/373	Misak	Berber	Ermeni Mektebi	1867	MUH.ECN.KAL.	1895 Vefat
7/375	Oseb Ananyan	Uncu	?	1866	Beyoğlu Telgrafhanesi	1873 MUH.ECN.KAL.
7/383	Jak Tercüman	Tüccar	Beyoğlu Erm.Mekt.	1875	Galata Postahanesi	1880 MUH.ECN.KAL.

EK 2: Telgraf ve Posta Nezareti'nde çalışan Ermeniler'in Muhasebat-ı Ecnebiyye Kalemî'ndeki ağırlığını gösteren örnek tablo (Bkz.s.54)

Y.Mtv. 146/81
1314 R.23

السلامة والسلامة والسلامة

مكتوبه

نمبر
١٦

کتاب و غیره و سایرہ مندرجات نظر بقصدہ امرای حق تعالیٰ عاقلی طاقہ رسومات
امانت جلیع شدہ بولند بیلانہ سامور مامورینہ اکثرینک ارضی اولوب شایانہ ارضی اولوب
مدرجات واقعہ معلوم عالم جور لفظہ یواریدن بیدری شرفیاد اولانہ ارادہ شہ
خلافتی قیدہ بولند مین ۱۹۱۱ء تاریخی و دربریدہ بیدری بولند بولند
تذکرہ خصیصہ بیدری انجمن قیسنہ و معاینہ بولند بولند بولند بولند بولند
عاقلی مستجاب اولانہ امانت شایانہ و دربریدہ ارضی قولیک اولانہ و غیرہ
بسی اسلام و بری روم و بری آلمانہ بولند بولند بولند بولند بولند
میتوب ارضی معاینہ مامور بولند بولند بولند بولند بولند بولند
اولیقین جوابا عومہ و اسفاری افادہ ایلر و دربریدہ قولیک مامور مستخدم بولند بولند
تظلم اولانہ ملحقہ تقدیم قلمہ و دربریدہ قولیک مامور مستخدم بولند بولند
معاینہ مامور حق بر معام اجراء لازم کولیک کدیرید ملکہ اولیقینہ استبدادہ کیفیہ
اولانہ اولانہ می طاعلم عالم بولند بولند بولند بولند بولند بولند

EK 4:Ermeni Sansür Memurları'nın görevden alınması iradesi üzerine Maarif-i
Umumiye Nazırı'nın beşi İslam, biri Rum, biri Alman Protestan ve biri de
Ermeni Katolik olan Muayene-i Kütüb Memurları'na güvendiği beyanı. (88)
Y.Mtv.146/81, 1314 R.23

Y.Mtv. 145/177
1314 RA.27

119

4

امانت عا جرائده ستخدم وارنى جماعه شعبه يه اوله حيلك رضا ارباب مقدره اوله قدره احوال مقدره اوله قدره
خدمت مقدره اخراجيد ديكورى كى مقدره اعزامه شرفدار اوله ارباب مقدره احوال مقدره اوله قدره احوال مقدره اوله قدره
تاخير ذكره خصوصه فخره اوزردينه بنظره اوزرماره احوال مقدره احوال مقدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره
مقتضى جماعه امانه بقطعه ذكره ده روقونه بمانده خدمت مقدره احوال مقدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره
واقع اوله حيلك بالحق ضابطه بقطعه خدمت احوال مقدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره
بوند طولى و سار قوتيه لرى افرينك خصوصه احوال مقدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره
موقوف سديقه قدره خدمت امانه احوال مقدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره
دقيقه قسمه اوله حيلك احوال مقدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره
انفازيه سار عا اوله حيلك عرضيه سار عا اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره اوله قدره

سوياس

سوياس
سوياس

EK 5: Tutuklanan yedi Ermeni odacı arasında bulunan, zabıtaya hizmetlerinden dolayı komitacıların husumetini üzerine çekmiş olan Karnik'in serbest bırakılması için Rusumat Emmini'nin arızası. (Bkz. s. 87)
Y.Mtv. 145/177, 1314 RA.27

RECUEIL

D'ACTES INTERNATIONAUX

DE

L'EMPIRE OTTOMAN

TRAITES, CONVENTIONS, ARRANGEMENTS, DECLARATIONS, PROTOCOLES,
 PROCES-VERBAUX, FIRMAN, DECRETS, LETTRES PATENTES ET AUTRES DOCUMENTS
 RELATIFS AU DROIT PUBLIC EXTERIEUR DE LA TURQUIE

RECUEILLIS ET PUBLIES PAR

GABRIEL EFFENDI NORADOUNGHIAN

CONSEILLER LEGISLATIVE DE LA PORTE OTTOMANE

TOME QUATRIEME

1878-1902

PARIS

LIBRAIRIE COTILLON, F. PICHON, SUCCESSEUR

Rue Soufflot, 21.

LEIPZIG

NEUCHÂTEL

BREITKOPF ET HARTTEL

ATTINGER FRERES, EDETEURS

1903

EK 7: Hariciye'nin Hukuk Müşaviri ve sonra Nazırı olan Gabriel Efendi'nin eserinin kapağı.

(Bkz. s.31)

